HİTİTLER ve Hitit Çağında Anadolu J.G. MACQUEEN

HİTİTLER

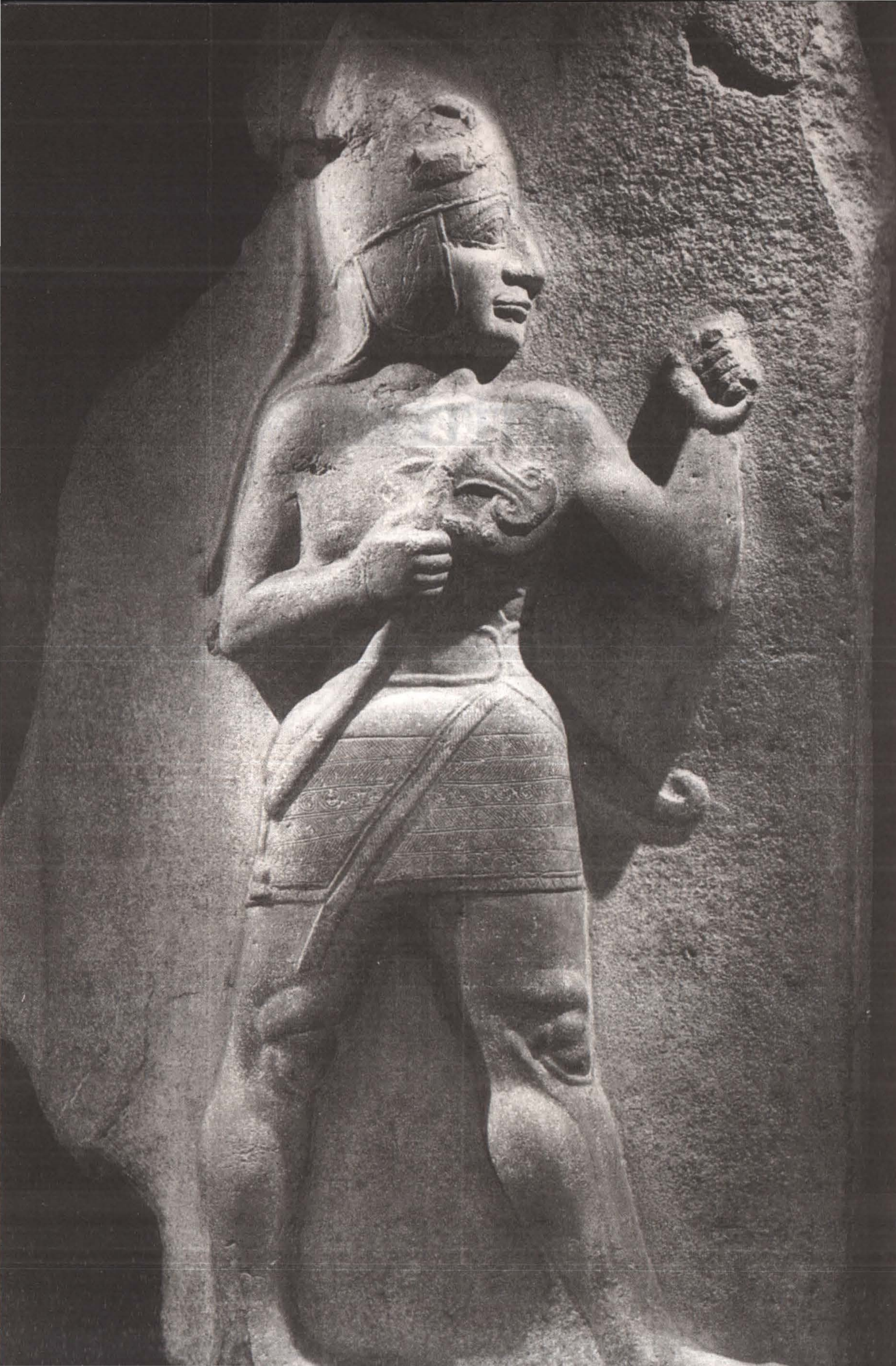
ve Hitit Çağında Anadolu

J.G. MACQUEEN

AKILÇELEN kitaplar

6. BASKI

J. G. Macqueen

HİTİTLER

ve Hitit Çağında Anadolu

149 resim, harita ve planla

6. Baskı

Çeviri
Esra Davutoğlu

AKILÇELEN
kitaplar

AKILÇELEN KİTAPLAR
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel:+90-312 396 01 11 (pbx) Faks: +90-312 396 01 41
www.akilcelenkitaplar.com
e-posta:bilgi@akilcelenkitaplar.com
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 42488

Eski Halklar ve Yerleşmeler
Kurucu Editör: GLYN DANIEL
Yerel Editör: MELTEM ÖZDEMİR

Sandra için...

TEŞEKKÜRLER
Fotoğraf çalışmaları için David Roberts, Martyn Williams ve Gorden Kelsey'e; sanat çalışması için Elizabeth Induni'ye; hatasız dizgileri ve kahve ikramları için Jeanine Erskine ve Jeanne Bishop'a; temin ettikleri fotoğraflar için Pandora Hay ve Edmund Lee'ye; ilk baskıdaki boşluklara işaret eden tartışmaları için Bristol Üniversitesi öğrencilerine; Hitit araştırmama verdikleri destek için eşime ve aileme en içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

İç kapak: Kral Kapısı figürü, Boğazköy

Thames and Hudson Ltd., Londra ile yapılan anlaşma sonucu yayınlanmıştır.

Gözden geçirilmiş baskı 1986
İlk karton kapaklı baskı 1996
Son baskı 1999

ISBN: 978-625-7586-24-5
Ankara, 2022
6. Baskı

Çeviren : Esra Davutoğlu
Sayfa Düzeni : Mehmet Yaman
Baskı : Bizim Büro Basım Evi Yayın ve Dağıtım Hizmetleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi
Zübeyde Hanım Mahallesi Sedef Caddesi 6/A
Altındağ/Ankara

İÇİNDEKİLER

Önsöz

Hititlerin, Yakındoğu'da Mısır ve Asur'la boy ölçüşebilecek büyüklükte bir "süper güç" olarak tanınması oldukça yakın zamanda gerçekleşti. Hititler birkaç yüzyıl boyunca Geç Tunç Çağı'nın "güçler dengesinde" önemli bir rol oynamışlar ve diğer büyük güçlerle kurdukları denge, o çağın gönenç ve istikrarının temel etkenlerinden biri olmuştu.

Hititlere ait kayıtlar ve içinde yaşadıkları topluluklara ait buluntular bize, askeri seferler ve politik entrikalardan çok daha fazlasını anlatır. Bunları inceleyerek Hititleri bir halk olarak tanıyabilir, yaşam tarzlarını ve yaşama ilişkin düşüncelerini öğrenebiliriz. Oturdukları evler ve saraylar, içinde ibadet ettikleri tapınaklar ve kutsal yerler, yazdıkları metinler, ürettikleri sanat eserleri ve kullandıkları ev aletleri; bunların hepsi onları insani yönleriyle tanımamıza yardımcı olur.

Her ne kadar Hititler bu kitapta başrolü oynuyorsa da, yeri geldikçe Anadolulu komşularıyla da ilgili bilgi vermeye çalıştım. Hitit anayurdunun dört bir yanı, Hititlerin uluslararası hedeflerine ulaşabilmeleri için uğraşmaları gereken irili ufaklı devletlerle çevriliydi. Bu yörelerde yapılan kazılar, Hitit çağı Anadolusunun çeşitli uygarlıklarıyla ilgili bilgilerimizi büyük ölçüde artırmıştır. Ne yazık ki, var oldukları bilinmelerine karşın, Hititler dışında kalanlara ait herhangi bir yazılı kayıt ortaya çıkmamıştır.

Yakındoğu üzerine yazan her yazarın karşılaştığı sorunlardan biri kronolojidir. Bölgeyle ilgili tarihlemeler ağırlıkla Mısır kayıtlarına dayanmaktadır ve Mısır uzmanlarının neredeyse yılda bir kronolojilerini ileri ya da geri çekmek gibi bir alışkanlıkları vardır; malzemelerin karmaşıklığından kaynaklanan bu gereksinim, konuya uzak olanları bocalatabilecek niteliktedir. Kitabın ilk basımında, bu çağla ilgili standart kaynak durumuna gelen Cambridge Ancient History'nin üçüncü basımında (1970) verilen Mısır tarihlerini kullandım. O zamandan beri yaklaşık yirmi beş yıllık bir sapma, yaygın biçimde benimsendi. Ancak kronoloji hala tartışmalıdır ve ben bu baskıda biraz tereddütle de olsa daha kısa olanı kullandım.

Karton kapaklı basım için ek

1986 yılında bu kitabın önceki basımının çıkmasından sonra, Geç Tunç Çağı arkeolojisi ve tarihi alanlarında pek çok gelişme oldu. Burada yalnızca bazı temel gelişmeleri özetlemek istiyorum.

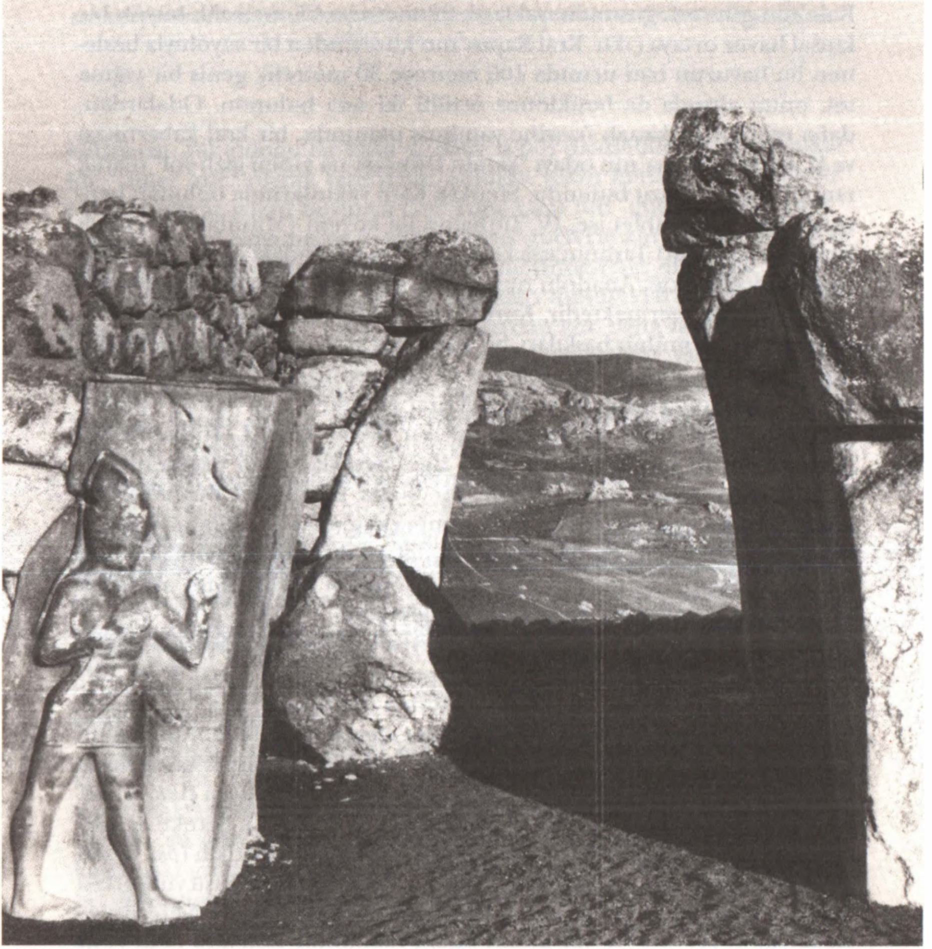
Hitit başkenti Hattuşa'nın (Boğazköy) yukarı şehrinde bulunan tapınak sayısı otuzu geçti. Güney Kale ve Nişantepe'de, rampalarla yanaşılan ve bekçi figürleriyle korunan anıtsal yapılar gün ışığına çıkarıldı. Güney Kale'nin güneydoğusunda, yaklaşık 92 metreye 65 metrelik büyük bir kutsal havuz ortaya çıktı. Kral Kapısı'nın kuzeyinden bir suyoluyla beslenen bu havuzun batı ucunda 100 metreye 30 metrelik geniş bir yığma set, onun altında da beşiktonoz örtülü iki oda bulundu. Odalardan, daha eski bir su kanalı üzerine yapılmış olanında, bir kral kabartması ve II. Şuppiluliuma'nın odayı "Yeraltı Dünyası'na giden gizli yol" olarak tanımladığı bir yazıt bulundu. Sfenksli Kapı yakınlarında bulunan benzersiz bir bronz tablet ise, IV. Tuthaliya ile kuzeni (Muvatalli'nin oğullarından biri olan) Tarhuntaşşa kralı Kurunta arasındaki bir antlaşmanın metnini içermekte, Anadolu'nun güney ve güneybatısıyla ilgili önemli coğrafi bilgiler vermektedir. Kurunta'yı "Büyük Kral" olarak niteleyen yeni bulunmuş mühür baskıları, bir zamanlar başkentte iktidara geldiğini düşündürür ve Hitit kralları listesine eklenmesini gerektirecektir. Aslanlı Kapı yakınlarında bulunan ve Büyük Kral Tuthaliya'nın "Assuva ülkesini parçalamasına" ithaf edilen Ege tipi bir bronz kılıç, I. Tuthaliya'nın Assuva seferini ve Hititlerin batı ve Ege kıyısıyla erken bağlantılarını doğrulaması açısından önemlidir. Bir boğaz üzerinden Büyükkale'ye bakan sarp kayalık Büyükkaya'nın savunma sistemi ve Yazılıkaya'ya doğru doğu ile bağlantıları da önemli bir ilgi alanı durumuna gelmiştir. Son olarak, I. Şuppiluliuma dönemi için, kronoloji karmaşasını artıracak biçimde yirmi yıllık bir kayma önerilmektedir.

Öte yandan iç Anadolu'nun kuzeyinde bugünkü Sivas'a yakın Kuşaklı'da ve Boğazköy'ün 50 km kuzeydoğusundaki Ortaköy'de sürdürülen kazılar, anıtsal Hitit mimarisinden örnekler ortaya çıkarmıştır. Ortaköy'de ayrıca, iki binden fazla tablet içeren bir arşiv bulunmuştur.

Kuzeybatıda, Troya'da yeniden başlayan kazılar, kalenin güneyinde Geç Tunç Çağı'na ait büyük bir "aşağı şehir"in varlığını açığa çıkarmıştır. Bu da, yerleşim modeliyle ilgili tabloda köklü değişiklik gerektirir. Güneybatıda, Kaş'ın doğusundaki Uluburun'da bulunan batıkta (*bkz.* resim 76) bakır, kalay, altın, cam, fildişi, abanoz, kehribar, devekuşu yumurtası kabuğu, sakız ağacı reçinesi, mor salyangoz boyası topakları, Nefertiti'ye ait bir altın skarabe ve bir ahşap tablet takımının yanı sıra çeşit çeşit mücevher, silah, alet, ağırlık ve benzeri aletler içeren zengin bir kargo bulunmuştur. Batık, MÖ 1300'lerin uluslararası deniz ticareti ve gemi yapım teknikleri konusunda ufkumuzu engin biçimde genişletmiştir.

Toros Dağları'ndaki keşif ve kazılar, MÖ üçüncü binyılın ilk yarısı kadar erken tarihli bir yerel Anadolu kalay kaynağını (Kestel madeninde) ve gelişmekte olan bir kalay endüstrisinin izlerini (yakınlardaki Göltepe yerleşmesinde) açığa çıkarmıştır. Bu merkezlerin kapsamlı incelenmesi, Tunç Çağı madenciliğine ilişkin pek çok bilgi sağlamış ama ikinci bin yıl kalay ticaretiyle ilgili bazı sorulara henüz yanıt getirememiştir.

J.G.M.

1 Boğazköy, Kral Kapısı'ndan görünüm. Başkentin güneyinde, iç Anadolu'ya özgü çorak ve engebeli kırsal manzara görülebiliyor. Hitit çağında yörenin sık ağaçlıklarla kaplı olduğu sanılıyor.

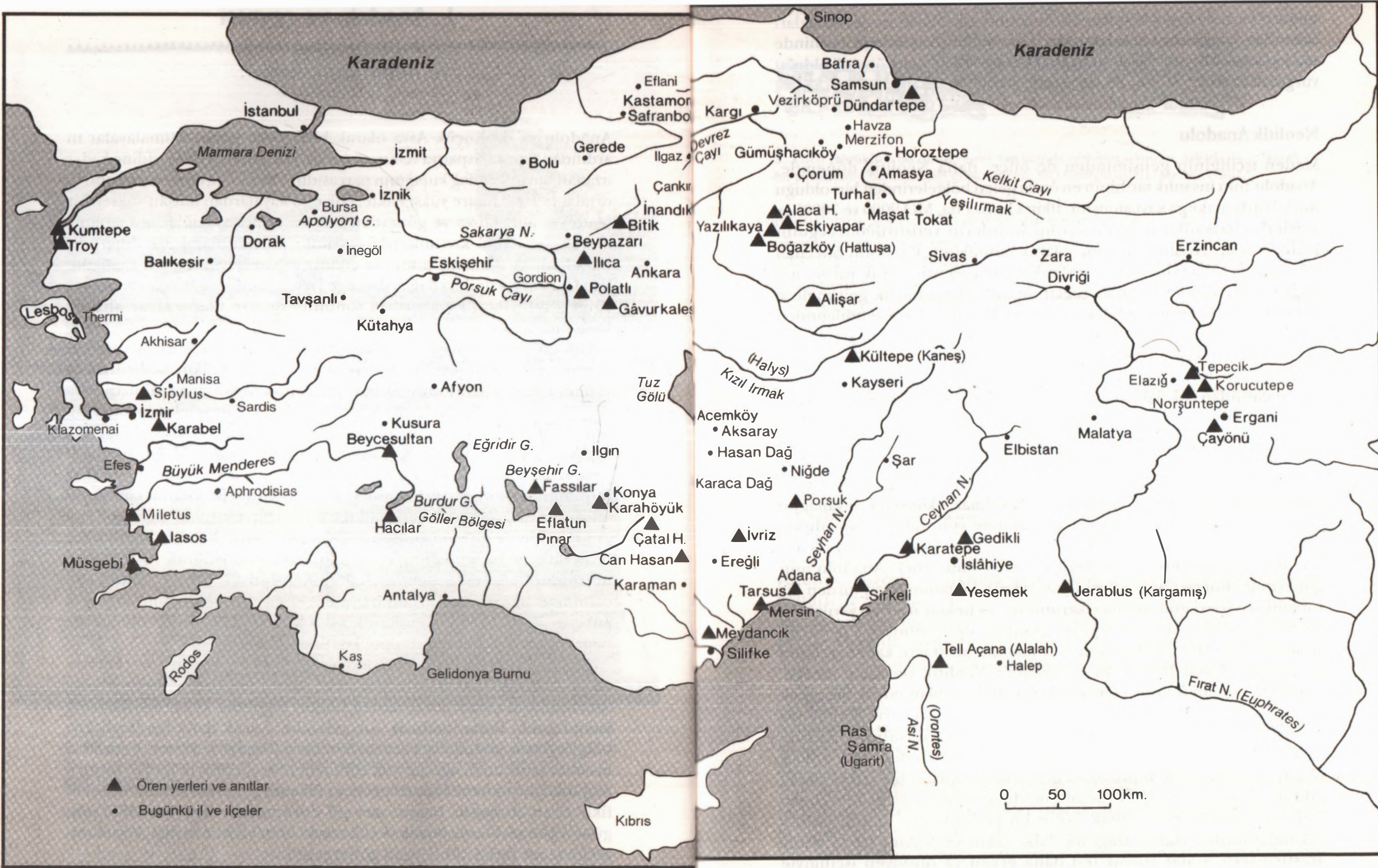
1. Anadolu ve çevresi

Anadolu ya da Küçük Asya olarak bildiğimiz bölge, Himalayalar'ın ardından Fransa, İspanya ve Kuzey Afrika'nın Atlantik kıyı şeridine kadar uzanan büyük bir dağ kuşağının parçasıdır. Ortasında, deniz seviyesinden ortalama 1000 metre yükseklikte, çok eski kayalardan oluşan yüksek bir plato yer alır; kuzey ve güneyden Pontus ve Toros dağlarının jeolojik olarak daha yeni kıvrımlarıyla çevrilidir. Bütün olarak bakıldığında, Karadeniz ve Akdeniz arasında çıkıntı yapan büyük bir yarımadadır. Van Gölü çevresindeki dağlardan Ege Denizi'ne doğru batıya ilerledikçe eğim alçalmakta, kaya sırtları sonunda denize ulaşıp sular altında kaybolmaktadır. r. 2

Güneydoğuda Suriye ve Mezopotamya, kuzeybatıda ise Avrupa'yla komşu olan Anadolu, kaçınılmaz olarak birçok halkın saldırısına ve yönetim değişikliğine tanıklık etmiştir. Ancak Anadolu'yu yalnızca Asya ve Avrupa arasında bir "kara köprüsü" olarak görmek yanlış olur. Bu toprakların çekimine kapılan halklar, yalnızca daha elverişli bölgelere bağlantı sağlayan uygun bir kestirme yol olduğu için değil, sunduğu zengin olasılıklar ve önemli hammadde kaynaklarıyla üstün bir merkez durumunda olduğu için gelmişlerdir Anadolu'ya. Bu kitabın konusunu oluşturan MÖ ikinci binyılda olduğu gibi, uzun tarihinin diğer pek çok döneminde de durum böyleydi. Örneğin İonya, Yunan uygarlığının filizlendiğini düşündüğümüz yerdi. Romalılar döneminde Asya eyaleti, imparatorluğun en zengin eyaletlerinden biriydi; politik, kültürel ve ekonomik ağırlık merkezinin İtalya'nın doğusunda olduğunu sonunda anlayan Romalılar başkentlerini, aslında tam Anadolu'da olmasa da boğazlara yakın Konstantinopol kentine taşıdılar.

Anadolu'nun çekiciliği nereden geliyordu? Her şeyden önce, kereste ve her türden tarım ürünleri açısından zengin bir bölgeydi. İç Anadolu'nun çorak bozkırlardan oluşan bugünkü kırsal manzarasına r. 1 bakıldığında buna inanmak zor gelebilir. Ancak daha bereketli kıyı bölgeleri ve iç kesimlerin korunaklı vadileri (keçiler ve kereste peşindeki insanlar tarafından ağaçlar yok edilmeden ve yüzyılların ihmali sonucu bugünkü durumuna düşmeden önce) ülkenin genel görünümüne ilişkin fikir verir. Şüphesiz, bugün yarı çöl durumunda olan Tuz Gölü'nün güneyi gibi yörelerde büyük ve çok sayıda ören yerinin varlığı, koşulların eskiden çok farklı olduğunun göstergesidir.

Ancak tek başına tarımsal zenginlik, Anadolu'nun albenisini açıklayamaz. Anadolu, çekimine kapılan halkların daha önce yaşadığı

2 Bugünkü Anadolu'nun haritası. Ayraç içine alınanlar, bilinen eski adlardır.

diğer yerlerden daha bereketli değildi. Bu insanların aradığı ve Anadolu'nun onlara sunabildiği şey, uygarlığın gelişimiyle önemi artan mineral kaynaklarının bolluğuydu. Anadolu'nun dağları maden yatakları açısından zengindir ve anlatımızın akışı içinde, Yakındoğu tarihinde maden kaynaklarının ekonomik ve politik açıdan ne denli önemli olduğu vurgulanacaktır.

Neolitik Anadolu

Maden işçiliğinin gelişiminden de önce, daha Neolitik dönemde, Anadolu'nun insanlık tarihinin en önde gelen bölgelerinden biri olduğu son yıllarda açıklığa kavuşmuştur. İlkin Önasya'da, MÖ 9000 ve 7000'ler arasında, hayvanların evcilleştirilip ürünlerin yetiştirilebileceğinin keşfedilmesi, "Neolitik Devrim" olarak tanımlanır. Bu keşfin öncelikli etkisi, tarım köyleri biçiminde yerleşik yaşama geçiştir; ancak asıl önemi, doğru uyarıcılar ve koşullar sağlandığında daha büyük gelişmelere sıçrayabilme potansiyelinden kaynaklanır. Bir tarım köyü kendiliğinden kasabaya dönüşmez ama oluşumunun sonucu olarak, tarım araçları ve diğer aletleri yapmak için gereken çakmaktaşı ve obsidyen gibi malzemelere duyulan istem artar. Buna karşılık yerleşik yaşam, insanları avcı atalarından çok daha hareketsiz ve dolayısıyla bu malzemeleri kendi başlarına daha zor bulabilir duruma getirir. Böylece ticaretin önemi artar; yaşamsal malzemeleri ellerinin altında bulunduran topluluklar, kendilerini bundan sonuna kadar yararlanabilecekleri bir konumda bulurlar. Bu tür topluluklar zenginlik ve büyüklükte öne çıkar çünkü tarım, ilerlemelerinin itici gücü olmakla kalmaz, ekonomik dayanağını da oluşturur. Toplulukların tek gelişebilme yolunun bu olmadığını eklemeye gerek yoktur sanırım (örneğin güney Mezopotamya'da asıl itici güç, hammadde tekeli değil eksikliği olmuştur). Anadolu'nun güneyinde, Konya Ovası'ndaki Çatal Höyük'te, tanımlanan türden bir topluluğun izleri gün ışığına çıkarılmıştır. 14 hektar üzerine yayılan bu Neolitik merkez, kendi çağının şimdiye dek bulunan en büyük yerleşmesidir. MÖ 7000 öncesinden yaklaşık 5600'lere kadar yerleşim izi görülür. Çatal Höyük'ün en gelişmiş Neolitik yerleşme olması, öncelikle bugünkü Konya Ovası'nda eskiden var olan büyük bir çanak gölün giderek kuruması ve geride bıraktığı sulak alanların verimli bir tarım ve hayvancılık ekonomisi yaratmasına dayalıdır. Ancak, yakınlardaki Hasan Dağı ve Karacadağ volkanlarından elde edilen obsidyeni işlemesi de topluluğun gelişiminde önemli bir etken olarak
r. 3 dikkate alınmaktadır. İyi korunmuş bir duvar resmi, arka planda Hasan Dağı'nın püskürmesi olmak üzere bu yerleşmenin betimi olarak yorumlanmıştır. Hasan Dağı'na daha yakın yerleşmelerdeki yüzey araştırmaları, Çatal Höyük'ten daha erken ve obsidyen işçiliğiyle bağlantısı kesin olan Neolitik kalıntıların varlığını göstermiştir.

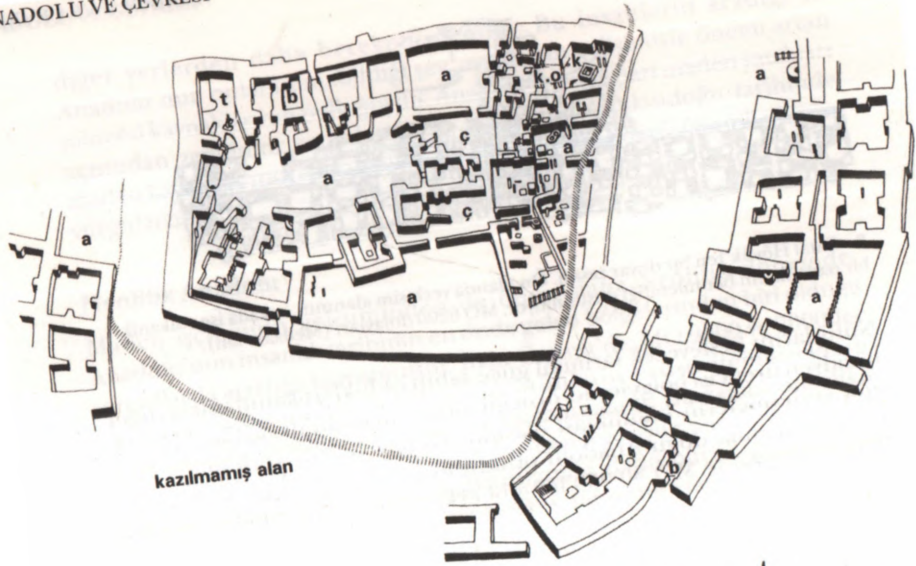
3 Çatal Höyük'ten bir duvar resmi. Ön planda yerleşim alanının, arkada ise volkanik bir patlamanın betimlendiği düşünülüyor. MÖ 6200 dolayları (Mellaart'tan).

Nüfuslarını besleyecek tarımsal güce sahip oldukları kanıtlanırsa diğer obsidyen üreticisi bölgelerde, örneğin doğu Anadolu'da da Çatal Höyük gibi yerleşmelerin bulunması olasıdır. Henüz bu tür yerleşim yerleri bilinmiyor ama doğu Anadolu obsidyeninin, Irak ve İran sınırındaki Zagros bölgesine MÖ 30.000'ler gibi erken bir tarihte "ihraç" edildiği kanıtlanmıştır.

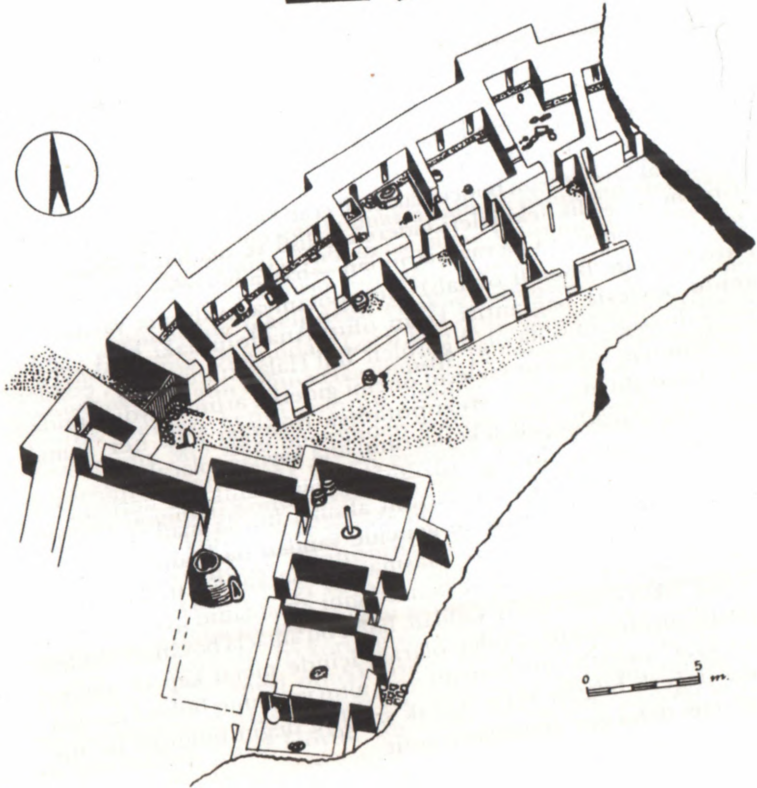
Zenginlikleri obsidyene dayalı olsa da Çatal Höyük sakinleri, Anadolu'nun sonraki tarihinde sonsuz önem kazanacak diğer yerel kaynakları da kullanmaktaydı. Daha MÖ 7000 öncesinde, bugünkü Elazığ dolaylarında, zengin Ergani bakır madenlerine yakın Çayönü'nde, yöre bakırını döverek çeşitli alet ve iğneler yapılmıştı ve su verme işleminde ısıtma kullanıldığı yönünde işaretler vardı. MÖ 6000'lere gelmeden, Çatal Höyük'teki yerel "dökümhaneler" eritme tekniklerinde ustalaşmıştı; bakır ve kurşun boncuklar, çeşit çeşit küçük takılar üretiyorlardı.

Üretim ve işçilik teknikleri giderek gelişti ve maden kullanımı asıl dağlık vatanından (ya da vatanlarından —başka bölgeler, örneğin İran da aynı ölçüde önemli olmalı) Mezopotamya ovalarına yayıldı. Bu yörenin, kuzeyle bağlantısı kesin olup Anadolu'daki bazı çağdaş kültürlerle bağlantısı da olası görülen Tell Halaf kültüründe[1], eskiden çok az bulunan metal nesnelerin önemi giderek artmaktaydı. Bundan böyle Anadolu dağları, Mezopotamya dünyası için her zaman madenlerin ve madencilik tekniklerinin ana kaynağı olacaktı.

Ne yazık ki kanıt eksikliği yüzünden madencilikteki ilerlemeleri izlemek zordur. Çömlek parçalarının aksine, hurda maden yeniden kullanılmak üzere eritilebilir ve genelde yapılan da budur zaten; bu yüzden örneklerin günümüze ulaşması şansa kalmıştır. Belirli bir döneme ait metal kapların neye benzediğini anlamanın genellikle tek yolu, metali taklit etmek üzere yapılan, hatta bu amaçla boyanan çömlek biçimlerini incelemektir. Ender olarak, içinde metal kap ve aletler bulunan "kral" mezarlarının keşfedilmesi, altın ve gümüş buluntulardan çok daha değerli bilgiler verir. Ancak şimdiye değin bulunan bu tür mezarlar, çok daha geç dönemlere aittir.

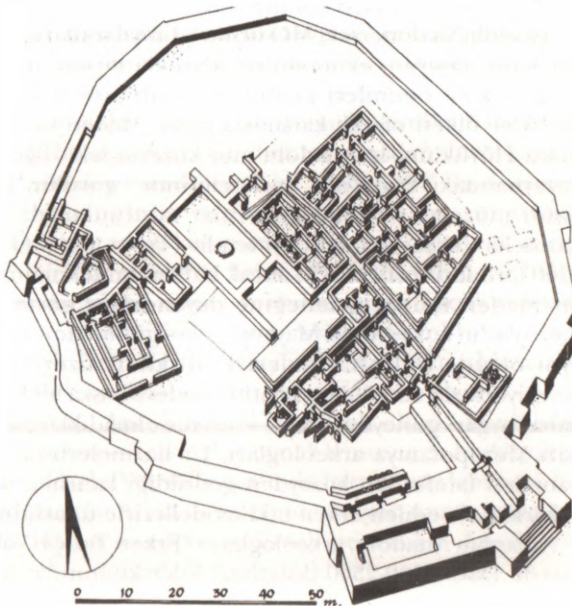
a
t
b
k.o
k
ç
kazılmamış alan

0
5
m.

Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları

Madenlerin ve madencilik teknolojisinin önem kazanmasıyla birlikte, zengin maden yataklarına sahip iç Anadolu'nun kuzeyi ve kuzeybatı Anadolu giderek gelişmekte ve yerleşmeler büyüyüp zenginleşmekteydi.[2] Ancak, değişik koşul ve uyarıcılara sahip Mısır ve Mezopotamya gibi bölgelerden farklı, kendine özgü bir tarzda büyüdüklerini de belirtmek gerek. Örneğin güney Mezopotamya'da yerleşim tapınak çevresinde gelişiyor ve yüksek kulesiyle tapınak, merkezi bir öğeye dönüşüyordu.[3] Oysa Anadolu'da farklı bir gelişme görüyoruz. Belki de bu duruma en iyi örnek, Türkiye'nin güneyindeki Göller Bölgesi'nde yer alan küçük Hacılar yerleşmesidir. MÖ yaklaşık 5400 öncesine kadar, usta r.4
çömlekçiliği dışında Hacılar'ı çağının diğer Önasya tarım köylerinden ayıracak bir farklılık yoktu. Ancak 5400 dolaylarında, yaklaşık 57 x 36,5 metrelik bir dikdörtgen alan, bir kerpiç duvarla çevrilerek koruma altına alınmıştı. Bu alanda bir tahıl ambarı, çömlekçi işlikleri, bir kuyu ve küçük bir tapınak vardı. Belli ki yerel hükümdarın ve yandaşlarının rahatı ve güvenliği için basit bir kale oluşturulmuştu. Bu kalenin yıkılmasından sonra aynı arazide daha büyüğü yapılmıştı. Bu yapıları, daha sonraları Anadolu-Ege diyarının tipik özelliği durumuna gelen, surla çevrili kalelerin nüveleri olarak görmek mümkündür. Bu gelişme, anahatlarıyla Toroslar'ın kuzeyindeki Can Hasan'da benzer bir yapının kalıntılarında ve Kilikya'daki Mersin'de de izlenebilir: aşağıdaki kırsal r.5
alana tepeden bakan dar uzun yarıklar biçimindeki pencereleriyle

4 *(Yan sayfada, üstte)* Hacılar II-I'in izometrik görünümü; MÖ *y.* 5400-5250. *a* avlu; *b* bekçi odası; *ç* çömlekçi işlikleri; *k* kuyu; *k.o* kült odası; *t* tahıl ambarı (Mellaart'tan).

5 *(Yan sayfada, altta)* Mersin XVI kalesinin izometrik görünümü; MÖ *y.* 4000 (Lloyd'dan).

6 *(Sağda)* Troya II kalesinin temsili planı; MÖ *y.* 2300 (Lloyd'dan).

7 *(Solda)* Horoztepe'den boğa betimi; MÖ y. 2200. Yükseklik 41 cm.

8 *(Aşağıda)* Maykop'tan boğa betimi; MÖ y. 2200.

duvarın iç kısmında yer alan odalar, atılmaya hazır sapan taşları yığını ve dar girişin yanındaki "kumandan konutu" gibi. Daha sonraları MÖ
r. 6 üçüncü binyılda bile, batı ve iç Anadolu'da surla çevrili kaleler görülebilir. Aynı yapısal özelliğe MÖ 3000 gibi erken bir tarihte Yunanistan'da, Tesalya'daki Dimini yerleşmesinde de rastlanır. Bu düzenlemenin Miken ve Klasik Yunan kalelerinde varlığını sürdürmesi ve sonunda Haçlılar tarafından batı Avrupa'ya tanıtılması, bu kitabın kapsamı dışında kalan konulardır.

Anadolu'ya dönersek, MÖ üçüncü binyıl sonlarında bu bölge, beyleri kalelerde yaşayan, ekonomileri ağırlıkla tarıma dayanan ama gerçek zenginlik ve önemleri maden ve maden ürünlerinde yatan küçük beylikler ülkesi olarak karşımıza çıkar. Maden ürünlerinin örnekleri,
r. 7 Alaca Höyük'ün, iç Anadolu'nun kuzeyindeki diğer yerleşmelerin ve kuzeybatıdaki Troya'nın "hazinelerinde" görülür. Benzer buluntular Batılı müzeler ve koleksiyoncular tarafından da toplanmıştır.[4] Bu hazineler görece geç bir tarihtendir (Troya için MÖ 2300 ve Alaca için 2200 tarihleri verilebilir[5]); ancak kullanılan tekniğin gelişkinliği, köklü bir maden işçiliği geleneğine dayandığını gösterir. Her ne kadar Kafkaslar'ın kuzeyindeki Maykop'un[6] ve güney Mezopotamya'daki Ur'un[7] aynı ölçüde ünlü hazineleriyle ilişkileri üzerinde daha çalışmak gerekiyorsa da, Anadolu eserlerinin sadece başka bir bölgeden —özellikle daha "uygar" güneydoğudan— türeme olmadıkları söylenebilir. Aslında bazı Mezopotamya arkeologları, Ur hazinelerinin, oraya yabancı bir haneden tarafından kuzeyden getirildiği kanısına varmıştır. Bu kanı, yukarıda söz edilen erken etki modelleriyle tutarlıdır.

Anlaşılan Anadolu, arkeologların "Erken Tunç II" olarak adlandırdığı evrede (MÖ 2600-2300 dolayları) lider konumdaydı. Hem Tunç Çağı

ekonomisi için gereken kaynaklara, hem de bu kaynaklardan yararlanmak için gereken tekniklere sahipti. Bu nedenle Yakındoğu'da önemli bir role sahipti ve güney Rusya ile güney Mezopotamya'ya kadar uzanan bağlantıları vardı. Metal fakiri Mezopotamya kralları için Anadolu özel bir önem taşıyor olmalıydı; bu nedenle tüccar gönderdikleri bölgeler arasına Anadolu'yu da kattıklarını görebiliyoruz. Söylenceler (henüz arkeolojik açıdan kanıtlanmasa da), MÖ 2300'lerde Akad kralları tarafından Puruşhanda'ya gönderilen tüccarların etkinliklerini anlatır. Muhtemelen Tuz Gölü'nün güneyinde bulunan ve Aksaray yakınlarındaki varsıl Acem Höyük yerleşmesiyle bir tutulan Puruşanda gerçekten Acem Höyük ise, orada yürütülen kazılardan sağlam kanıtlar gelmek üzeredir. Şimdilik, kuzey Mezopotamya'dan Anadolu'ya giden kervan yolu üzerinde yer alan Tell Brak[8] yerleşmesinde, Anadolu-Akad ticaretinin varlığı kısmen doğrulanmış ve Akadlı Naram-Sin'in yaptırdığı zarif saray kalıntıları içinde Anadolu ithal ürünleri bulunmuştur.

Asur ticaret kolonileri

Akad imparatorluğunun barbar akınlarıyla yıkılması, bu ticaretin kesintiye uğramasına neden oldu. Ancak MÖ 1940'lara gelindiğinde, Anadolu'nun çeşitli kasabalarında, özellikle Kayseri yakınlarındaki Kaneş'te (bugünkü Kültepe) Asurlu tüccarları görmekteyiz. Kaneş *karumunda* (ticaret merkezinde) yapılan kapsamlı kazılar bu tüccarların yalnızca evlerini değil, kil tabletler üzerine yazılı çok sayıda ticari yazışmasını da gün ışığına çıkardı. Bu kayıtlardan başlıca ticaret mallarını öğrendiğimiz gibi, Anadolu'nun bu çağdaki önemini ve ikinci binyıldaki politikasını etkileyecek güçlükleri de kavrayabiliyoruz. Asurluların gümüş, altın ve bakır istedikleri bellidir; karşılığında verdikleri ise yünlü kumaş, çeşitli türlerde hazır giysiler ve birçok tartışmadan sonra kurşun değil kalay olduğu neredeyse kesinleşen bir madendir.[9] Bu ticarette, hem Anadoluluların zenginlik nedenini hem de bu zenginliği sürdürmede karşılaştıkları zorlukları görmek ilginçtir. Anadolu, mineral açısından zengin ve çok miktarda bakır kaynağına sahip bir bölge olsa da, kalay açısından göreli olarak yoksuldur. Bazı küçük yataklar vardır ama Tunç Çağı ekonomisinin tüm gereksinimlerini karşılamaya yeterli değildir. Asurluların kendi kalaylarını nereden elde ettiği bilinmemektedir (kalay kaynakları konusu, daha kapsamlı olarak üçüncü bölümde ele alınacaktır). Ancak kökeni ne olursa olsun, Anadolular —tunç yapımı için gereken— kalayı elde etmek konusunda istekliydiler. Böylece, yerel topluluklarla Asurlular arasında barışçıl sayılabilecek bir ilişki gelişti. Asurlu tüccarlar Anadolu evlerinde yaşıyor, Anadolu aletleri kullanıyor ve özel adları kanıt sayabilirsek genellikle Anadolulu hanımlarla evleniyordu. Aslında belgelerdeki dil de olmasa "Asur"

9 Kültepe'den aslan biçimli tören kapları. Ortalama yükseklik 20 cm. Bu kaplar ve resim 10'da görülen testi, Asur ticaret kolonileri çağında (sömürge döneminde) Anadolu sanatçılarının ulaştığı ustalığı gösteriyor.

10 Kültepe'den gaga ağızlı testiler. Yükseklik y. 40 cm.

etkisini ortaya çıkarmak zor olacaktı; Anadolu işçiliğinin en zengin ve incelikli dönemlerinden birinin en iyi örneklerinden bazıları, Asurlu tüccarların evlerinde bulunmuştur. Bugünkü Boğazköy'deki Hattuş, yukarıda adı geçen Acem Höyük ve Konya yakınlarındaki Karahöyük gibi buluntu yerleri de, Anadolu'nun bu çağdaki zenginliğini doğrular. Güneybatıda, geniş sarayı ve diğer anıtsal yapılarıyla Beycesultan'da da benzer bir gönencin izleri görülmektedir. Kuzeybatıda ise Troya, göreli bir çöküşten toparlanmaya geçmekteydi ve bir kez daha önemli bir merkez durumuna gelmek üzereydi. Muhtemelen bu bölgeler de, diğer madenlerin yanı sıra kendi kalay kaynaklarına sahipti ama bu kaynakların neler olduğu henüz açık değildir. Olası bir kaynak ileride önerilecektir.

Ticaret kolonileri sonrası

MÖ 1780'lerde, henüz tam bilinmeyen ama Mezopotamya'daki politik ve etnik hareketlerle bağlantılı olduğu sanılan nedenlerle, iç Anadolu ile Asur arasındaki ticaret bağlantısı aniden koptu. Yukarı Dicle ve Fırat kıyısındaki devletlerde ve güneydoğu Anadolu sınırındaki tepelerde Hurriler politik üstünlük kazanmaya başladı (kökeni tam bilinemeyen, asıl anayurdunun Urmiye Gölü çevresinde olduğu sanılan bu halk, zamanla kuzey Mezopotamya'dan Akdeniz'e doğru yayılmıştı). Bu gelişme, Asur'un ticaret kolonileriyle bağının kopması anlamına geliyordu. Asur hızla güç kaybetti ve kısa süre sonra da Babilli Hammurabi'nin genişlemekte olan imparatorluğuna katıldı.

Anadolulular için Asur bağlantısının kopması yıkıcı bir etki yaptı. Asur ticaret kolonileri çağında serpilen kentlerin çoğu bir daha asla toparlanamayacakları bir çöküşe geçtiler. Hurri baskısı doğuda güçlendikçe durum daha da ciddileşti. Yalnız Asur bağlantısı değil, Orta Toros ticaret yolları da yitirilmişti. Artık iç Anadolulular için tek seçenek, aşağıya doğru inip Kilikya'dan geçerek, Fırat üzerinden güney Mezopotamya'ya giden rotaydı. Bu rotayla ilgili güncel bilgimiz az olmakla birlikte, orta Fırat'taki Mari arşivlerine dayanarak kalay yolu olduğunu ve Kaneş'le bağlantıları bulunduğunu söyleyebiliyoruz. Bu rotanın sorunlu yanı, güçlü krallıkların elinde olmasıydı (güneyde Babil, ortada Mari ve kuzeyde Halep gibi). Yine de, kalay öyle gerekliydi ki iç Anadolulularn ilgileri kaçınılmaz biçimde Fırat rotasına, Önasya'nın kaygan politik zeminine yönelmişti.

Asur ticaret kolonilerinin son yıllarında, iç Anadolu'da Kuşşara kralları güç kazanmıştı. Genellikle iç Anadolu'da olduğu düşünülen Kuşşara, büyük olasılıkla biraz doğuda, bugünkü Divriği civarında, Asur'dan gelen ticaret yollarından birinin yakınlarındaydı. Bu devletin kayıtlara geçen ilk kralı olan Pithana, etki alanını Neşa'ya kadar genişletti. (Neşa, Kaneş yer adının olası ilk biçimi Kneş'in farklı yazılışı olabilir;

İngilizcedeki *knee* sözcüğünde olduğu gibi belki baştaki *k* okunmuyordu ve sonuna da isim soneki olan *a* getirilmişti.) Kısa süre sonra oğlu Anitta başkenti Neşa'ya taşıdı ve fetihler yoluyla diğer iç Anadolu beyliklerini bir siyasal birlik altında toplamayı sürdürdü. Yakıp yıktıktan sonra lanetli ilan ettiği Hattuş da bunların arasındaydı. Yaşamının sonuna geldiğinde (MÖ 1750 dolayları) "Büyük Kral" sanına talip olacak kadar genişletmişti krallığını. Ne yazık ki, belge nitelikli kanıtlarımız bizi bu noktada yalnız bırakıyor; Anitta'nın krallığına ne olduğunu söyleyemiyoruz. Kaneş'te
r. 11 yakılmış büyük bir binada bulunan mızrak ucu üzerinde "kral Anitta'nın sarayı" yazmaktadır. Eldeki verilere dayanarak bu binanın, yanan kraldan geriye kalanları barındırdığı düşünülebilir. Yıkımı gerçekleştirenlerin kim olduğu konusunda ancak tahmin yürütebiliriz. Bugünkü Bafra yöresinde bulunan, Karadeniz kıyısına yakın Zalpa kentinden geldiklerine dair tahminler akla yatkın görünmektedir. Görüntünün yeniden netlik kazandığı yaklaşık yüz yıl sonra, Kuşşara kökenli olduğunu iddia ederek başkentini Hattuş'ta (ya da sonraki adıyla Hattuşa'da) kuran bir kral çıkar karşımıza. Bu olay onuruna adını da Hattuşili olarak değiştirmiştir. Daha önceki krallarla bağlantısı ne olursa olsun (lanete aldırmadığına bakılırsa yakın bir bağlantı olmasa gerek), Hitit Krallığı olarak bilinen devletin kurucusu odur.

11 Kültepe'de bulunan ve üzerinde "Kral Anita'nın sarayı" yazan mızrak ucu. Kıvrık pırazvanası (kuyruğu) kırılmış. Mızrak ucunu sapa bağlamaya yarayan iki delik yanlış yere açıldığı için doldurulmuş ve daha aşağıda yenileri açılmış. Uzunluk 23 cm.

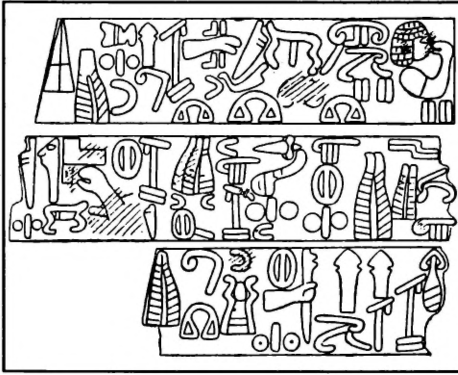
2. Hititler kimlerdi?

1902 yılında Norveçli araştırmacı J. A. Knudtzon, kendisini şüpheyle karşılayan dünyaya, yeni bir Hint-Avrupa dili keşfettiğini duyurdu. Bu dilin, on beş yıl önce Mısır'daki El Amarna'da firavun Akhenaten (*y.* 1367-1351) ve babası III. Amenofis'in (*y.* 1405-1367) diplomatik yazışmaları arasında bulunan iki kil tablet üzerindeki *çivi yazısında* görülebileceğini öne sürdü. Tabletlerden biri, o güne dek bilinmeyen Arzava adlı bir ülkenin kralına hitaben yazılmış olduğu için bu dile Arzavaca adı verildi. Knudtzon'un Hint-Avrupa bağlantısı tezi oldukça mantıklıydı ama çağdaşları arasında pek kabul görmedi. Ancak, aynı dilde yazılmış bazı tablet parçalarının iç Anadolu'daki Boğazköy'de de bulunduğu biliniyordu ve 1906 yılında orada başlatılan kazılar, kısa sürede pek çoğu "Arzavaca" dilinde binlerce tabletten oluşan bir arşivi gün ışığına çıkardı. Artık kapsamlı bir dilbilim araştırması için yeterince malzeme oluşmuştu ve B. Hrozny'nin 1915 yılında duyurduğu gibi sonuçta Knudtzon'un iddiaları doğrulandı. Metinlerin dili gerçekten Hint-Avrupa kökenliydi ve bu dil ailesinin bir üyesiyle ilgili günümüze kalan en eski kanıtı sunmaktaydı araştırmacılara.

Bu keşif, dilbilimcileri ne kadar sevindirdiyse, tarihçilerin başına da o kadar büyük bir iş açmıştı. İç Anadolu, erken Hint-Avrupa boylarını bulmayı bekledikleri yerlerden biri değildi ve ilkin bu insanların kim olduğunu, ikinci olarak da buraya nasıl ve ne zaman geldiklerini bulmaları gerekiyordu. Neyse ki ilk soru kolaylıkla yanıtlandı. Tabletler Boğazköy'ün, "Hatti Ülkesi"nin başkenti Hattuşa olduğunu yani MÖ on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda Yakındoğu'nun en güçlü krallarının merkezi olduğunu açıkça gösteriyordu. Tabletlerdeki dilin, Hatti krallarının dili olduğu düşünüldü. Sonuç olarak bu dil "Hititçe" olarak yeniden adlandırıldı ve "Arzavaca" kendiliğinden unutuldu.

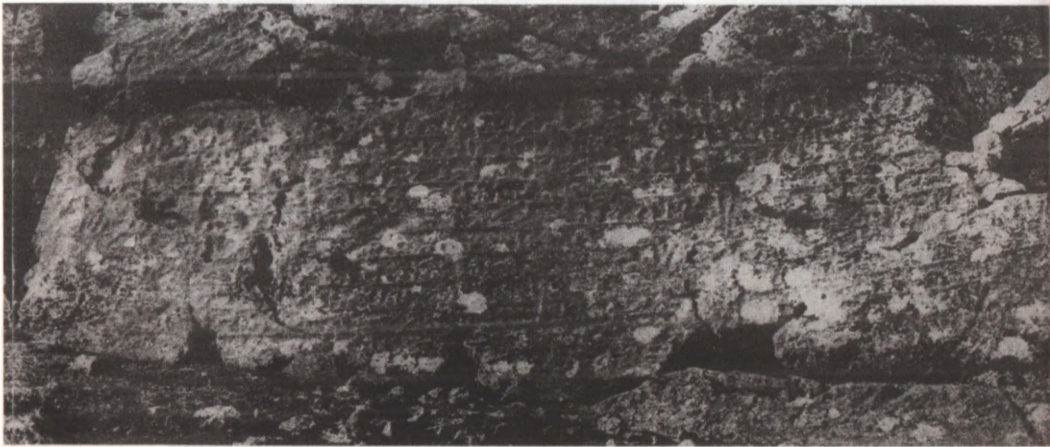
Hititlerin tanımlanması

Bu sorunun çözümü, yanıt gerektiren başka soruları da akla getirdi. Gerçi bir süredir Boğazköy'ün Hitit başkenti olduğu tahmin ediliyordu ama bu tanımlamanın dayanakları, yeni kanıtlarla çelişkili görünüyordu. Daha 1876'da A. H. Sayce, kuzey Suriye'deki Halep ve Hama'da bulunan r. 12
hiyeroglif yazılı bazı bazalt taşların aslında (o zamana kadar yalnızca Tevrat'ta ve Mısır ile Asur kayıtlarında adı geçen) Hititlere ait olduğunu ileri sürmüştü. Sayce 1880 yılında, Küçük Asya'nın güneydoğu, orta ve

12 Hama'dan "Hiyeroglif Hititçesi" ile yazılmış yazıt (Messerschmidt'ten).

batısında bulunmuş olup bazıları Halep ve Hama taşlarındaki hiyeroglif
r. 14-5 yazıyla ilişkili görülen bir dizi kaya kabartmasının da Hitit anıtı olduğunu
iddialarına eklemişti. 1900'lere gelindiğinde, yüze yakın bu tür "Hititçe"
r. 13 yazıt bulunmuştu. Bunlardan biri (Nişantaş) Boğazköy harabeleri içinde
göze çarpan bir konumdaydı ve doğal olarak bu ören yerinin büyük ve önemli bir Hitit kentine ait olduğu sonucuna varılmıştı. İşte bu yüzden, Hititlerin kayıtlarını çivi yazısı biçiminde tuttuğunu gösteren yeni kanıtlar akılları karıştırdı. "Arzavaca" gerçekten "Hititçe" ise, o zaman hiyeroglif yazıyı yazanlar kimdi? Çivi yazılı metinlerin oldukça kolay çözümlenmesine karşılık hiyeroglif metinlerin çok daha zor anlaşılması, sorunu karmaşıklaştırıyordu. Yine de, bazı uzmanların sistemli çalışmaları, sorunların büyük ölçüde çözümünü sağladı; 1947 yılında, çift dilli uzun bir yazıtın keşfi, bu çalışmaları büyük ölçüde doğrulayarak yazı ile dilin

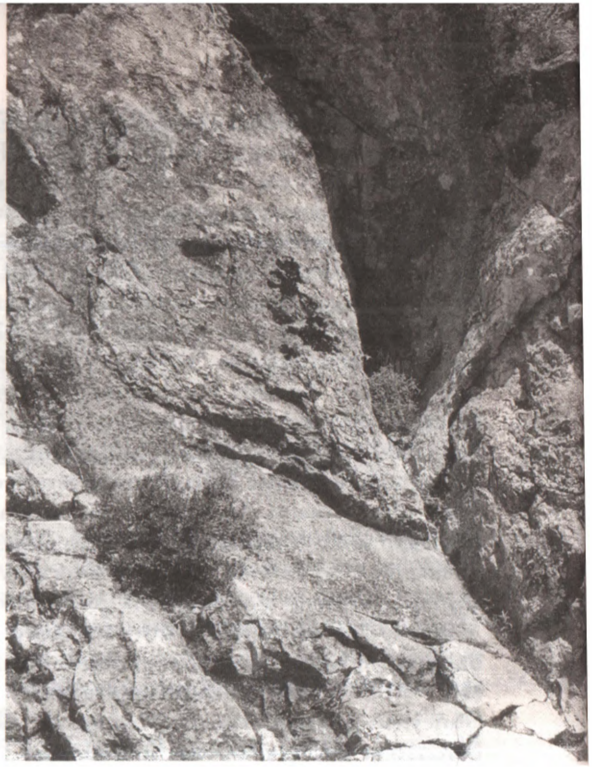
13 Nişantaş, Boğazköy'den oldukça yıpranmış hiyeroglif yazılı anıt.

anlaşılmasında büyük ilerleme sağladı. "Hiyeroglif Hititçesi" de bir Hint-Avrupa diliydi. Bugün bilinen metinlerin çoğu, Hitit krallığının çöküşünden sonraki bir döneme tarihlenir ve eski Hitit diyarının ad ve geleneklerini koruyan güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye hükümdarlarına ait eserlerdir. Ancak bazı metinler Hitit İmparatorluğu'nun en parlak dönemlerine aittir ve bilinen Hitit krallarının anıtlarıdır. Yine de bu hiyeroglif yazılarının dili, çivi yazılarının diline yakın olmakla birlikte, kesinlikle aynı değildir. Hitit krallığında iki dilin yan yana varlığını sürdürdüğü ve "Hiyeroglif Hititçesi"nin rolünün yavaş yavaş arttığı açıktır. Sonraki Hitit hükümdarlarının, "çivi yazılı Hititler"in krallığını devralan "hiyeroglif yazılı Hititler" olduğu öne sürülmüştür; hatta daha sonraları çivi yazısı Hititçesinin, yalnızca kraliyet yazıcılarının tutuculuğu nedeniyle kullanılan ölü bir dil olduğu da ortaya atılmıştır. Nasıl olursa olsun (bu görüşte bir miktar gerçeklik payı olabilir) hiyeroglif yazısı ve dilinin, Hitit İmparatorluğu'nun parlak döneminden önceki bir evrede, belki MÖ on beşinci yüzyılın ikinci yarısında, bir dış kaynak tarafından tanıtıldığı açık görünmektedir.

Bu dış kaynak neydi? "Hitit Hiyeroglif Yazısı" Tarsus kazılarında bulunan bir Kilikya kralına ait mühürden anlaşıldığı kadarıyla, o yörede MÖ 1500'lerde kullanılmaktaydı. Güneybatı Anadolu'daki Beycesultan'da bulunan ve güvenle MÖ yirminci yüzyıla tarihlenen başka bir mühür üzerinde, bazı araştırmacıların "Hitit Hiyeroglif Yazısı" olarak tanımladığı işaretler vardı. Bu nedenle, bu yazının ve bu yazıda kullanılan dili konuşan halkın vatanının, Küçük Asya'nın güney ve güneybatısı olduğu ileri sürülmüştür. Boğazköy arşivlerinin sunduğu kaynaklar, bu halkın daha ayrıntılı tanımlanmasına umulmadık biçimde yardımcı olmuştur. Çivi yazısı Hititçesiyle birlikte bu metinlerde başka diller de kullanılmıştır ve bunlardan biri Luvicedir. İlginçtir, "Hiyeroglif Hititçesi", çivi yazısı Hititçesinden çok, Luviceye yakındır; aslında bu ikisi, aynı dilin farklı lehçeleri gibi görünmektedir. Ancak bundan daha da ileri gidebiliriz: Luvice, tahminen çivi yazılı metinlerde Luviya olarak geçen bölgenin dilidir ve Luviya, Hitit İmparatorluğu döneminde Arzava olarak söz edilen bölgenin eski adı olarak

14 İzmir'in doğusundaki Karabel'den kaya kabartması. Hititlerin batıdaki bir fetih anıtı olarak görülmüştür ama bir yerel kralın yaptırmış olması daha olasıdır.

15 Ankara yakınlarındaki Gavurkalesi'nden kaya kabartması. İki tanrı, oturan bir tanrıçaya bakıyor. Kabartmanın arkalarında, bir zamanlar yerel bir hükümdarın son dinlenme yeri olması mümkün bir mezar odası var.

da görülebilir. Böylece, önceleri Arzavaca olarak nitelenen dilin Hititlerin dili, "Hitit Hiyeroglif Yazısı"nda kullanılan dilin ise Arzava dilinin bir lehçesi olduğu sonucuna varırız.

Peki Arzavalılar kimlerdi ve ülkeleri neredeydi? Hitit arşivlerinin incelenmesi, Hititlerin bu adla bildiği devletler grubunun batı Anadolu'da önemli bir güç olduğunu gösterir; merkezi Türkiye'nin
r. 21, 22 Göller Bölgesi'nde ya da daha büyük olasılıkla ileride Lidya olarak bilinecek bölgedeydi. Hitit tarihinde oynadıkları rol, bir başka bölümde ayrıntılı ele alınacaktır. Şimdilik, Arzava'nın hem Anadolu'da hem de uluslararası politikada önemli etkilere sahip güçlü bir devlet olduğunu, kayıtlarına ulaştığımızda Yakındoğu ve Ege dünyalarıyla ilgili merak ettiğimiz pek çok soruya yanıt bulabileceğimizi söylemek yeterlidir.

Asıl konumuza dönersek, MÖ 1400 ve 1200'ler arasında Anadolu'da çok geniş bir alanın Hint-Avrupa kavimleri tarafından denetlendiğini görebiliriz. Merkezi Hattuşa olmak üzere iç Anadolu'nun kuzeyi Hititlerin yurduyken, onların güney ve batısındaki alanlar Luvice ve Luviceyle yakından ilintili bir lehçeyi konuşanlarca işgal edilmişti (önceleri "Hiyeroglif Hititçesi" olarak nitelenen bu lehçe, artık genellikle "Anadolu Hiyeroglif Dili" ya da "Hiyeroglif Luvicesi" olarak adlandırılmaktadır). Bu halkların tarihi, günümüze kalan kayıtlarından yeterince ayrıntılı olarak bilinmektedir; bu nedenle, yukarıda ortaya

atılan ilk soruya —metinleri kimin yazdığına— oldukça kapsamlı bir yanıt verilebilir.

Hititlerin kökenleri

Ancak ikinci soru —nereden geldikleri— hala yanıt beklemektedir. Hint-Avrupa dillerinin özgün "anayurdu" konusundaki veriler, ağırlıkla Anadolu'da bir konuma işaret etmez. Bu da, Hint-Avrupa kavimlerinin Anadolu'ya bir tarihte dışarıdan gelmiş olduklarını gösterir. Peki ama nereden? Ve ne zaman? Genel kanıya göre, ilk soruyla ilgili dilbilimsel kanıtlar Hint-Avrupa "anayurdu" için aşağı Tuna'dan Karadeniz'in kuzey kıyısı boyunca Kafkaslar'ın kuzey eteklerine kadar uzanan yöreye işaret etmektedir. (Bu yörenin, *Kurgan* olarak bilinen arkeolojik kültürle akla yatkın bir bağlantısı kurulmaktadır. Bu kültürün taşıyıcıları ilkin Avrasya bozkırlarından yayılıp, beşinci bin yıl sonlarına doğru Karadeniz kıyılarına ulaşmış ve üçüncü bin yıla gelindiğinde Baltık'tan Ege'ye kadar Avrupa topraklarına yayılmıştı.[10] En tipik özelliği, çoğunlukla zengin gömüt armağanları içeren ev tipi mezarları örten tümülüsler —*kurganlar*— idi.) Eğer bu yaklaşım doğruysa, Hint-Avrupa boylarının Anadolu'ya kuzeyden gelmiş oldukları anlaşılır. Çözümlenmesi gereken sorun, Boğazlar yoluyla kuzeybatıdan mı yoksa Kafkas geçitleri üzerinden

kuzeydoğudan mı geldikleridir.[11] Bu konuda akademik çevreler görüş ayrılığına düşmüştür ve dilbilimsel verilerden arkeolojik verilere dönmek gerekir. Dildeki değişimi arkeolojik temelde izlenebilen değişimlere bağlama çabaları yanılgı potansiyeli taşıdığından, hem dilbilimciler hem de arkeologlar tarafından açıkça yadsınmıştır.[12] Ne var ki, yeni bir dilin herhangi bir somut değişim olmaksızın başarıyla bir bölgeye yerleşebileceğine inanmak da güçtür. Sonuç olarak, dilbilimsel kanıtın olmadığı noktada eğer sorunu çözme umudumuzu yitirmek istemiyorsak, "arkeolojik değişim olmadan dilde değişim olmayacağı" varsayımını benimsemek zorunda kalırız. Elbette olağanüstü tedbirli olunmalıdır ve var olan dilbilimsel kanıtlarla çeliştiği noktada bu varsayım hemen terk edilmelidir. Ancak, dilbilimsel ve arkeolojik kanıtlar birbirini tamamladığı sürece, bu varsayımın bizi gerçeğe götürme olasılığı oldukça yüksektir.

Arkeolojik kanıtlar

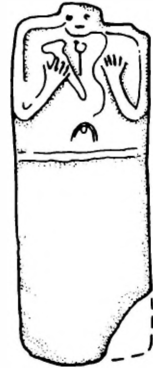
Anadolu'nun sunduğu arkeolojik kanıtları incelemeye güneybatıdan başlamak daha doğru olur çünkü MÖ 1400-1200 arasında (hatta belki 2000'lerde) bu bölgede Hint-Avrupa dilini konuşanlar olduğunu varsaymak için yeterli nedenlerimiz var. Bu bölgenin önemli bir buluntu yeri olan Beycesultan'da bu iki tarih arasında arkeolojik açıdan bir kesinti olmadığı açıktır; bu da, yerleşmenin yetersiz dilbilimsel kanıtlarını doğrulamaya yardımcı olur. Ancak bundan kısa süre önce, Beycesultan XIII olarak bilinen dönemin sonunda, önemli miktarda yıkım izi bulunmaktadır ve bunu izleyen Beycesultan XII tabakasında, değişim izleri açıkça görülür. Tunç Çağı'nın sonuna kadar kesintisiz süren yeni kültür, köken bakımından kuzeybatı Anadolu'daki Troya'nın ikinci kültür katıyla bağlantılı görülebilir. Bu Troya kültürünün de ET III olarak bilinen Kilikya kültürüyle birçok bağlantısı vardır. Bu bağlantılar çeşitli biçimlerde yorumlanmış, kimi araştırmacılar Troya II'yi Kilikya ET III'ün atası olarak kabul ederken, kimi de ikisini çağdaş olarak görmüştür. Bütün olarak bakıldığında, aralarında örtüşme olması daha büyük bir olasılıktır.[13] Kilikya ET III'ün, daha doğu ve güneyle olan bağlantıları, kesin bir tarihleme için yeterlidir ve bu kültürün MÖ yaklaşık 2400-2000 arasında sürdüğünü göstermektedir. Bu bize Troya II'nin sonu için MÖ 2200 gibi bir tarih verir. Beycesultan XII-VIII tabakalarında Troya II, III ve IV ile ilgili kültür öğeleri olduğu için, kuzeybatı kültürünün güneybatıya tanıtımı için MÖ 2300 mantıklı bir tarihtir. Bu doğruysa, bu kültürün bir Hint-Avrupa kavmi tarafından getirildiğini öne sürebiliriz; o zaman bu dil Troya II döneminde kuzeybatı Anadolu'da konuşulmuş ve bu dönemin başlarında ya da hemen öncesinde güneydoğu Avrupa'dan gelmiş olmalıdır. Ancak, her ikisi de yıkılmış olmasına karşın Troya IIa ve Troya I dönemlerinde (MÖ *y.* 2500 ve *y.*

2600) Avrupa'dan gelen kültür öğesi yoktur. Benzer biçimde, Troya
I'in başlarında (MÖ y. 2900?), hatta bizi en az MÖ 3000 yılına götüren
Kumtepe 1b evresinde de yeni öğelere dair kanıt yoktur. Doğrusu,
şimdilik göç yolunun güneydoğu Avrupa'ya kadar izlenemediği ve
kuzeybatı Anadolu'ya *Kurgan* göçüyle ilgili çok az bariz iz olduğu kabul
edilmelidir. Ancak surla çevrili Troya yerleşmesi, yerleşim ve savunma r. 6
modeli açısından Balkanlar'daki *Kurgan* kale tepeleri ve güney Rusya
kadar uzaklarla karşılaştırılabilir;[14] hatta orta Troya I bağlamında ikinci
kez kullanılan ve genellikle *Kurgan* mezar stellerine oldukça benzeyen r. 17
kabartmalı bir taş blokunda, bu göçün o zaman bile geçmişte kaldığının r. 16
belirtisi görülebilir.

Yeni gelenlerin ilerleyişi, Anadolu'ya ulaşmalarından sonra kabaca izlenebilir duruma gelir artık. Başlangıçta, kendilerine kuzeybatıda gönençli bir yaşam yaratmakla yetinir görünseler de, MÖ 2600'lere gelindiğinde Beycesultan kadar içerilere ulaşmış, XVIIa tabakasını yağmalamış ve Troya I benzeri bir kültürü tanıtmışlardı. Önce Troya Ij'nin, ardından da Troya IIa'nın yıkımı, yalnızca geçici bir gerilemeye yol açtı; 2500'den kısa bir süre sonra Troyalılar uzak diyarlarla ticarete başlayabilecek kadar güvenli ve zengin bir durumdaydı. Tahminen deniz yoluyla yürütülen Kilikya'yla bağlantı, IIb evresinde çömlekçi çarkının kuzeybatıya tanıtımında görülebilir. MÖ 2400 dolaylarında, cazibesi iyice

17 *Kurgan* mezar işareti; Natalivka, Güney Rusya. Yükseklik 1,62 m (Gimbutas'tan).

16 Kireçtaşından *stel* (dikme taş), Troya I. Genişlik 63 cm.

artan Kilikya, kuzeybatı Anadolulularca (salt "Troyalılar" değil —kültürler kesinlikle bir tutulmamalıdır) adeta "devralındı". Kilikya bir ticaret merkezi olmaya öyle uygundu ki, Troya II d-g'nin simgelediği kuzeybatı önemini yitirmeye başladı. Bu arada Kilikya zenginleşmeyi sürdürdü ve
r. 18 Beycesultan'ın (XIII. tabakası) çanak-çömlek formlarında görüldüğü gibi Kilikya etkisi, Toros geçitleri üzerinden platonun güney ve güneybatı kesimlerine yayıldı. Ancak deniz aşırı genişlemesine engel olunan Troya II halkı, bir kez daha içerilere doğru yayılmaya başladı. MÖ 2300'lere gelindiğinde Beycesultan'a ulaşıp yok etmişler ve Konya Ovası üzerinden Toros eteklerine ilerlemişlerdi. Ne var ki, fetihler bir felaketle sonlandı. 2200 dolaylarında, görünür bir düşman etkisi olmaksızın yangınla yok olan Troya, bu fetihlerden yararlanamadı. Anlaşıldığı kadarıyla batı ve güney Anadolu'nun geri kalanında maddi kültürde vahim bir çöküş yaşanmıştı. Bazı bölgeler iki üç yüzyıl içinde toparlanırken, Likya ve Pisidya gibi yerlerde, birinci binyıla kadar yerleşim pek görülmez.

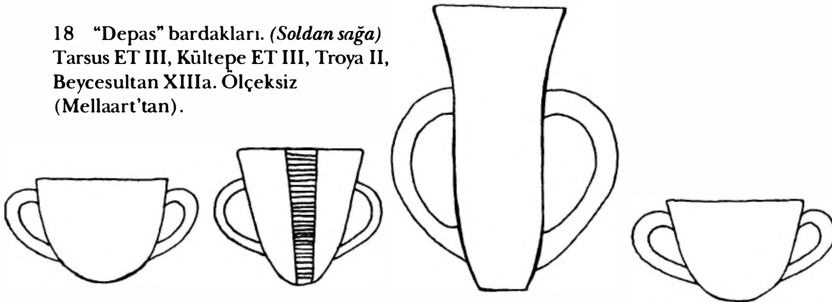
Anlaşılan istila hareketi, Kilikya'ya ulaşmadan gücünü tüketmiştir. Bu bölgede, genellikle Hurrilerin gelişiyle bağlantılı görülen yabancı kökenli bir boyalı çömlek türünün kuzey Suriye'de ortaya çıktığı MÖ 2000'lere kadar, herhangi bir kültür değişikliği yoktur. Ancak, Hint-Avrupa baskınlarının umulmadık yankısı, Mezopotamya'nın Akad Hanedanı söylencelerinde görülebilir.[15] Geç tarihli bir metinde, bu hanedanın en önemli kralı olan Sargon'un, Puruşanda'da kurulu Mezopotamyalı tüccarlar kolonisine yardım etmek üzere MÖ 2300'lerde bir sefere çıktığı söylenmektedir. Yine bir başka geç metinde, barbarların MÖ 2230
r. 22 dolaylarında Akad imparatorluğunu istila edip Puruşanda'yı yıktığından söz edilmektedir. Puruşanda büyük olasılıkla geç Anadolu metinlerinde adı geçen Puruşattum'la aynı yerdir ve muhtemelen Tuz Gölü'nün güneyindeki Acemköy'de (Acem Höyük) kuruludur. Tarihsel değeri varsa efsaneler, Kilikya üzerinden orta Anadolu platosuna yayılan Akad etkisine işaret ederler. Bu doğruysa, Akad ticaret kolonilerinin yayılmasıyla bağlantılı olarak, 2400-2300 yılları arasında Kilikya etkisinin aynı yönde yayıldığını görebiliriz. Bu durumda daha sonraki saldırıları gerçekleştiren barbarlar, 2230 dolaylarında kuzeybatıdan Konya Ovası'na ulaşan Hint-Avrupa boylarıyla ilişkilendirilebilir.

İç Anadolu'nun kuzeyi

Bu şema, İstanbul Boğazı'ndan İskenderun Körfezi'ne kadar çizilecek bir hattın batısında ve güneyinde kalan Anadolu topraklarının "Luvileşmesini" açıklayabilir. İç Anadolu'nun kuzeyinde durum daha da karmaşıktır. Bu bölgede Hint-Avrupa dilinde kayıtlar, Eski Hitit Krallığı olarak bildiğimiz dönemin başlarına, MÖ 1650'lere kadar gider. Yalnızca, Kuşşara krallarının eylemlerini anlatan Anitta Metni bundan daha eski olaylardan söz eder ve Eski Krallık döneminde Hititçeye

çevrilmiş olabilir. Metnin aslı, tanımladığı olaylar zamanında kullanılan bir Hititçeyle yazılmış olsa bile, bu bizi yalnızca MÖ 1780'lere götürür. Bundan hemen önce gelen dönem, yaklaşık 1940-1780 arası, Asur ticaret sömürgecilerinin kayıtlarında yeterince belgelenmiştir. Bu kayıtlarda sık sık yerel Anadolu adları geçmektedir ve o zaman konuşulan dillerin izini sürebilmek amacıyla bu adlar üzerinde yıllarca yoğun bir çalışma yapılmıştır. İlk başta uzmanlar, Hint-Avrupa etimolojisine sahip çok az ad bulunabileceği ve bunların hiçbirinin tartışmasız biçimde Hititçe sayılamayacağı inancındaydı. Buradan hareketle, belgelerin çoğunun ait olduğu Karum II evresinde (*y.* 1940-1840) Hititlerin henüz iç Anadolu'ya ulaşmamış olduğu ve 1840 dolaylarında Karum II'nin yıkılmasının Hititlerin gelişine işaret ettiği iddia edildi.[16] Hemen hemen aynı tarihlerde, Kafkaslar'dan iç Anadolu'ya doğru da bir yıkım hattı izlenmekteydi ve bu hat, güney Rusya bozkırlarından gelebilecek Hititlerin izleyebileceği rotaya denkti. Bu kurguya bazı itirazlar vardır. İlki ve en önemlisi, Asur belgelerindeki özel adlarla ilgili daha ayrıntılı çalışmalar sonucunda Hint-Avrupa adlarının ilk başta varsayılandan daha fazla sayıda olduğunun anlaşılması ve yerel kral adlarının çoğu da dahil olmak üzere birçok özel adın proto-Hititçe olarak görülmesiydi. İkinci olarak, pek çok arkeoloğa göre, Gürcistan'da ve Hititlerin olası geçiş yolu üzerindeki diğer bölgelerde arkeolojik açıdan köklü bir değişikliğe rastlanılmaz. Üçüncü olarak, Hititçe ve Luvice arasındaki dilbilimsel ilişki, Anadolu'ya böyle farklı rotalarla girdiklerini varsayamayacağımız kadar yakın görünmektedir. Bu yüzden, Karum II'nin yıkılması Hititlerin gelişinin işareti olarak kabul edilemez. Tersine Hititler, o dönemde zaten güçlü bir konumda görünmektedirler ve artık dilbilimsel kanıtlar, arkeologların uzun zamandır vurguladığı gibi, koloni çağında iç Anadolu'nun Hitit ağırlıklı olduğu görüşünü desteklemektedir.

O zaman bize gereken, bu bölgelerin "Luvileşmesinden" sonra ama koloni çağından önce, güneyden ve batıdan iç Anadolu'ya yayılan kültür etkileriyle ilgili verilerdir. Arkeolojik açıdan bu etkileri gözlemlemek kolaydır. Alişar ve Kültepe'nin el yapımı "depas" bardakları (*r.* 18 ve *s.* 148), Kilikya'nın "Troya evresindeki" benzerleriyle bağlantılıdır.

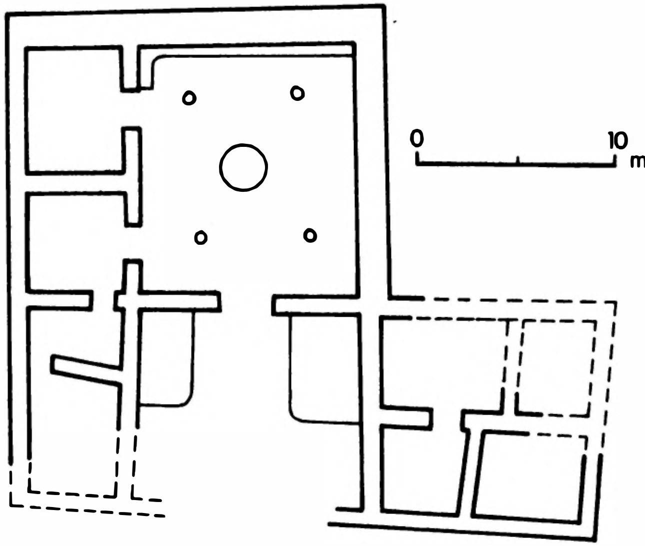
18 "Depas" bardakları. *(Soldan sağa)* Tarsus ET III, Kültepe ET III, Troya II, Beycesultan XIIIa. Ölçeksiz (Mellaart'tan).

Kültepe'de ayrıca, aynı bağlantıyı taşıyan çark yapımı tabaklar ve yine söz konusu dönemde Kilikya'da yaygın olan gri şişelerle diğer Suriye ithal ürünleri de vardır. Başka işaretler de gözlemlenebilir. Örneğin, tipik bir Hitit kap formu olan gaga ağızlı testi bu dönemden önce Anadolu'da az görülür ve güneybatı Anadolu ve Kilikya'daki çağdaş kültürün etkisiyle ortaya çıktığı düşünülebilir. En dikkat çekici kanıt ise,
r. 19 Kültepe'deki büyük devlet binasının planıdır. Bina "megaron" biçimli olup salon-artı-sundurma bileşiminden oluşmaktadır ve iç Anadolu'ya yabancı olan bu yapı tipinin batıda uzun bir geçmişi vardır.[17] İster tapınak ister saray olarak tanımlansın, bu bina batılı halkların bölgede güç kazandığını gösterir. Bu gelişmenin kabaca Kilikya'daki etkileri izlediği ve iç Anadolu prehistoryasında bu dönemin MÖ 2350-2300 dolaylarında başladığı sonucuna varılabilir.

İç Anadolu seramik repertuvarındaki önemli bir değişimden şimdiye değin söz etmedik. Bu da, bölgenin sade geleneğine oldukça egzotik bir hava katan, boya bezekli "Kapadokya" seramiğinin aniden görülmesidir. Önceleri bu boyalı seramiğin Hititler tarafından tanıtıldığı düşünülmüştür ama artık, hemen bir öncesindeki dönemin daha basit boyalı seramiklerinden evrilen yerel bir gelişme olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak iç Anadolu'ya sızan Hint-Avrupa etkisinin göstergesi, erken "Kapadokya" kaplarının boya bezeklerinde kullanılan desenlerin, "Luvi" istilasını izleyen Beycesultan tabakalarında bulunan kazı bezekli kapların desenleriyle aynı olmasıdır. Böylece, seramik türünün kendisi Hititlerin getirdiği bir yenilik olmasa bile, gelişiminin bazı özellikleri Hint-Avrupa boylarının gelişiyle bağlantılı görülebilir.

Bunlara bir de dilbilimsel kanıt ekleyebiliriz. Hititçe olduğu bilinen
r. 22 *išhiul* ve *išpant* gibi sözcüklerin Lavazantiya, Nenassa ve Ullama gibi yer adlarıyla bağlantılı olarak Asur tüccarlarının kayıtlarında görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Bu bilgi, Hititçenin ticaret kolonileri çağında bu yörelerde konuşulduğunu düşündürür ve her üçü de muhtemelen
r. 2 Kültepe'nin güney ve güneybatısında yer aldığı için, Hint-Avrupa göçünün geliş yönü hakkında bir göstergemiz daha olur.

Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç, güneyden ve bir ölçüde batıdan (bu bölgelerin kendisinin kuzeybatıdan "Hint-Avrupalılaşmasından" kısa bir süre sonra) iç Anadolu'ya barışçıl sayılabilecek bir etki —ve dil— yayılımıdır. Kültepe megaronu, yeni gelenlerin 2250'lerden önce oldukça önemli bir etki yaratmış olduğunu, Asur ticaret kolonileri çağında büyük bir nüfus oluşturduklarını ve o çağda bile yerel unsurlar tarafından benimsendiklerini gösterir. Bu yargıya, Hint-Avrupa dil yapısının çok geniş bir yerel sözvarlığı (vokabüler) ile bütünleştiği daha geç Hitit metinlerindeki dilbilimsel kanıtlara ve Hitit devlet örgütünde dil farkına dayalı bir ayrımcılığın görülmemesine dayanarak varılabilir. Tüm bunlar, topluluk içinde hem Hint-Avrupalı hem de Hint-Avrupalı olmayan dilleri konuşanların bulunduğu, uzunca bir oluşum evresini öngörür.

19 Kültepe'den megaron tipinde yapı; MÖ y. 2250 (Lloyd'dan).

Yeni gelenler vardıklarında, muhtemelen henüz Hititçe, Luvice ve ikinci bin yıl sonlarından bildiğimiz diğer lehçeler biçiminde ayrışmamış bir Hint-Avrupa dilini konuşuyorlardı. Birkaç yüzyıl boyunca, Kaneş iç Anadolu politikasında lider rolü oynadı ama 1800'lerden kısa bir süre sonra, bölgenin doğu uzantısında bir yerleşme olan Kuşşara'nın kralları, r. 22
etki alanlarını batıya doğru genişlettiler. İç kesimdeki Kaneş ve diğer merkezler fethedildi ve sonunda Kuşşara baskın konuma geldi. Birinci bölümde de gördüğümüz gibi, yüz yıl sonra, bir biçimde Kuşşara'yla bağlantısı olan krallar Hattuşa'da başkent kurdular; o dönemdeki dilleri, Hititçenin tanınır düzeyde biraz arkaik bir biçimiydi. Kullandıkları yazı, daha önceki Asur sömürgecilerininkiyle aynı değildi ve muhtemelen Anadolu'nun güneydoğusundaki (henüz bilinmeyen) bir yöreden alınmıştı.

Buraya kadar söz edilenlerden ortaya çıkan tablo oldukça basittir ama sorunlarının olduğunu da söylemek gerekir. Bunlardan ilki, yukarıda tanımlanandan biraz daha geç bir dönemde iç Anadolu'da, farklı batı etkilerinin de görülmesidir. MÖ 2000 dolaylarında, Kaneş ve diğer iç Anadolu yerleşmelerinde çarkta yapılmış tek renkli bir seramik türü görülür; yüzey araştırmalarına göre bu türün ataları, kuzeybatı Anadolu'da, özellikle Tavşanlı-Kütahya bölgesinde görülebilir. Konunun ilginç yanı, bunun Boğazköy'ün en eski kültür katlarında da bulunmasıdır; bu da yöredeki ilk yerleşimin, tahminen Hint Avrupalı olan ancak

Hititçe konuşmayan bir halk tarafından yapıldığı gerçeğine işaret eder.[18] Kuzeybatıdan gelen bu kültür etkileri, Ankara'nın kuzeydoğusunda Karadeniz kıyılarına yakın Kastamonu yöresine Palaca denilen ve Boğazköy kayıtlarından bilinen başka bir Hint-Avrupa lehçesinin yerleşmesi dönemine denk düşebilir; bu lehçe muhtemelen ikinci binyılın ikinci yarısında bu bölgede konuşulmaktaydı. Şimdilik, Boğazköy arşivlerinde bulunan Hitit metinlerindeki hiçbir dil özelliği, bu batı etki dalgasına atfedilemez. Bu akımın bizzat Hititlerin iç Anadolu'ya ulaşmasını gösterdiği de öne sürülmüştür ama geliş yönü ve geç tarihi itibarıyla diğer kanıtlarla uyumlu değildir.

Hattiler

Burada sözü edilmesi gereken bir başka konu da, Hititlerden önce iç Anadolu'da yaşayanlardır. Boğazköy arşivleri, "Hattice" olarak tanımlanan ve Hint-Avrupa dillerinden çok farklı yapıya sahip bir dilde metinler içerir ve Hattice konuşanların Hint-Avrupalı göçmenlerin gelişinden önce Hatti Ülkesi'nin sakinleri olduğu varsayılır. Eğer öyleyse, yukarıda tanımlanan etkilerden hemen önceki ET II ya da "bakır çağı"
r. 2 halkıyla bir tutulabilirler. Bu çağ, Kültepe, Alişar, Alaca Höyük ve benzeri yerleşmelerde yeterince örneklenebilmektedir; günümüze ulaşan en
r. 7 ilginç kalıntıları, "alemleri" ve maden işçiliğiyle ünlü Alaca "kral" mezarlarıdır. Her ne kadar, kral mezarları döneminin sıradan insanları Hattice konuşmuş olmalıysa da, bu mezarlarda yatan kralların da aynı dili konuşmuş olduğu kesin olarak söylenemez. Benzer maden işçiliği örneklerine sahip biraz daha geç mezarlar, Karadeniz kıyısına Alaca'dan daha yakın yerleşmelerde bulunmuştur ve Alaca mezarlarının, daha kuzeydeki bir kültürün iç Anadolu'daki geçici uzantısı olduğu öne sürülmüştür. Kuzeyde sürdürülen kazılar bu kuzey kültürüyle ilgili daha fazla bilgi sağlamaktadır ve yörenin maden işçiliği, Kafkaslar'ın
r. 8 kuzeyinde Kuban havzasındaki Tsarkaja ve Maykop'ta bulunanlarla birçok bakımdan ilişkili görülebilir. Bu Rus kültürü, bir süre önce Kafkaslar'ın güneyindeki daha yüksek kültürlerin etkisine girmiş olan *Kurgan* kavimlerine haklı olarak atfedilmektedir. Eğer öyleyse, birçok *Kurgan* özelliği gösteren Alaca mezarlarının sakinleri, Hint-Avrupa dilini konuşan bir *Kurgan* boyu olabilir. Ancak bu *Kurgan* kültürünün Anadolu'nun daha da güneyine doğru yayıldığına ilişkin bir iz yoktur ve (Palaca ya da Luvice bir yana) Hititçenin yayılmasıyla bağlantısı kurulamaz. Alaca mezarlarına gömülü kralların dili, muhtemelen Hint-Avrupa kökenli olsa da, proto-Hititçe olarak nitelenemez.

Elbette tüm bunlar, bizi Hattileri tanımlama noktasına yaklaştırmaz. Bir süreliğine Alaca'da gömülü krallara bağlı kalan ve Alişar ile Kültepe'de de kalıntıları görülebilen iç Anadolu halkları *olabilirler* ama orta bölgede Hititlerden önce bulundukları değil onların *arkasından*

güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya geldikleri bile öne sürülmüştür.[19] Üstelik Asur ticaret kolonilerinin kayıtlarında geçen "Hatti Ülkesi"nin merkezi, özgün yerel dilin Hattice olduğunu varsaydığımız Hattuş/ Boğazköy'de değil, çok daha doğuda, bugünkü Divriği yakınlarında da olabilir. "Hattiler kimlerdi?" sorusu şimdilik yanıtsız bırakılmalıdır.

Anadolu'da erken Yunanlılar

Hitit Anadolusunun dilbilimsel geçmişiyle ilgili hiçbir tartışma, MÖ üçüncü binyıl sonlarında ve ikinci binyıl boyunca bir başka önemli Hint-Avrupa boyunun da orada bulunduğuna ilişkin görüşlerden söz etmeden tamamlanamaz. Bir kurama göre, söz konusu dönemin başlarında, ileride Yunanca olarak tanınacak dilin erken bir biçimini konuşanlar kuzeybatı Anadolu'ya girmişler ve torunlarının çoğu daha sonra Yunanistan'a taşınsa da, en azından bir kısmı Anadolu'da kalarak, iç Anadolu'ya Hititlerin egemen olduğu dönemde kuzeybatıda yaşamışlardı. Eğer bu kuram doğruysa, önemli yansımaları olur çünkü Troas bölgesinde Hitit-Yunan bağlantısı olasılığını ortaya atmakla kalmaz, aynı zamanda Yunan efsanesindeki (geleneksel olarak MÖ 1200'e tarihlenen) Troya Savaşı'nın Yunanistan ve Anadolu'nun yabancı dünyaları arasında bir çatışma değil, Yunan yörüngesindeki devletler arası bir çatışma olduğunu önermek de mümkün olur çünkü Troya'nın o dönemdeki sakinleri dilbilimsel açıdan aslında Yunan sayılırlar. Böylece Troya'nın Yunan geleneğinde neden bu kadar önemli bir rol oynadığını anlamak da kolaylaşır; Homer destanlarında söz edilen, Yunanlılar ve Troyalılar arasındaki çok sayıdaki kişisel bağlantının ve savaş ya da ateşkes görüşmelerinde tarafların birbiriyle iletişim kurma kolaylığının iyi düşünülmüş şiirsel bir kurgudan öte olduğunu da ortaya atar.

Bu kuramı değerlendirmek için, bir anlığına Yunancanın olası kökenlerine dönmemiz gerekir. Yunan dilinin, kendileriyle birlikte "Minyas" seramiği olarak bilinen bir çanak-çömlek türünü de getiren r. 20 göçmenler tarafından Yunanistan'a tanıtıldığı uzun süredir yaygın kabul görmektedir. Yıllardır, eldeki kanıtlara dayanarak bu seramiğin Orta Hellas çağının başlarında MÖ 1900'lerde Yunanistan'da görüldüğü ileri sürüldü. Çok benzer bir seramik türü, hemen hemen aynı tarihte (erken Troya VI) Troya'da da görüldüğü için, daha kuzeyde bir yerden iki

20 Yunan ve Anadolu "Minyas" seramiği. *Üstteki* Korakou'dan, Orta Hellas çağı; *alttaki* Tavşanlı'dan, Troya V dönemi (Mellaart'tan).

koldan akınlar yapıldığı sonucuna varıldı; buna göre, bir grup Yunanistan'a inerken, diğeri kuzeybatı Anadolu'yu işgal etmişti. O zaman Troya VI sakinlerinin, Yunancanın erken bir biçimini konuştuğu varsayılabilirdi. Bu kuramı benimsemenin güçlüğü, Minyas seramiğinin atası olabilecek seramik türünü görmeyi bekleyeceğimiz bölgelerde —Yunanistan'ın kuzeyinde ve Balkanlar'da— buna dair bir iz olmamasıydı. "Troya Minyası"nın (ve buna bağlı olarak muhtemelen "Yunan Minyası"nın da) atasının, Marmara Denizi'nin güney ve doğusundaki bölgede Erken Tunç Çağı'nın geç evresinde görüleceği önerildiğinde, bir karmaşa daha eklenmiş oldu. Bundan çıkarılacak sonuç, proto-Yunanca konuşanların Anadolu'ya Erken Tunç Çağı'nın ilk evresinde girdiği, burada bir süre kaldıktan sonra, bir sonraki evrenin başında, Troya IV kültürünü geliştirecek bir kısım nüfusu geride bırakarak denizi aşıp orta Yunanistan'a gittikleridir.[20]

Oysa yakın tarihli çalışmalar, bu önermelerin her ikisinin de yanlış öncüllere dayandığını göstermektedir. Yunanistan'da, özellikle Argolid'deki Lerna'da, EH III bağlamında Minyas seramiği bulunmuştur. Bu durum, *bazı* proto-Yunanca konuşanların diğerlerinden daha önce Anadolu'dan geçtiğini öne sürerek açıklanabilir. Ancak bu, EH III kültürünün bütünüyle Anadolu'dan göçe bağlanamayacağını, (*Kurgan* özelliklerinin orta Avrupa'ya yayılmasıyla bağlantılı görülebilecek olan) Avusturya-Macaristan'ın Baden kültüründen gelen etkilerin öncellik ettiği, orta Yunanistan'da yerel bir gelişme döneminin sonucu olduğunu öne süren çalışmalarla çelişmektedir.[21] "Anadolu Minyası"nın daha ayrıntılı incelenmesi, "Yunan Minyası"yla benzerliklerinin büyük ölçüde yanılsama olduğunu ve her ikisinin farklı kökenleri ve gelişmeleri olduğunu da gösterir.[22] Böylelikle, Orta ve Geç Tunç Çağları boyunca kuzeybatı Anadolu'da Yunan varlığına dair tezler, dayanaksız görünmektedir. Yine de bu konudaki kuşkular sürmektedir. İki seramik türünün ayrıntılı incelenmesi, ortak formların neredeyse hiç olmadığını gösterse de, yapısal özellik ve görünüm benzerlikleri rastlantısal olamayacak kadar yakın görünmektedir. Kuzeybatı, birinci binyılda yazılı tarihe geçtiğinde, Yunanca konuşan insanların yaşadığı Yunan dünyasının bir parçası durumundadır. Ancak bu "Aiol" Yunanlılarının Yunanistan'dan gelişi, daha güneydeki İonyalıların tersine, kuşkuya yer bırakmadan arkeolojik temelde izlenemez çünkü bölgenin birinci binyıl çömlekçiliği, herhangi bir dış kaynak tarafından tanıtılmayıp doğrudan ikinci binyıldan evrilmiş görünmektedir. Aiol yerleşmeleriyle ilgili az sayıdaki kuruluş efsanesi de tarihsel doğruluk açısından çok güven vermez. Aiol Yunanlılarının gerçekten Ege'nin karşı yakasından gelen göçmenler mi, yoksa ikinci binyıldaki Yunanca konuşan yerlilerin devamı yani Homer destanlarının "Troyalıları" mı olduğunu yalnızca gelecekteki kazı ve araştırmalar gösterebilir.

Yunanistan'da Luviler

Anadolu ve Yunanistan arasında dilbilimsel bağlantılar kuran bir başka kuram, Ege'nin her iki yakasında da rastlanan *-anthos*, *-assos* ve benzeri biçimlerde biten birçok yer adına dikkat çeker. Bu sonekler, mantıksal olarak Luvice ile açıklanabilir ve dağılımları Luvicenin ya da daha çok onun dilbilimsel atasının, bir zamanlar batı Anadolu ve Yunanistan'da geniş bir alanda konuşulduğunu düşündürür. Orta Hellas çağının (MÖ 1900 dolayları) başlangıcında Yunanistan'a gelenlerin (Yunanlılar değil) Luviler olduğu, hatta Kuyu Mezarları çağı (MÖ 1600 dolayları) kadar geç bir dönemde geldikleri ileri sürülmüştür. Ancak uzun zaman önce vurgulandığı gibi, bu tür yer adlarıyla Erken Hellas II bağlantılı yerleşmelerin dağılımı arasında dikkat çekici bir çakışma vardır.[23] Ege Erken Tunç Çağı'nın çeşitli özelliklerinin kökenleri, batı Anadolu'da görülmüştür. Bunlar ticaret bağlantılarıyla açıklanabilir. Ne var ki, batı Anadolu'nun o zamanlar zaten proto-Luvice lehçesi konuştuğuna ilişkin yukarıdaki iddialar kabul edildiğinde, Yunan anakarasındaki çağdaş dilbilimsel yayılım konusunda bir şeyler söylemek gerekir. Bu varsayıma göre, Yunanistan'daki ilk Hint-Avrupa dili Yunanca değildi; bu bölgede, Erken Tunç Çağı'nın ilk döneminde yaygın olan bir "proto-Luvice" dil öğesi, Yunancadan önce geliyordu.

Sonuçlar

Bu bölümün başlığını oluşturan sorunun bir yanıtı var mıdır? En azından bir dereceye kadar vardır ancak Hititleri ya da çağdaşlarını fiziksel görünümleri açısından tanımlayamayacağımızı öncelikle vurgulamalıyız. Kafataslarının biçiminde ya da derilerinin, gözlerinin, saçlarının renginde "Hititler'e özgü" olarak nitelenebilecek bir özellik yoktur. Politik ve kronolojik açıdan tanımlama çok daha kolaydır. Hititler, Arzavalılar ve yukarıda söz edilen diğer halklar, ikinci binyıl Anadolusunda komşu toprakları işgal etmiştir; tarihleri ve yaşamlarının birçok yönü, bundan sonraki bölümlerin konusu olacaktır. Ne var ki, tanımımızı bu biçimde sınırlandırmak, Hititler ve çağdaşlarıyla ilgili bildiklerimizin çok önemli bir boyutunu, yani dillerini göz ardı etmek olacaktır. Dili bir araç olarak kullanırsak, Hititliyi Hitit dilini konuşan, r. 21, 22
Arzavalıyı Arzava dili Luviceyi konuşan (ya da yazan) olarak tanımlayabiliriz. İkinci binyılda Anadolu'nun birbiriyle yakından ilintili (ve daha da önemlisi, İngilizce de dahil birçok modern dilin üyesi olduğu) Hint-Avrupa ailesinden gelen dilleri konuşanlar tarafından işgal edildiği düşünülürse, çok daha geniş bir araştırma alanı açılır. Dilbilimsel kanıtlar, bir dereceye kadar arkeolojik kanıtlara bağlanabilir ve bu yolla, Hititlerin ve Arzavalıların (yani Hitit ve Luvi dilini konuşanların, daha doğrusu proto-Anadolulu olarak adlandırılabilecek bir önceki atalarının)

geçmişini, varlıklarına dair yazılı kanıtlardan çok daha geriye, önceki binyıla kadar izlemeyi umabiliriz. Ayrıca, yakından ilintili bir dili konuşanların üçüncü binyıl Yunanistan ve Egesinde bulunma olasılığını ya da en azından kuzeybatı Anadolu'da Yunancanın (ailenin başka bir üyesine ait olsa da Hint-Avrupalı olan) erken bir biçimini konuşanlarca işgal edilmiş olması kuramıyla ilgili bir şeyler söylemek gerektiğini de kabul edebiliriz. Hattice sayesinde, Hint-Avrupa boylarının gelmesinden önce iç Anadolu'da konuşulan dillerden en az biriyle ilgili kanıtımız var. Böylelikle, Hititler ve komşularının kökenlerini araştırmamız sırasında, dil verileri, günümüze kalan metinlerdeki tarihsel malzemelerin koyduğu sınırlardan çok daha geriye gitmemize olanak tanımaktadır.

3. Hititler ve komşuları

Birinci bölümde, kuzey Mezopotamya'da giderek etkinleşen Hurri devletleri tarafından ticaret yolları kesildiğinde (MÖ *y.* 1780) Anadolu ve Asur arasındaki ticaretin nasıl sona erdiğini görmüştük. Ayrıca Kuşşara krallarının iç Anadolu'da denetim sağlamak için bu durumdan nasıl yararlandığına da değinmiştik. Aslında, başkentlerinin hızla batıya doğru Kaneş/Neşa'ya taşınması muhtemelen Hurri baskısının doğrudan r. 22
sonucuydu çünkü Kuşşara —gerçekten bugünkü Divriği yakınlarındaysa— r. 2
yeni palazlanan güçlere rahatsız edici bir yakınlıkta olmalıydı. Ancak iç Anadolu'nun da sorunlu yanları vardı; orada da idaresi zor komşular bulunmaktaydı. Belki de kraliyet sarayındaki bir prensi MÖ 1650'lerde Hattuşa'da yeni bir kale yapmaya yönelten baskı, kuzeyde bu tür komşuların, özellikle de Zalpa devletinin varlığıydı. Stratejik kaygılarla Anitta'nın lanetine meydan okuyan ve uzun süre önce terk edilmiş ama savunmaya uygun bir doğası olan bu merkezi seçmekten sakınmayan prens, adını da "Hattuşlu" anlamında Hattuşili olarak değiştirmişti. İlerlemeye devam eden Hurriler Kuşşara ülkesinin doğu kesimlerini ele geçirdiğinde, Eski Hitit Krallığı'nın kurucusu sayılan Hattuşili'nin bağımsız bir hükümdar olarak kaldığı varsayılabilir.

I. Hattuşili

Hattuşili hızla krallığını genişletmeye ve politik birlik sağlamaya koyuldu. Genişlemenin yönü ekonomik kaygılara dayalı olabilir çünkü Asur bağlantısının kaybı, gerekli kalay kaynaklarının da yitirilmesi anlamına geliyordu ve alternatif bir kaynak bulunmalıydı. Belli ki bu seçenek, Babil'den Fırat vadisi boyunca Akdeniz kıyılarına doğru giden rotaydı; Hattuşili ve ardıllarının politikalarını belirleyen hep bu rotanın denetimi olacaktı. O döneme ait belgelerden ve sonraki referanslardan, olup bitenler kabaca anlaşılabilir.[24] Bu kaynaklara göre Hattuşili'nin ilk eylemi, başkent ve Kilikya Kapıları (Külek Boğazı) arasındaki kentlerin fethedilmesi olmuştu. Bu kentler sağlama alındıktan sonra, artık Kilikya'ya inip Akdeniz'e ulaşabilirdi. Böylece Suriye-Mezopotamya dünyasının eşiğindeki bu yörede, Mersin'deki gibi (kazıyı yapanlarca ilkin daha geç bir döneme atfedilen) kaleler yaptırabilecek ve ticaret yoluna yapacağı saldırı için hazırlıklarını tamamlayabilecekti. Hedef aldığı düşman, bu yolun kuzey ucunu denetleyen Halep'di. Ancak Halep bir hamlede üstesinden gelinemeyecek kadar güçlü olduğundan, Hitit kralı

önce Alalah'a yöneldi. Alalah bölgenin ana limanı olduğu için, Halep
r. 22 denize açılımından yoksun kalmış oldu. Şansımıza Alalah (Tell Açana) kazılmıştır ve MÖ 1650-1600 arasına tarihlenebilecek Hitit saldırısı, yerleşmenin VII. tabakasının yıkımıyla inandırıcı biçimde bağlantılı görünmektedir.[25]

Batı Anadolu'nun siyasi coğrafyası

Alalah'ı ele geçirdikten sonra Hattuşili, biraz daha kuzeydeki Urşu'ya ve Halep'in diğer müttefiklerine karşı harekete geçti. Ancak, daha düşmanı çevresinden yalıtmayı başaramadan, çok farklı bir yöne döndü. Bu kez karşısında, batı Anadolu'da önemli bir güç olarak tanıdığımız Arzava vardı. Ne yazık ki, bu bölgede biraz daha yazılı belge bulmamız gerekiyor; konuyla ilgili elimizdeki yetersiz bilgiler, kısıtlı arkeolojik verilerden ve diğer halkların, özellikle Hititlerin ve Mısırlıların metinlerindeki referanslardan geliyor. Bu kanıt eksikliğinin sonucu olarak, batı Anadolu'nun MÖ ikinci binyıl siyasi coğrafyası, uzun süredir tartışma konusu olagelmiştir. Ancak, Hitit tarihinin bilinmesi ve yorumlanması büyük ölçüde komşularının coğrafi konumlarına da bağlı olduğu için, öncelikle bu konuyu biraz incelememiz gerekiyor.

Batı Anadolu'nun odak noktası Arzava'dır; çevresinde, Mira, Hapalla ve Şeha Nehri Ülkesi gibi, dil ve hanedan ilişkileriyle Arzava'ya bağlı "Arzava Ülkeleri" kümelenmiştir. Bu ülkelerin yerini belirlemede kullanılan dayanaklar, onlara karşı düzenlenen seferleri anlatan Hitit metinleridir. Bu metinlerden, kasabalar ve bölgeler arası ilişkiler ağı saptanabilir. Bu ilişkilerin Anadolu coğrafyasıyla bağlantısını kurarken, orduların Hitit anayurdundan batıya giderken izleyebileceği yolları dikkate almak gerekir. Bunlardan ikisi özellikle önemlidir. Daha kuzeyde olanı, aşağı yukarı tam batı yönünde gider ve Ege kıyı kesiminin
r. 2 ortalarında son bulur. Bu yoldan ayrılan bir kol Sakarya Irmağı'na yönelir, ırmağı geçtikten sonra döner ve Marmara Denizi'ne ulaşana kadar kuzeye doğru ilerler. Daha güneyde olan diğer yol ise, Tuz Gölü'nün güneyinden geçer, Göller Bölgesi'ni aşarak güneybatıda Pamfilya ya da Likya'da son bulur. Bu yol, Arzava'nın yerini saptamamızı kolaylaştırır. Hitit topraklarına yapılan Arzava akınlarının genellikle önce
r. 21 Tuz Gölü'nün güneyindeki topraklara yöneldiği anlaşılmaktadır; bu nedenle Arzava'ya yönelik Hitit saldırılarının da aynı bölgeden başlayacağını varsaymak mantıklıdır. Buna göre Arzava ülkelerinin güneybatıda yer alması gerekir ve Arzava'nın bir kıyı şeridi olduğuna göre söz konusu kıyı Pamfilya ya da Likya'nınki olmalıdır.

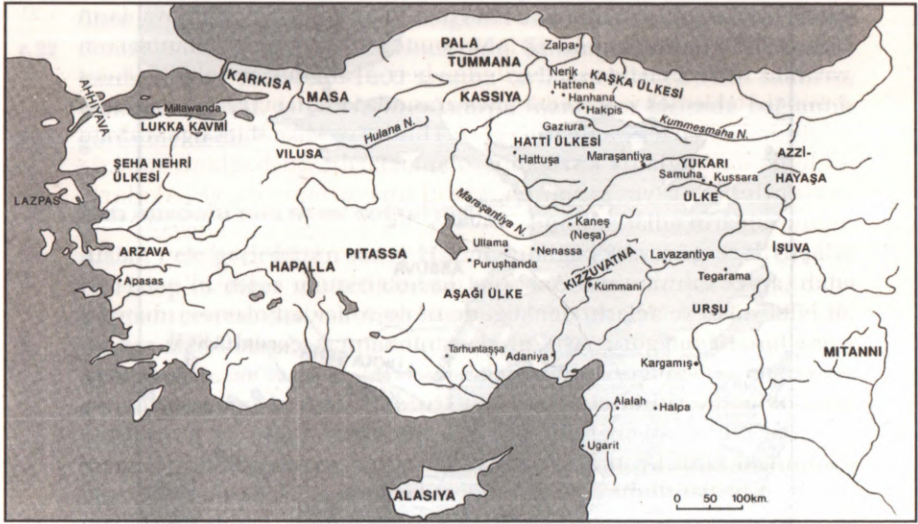
Bu sonuç oldukça mantıklı görünmekle birlikte büyük bir açmazı vardır. Likya ve Pamfilya'nın yüzey araştırmalarında Hitit çağında yerleşim izine rastlanmamıştır. Bir bölgede *bazı* yerleşmelerin gözden kaçmış olabileceğini benimsemek ilk akla gelen yaklaşımdır; oradaki

21 Hitit çağı Anadolusunun alternatif haritası.

tüm yerleşmelerin tekrar kullanılan taş yapılardan veya dağ etekleri ya da ağaçlar arasında kurulu ahşap kulübelerden oluştuğunu ve bu nedenle neredeyse hiç iz bırakmamış olduğunu düşünmek de mümkündür. Ancak, Arzava kadar güçlü, Hititlere meydan okuyan ve en azından Mısır'a denk düzeyde karşılık vermeye çalışan bir ülkenin *tüm* yüzey izlerinin, bütün arama çabalarına direnmiş olduğuna inanmak zordur. Elbette, batıdaki birçok Klasik öncesi yerleşmenin, daha yüksek kesimlerde gerçekleşen büyük ölçekli erozyon nedeniyle tortu katmanlarının çok derinlerine gömülü kaldığı, bu yüzden varlıklarına dair pek kanıt bırakmadığı son yıllarda iyice açığa kavuşmuştur. Bu nedenle, eğer Arzava güneybatıdaysa, en büyük merkezlerinin bile izi böyle yok olmuş olabilir. Ancak ilgili dönemden önemli yerleşmelerin varlığına ilişkin fiziksel kanıt bulunana kadar, Arzava'nın güneybatıya yerleştirilmesi ciddi bir kuşku konusu olarak kalacaktır.

Diğer seçenek, daha kuzeydeki öbür rotayı izlemek ve Arzava'nın Klasik Lidya bölgesinde olduğunu, Klasik Efes ya da Smirna yakınlarında Ege'ye kıyısı olduğunu düşünmektir. Her koşulda, "Arzava Ülkeleri" Arzava ile Hitit toprakları arasında bir yere yerleştirilmelidir çünkü r. 22

22 Hitit çağı Anadolusunun haritası.

askeri seferlerle ilgili metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Hitit akınları Arzava'nın kendisine ulaşmadan önce bu ülkeleri etkilemekteydi.

Diğer batı ülkelerinden de burada söz etmeliyiz. Vilusa bazen bir Arzava ülkesi olarak kabul edilir, ancak uzun süre Hititlerin yakın müttefiki olmuştur. Çoktandır Vilusa adıyla (V)ilion arasında bağlantı kurmak ve İlion/Troya yerleşmesini bu topraklara katmak eğilimi süregelmiştir. Ancak Vilusa, uzak ve ulaşılması güç Troas bölgesinde olsaydı, iç Anadolu'yla olağanüstü güçlü bağını yıllarca koruyabilmesi
r. 2 zor olurdu. Hitit topraklarının daha yakınında, belki Eskişehir Ovası ya da civarında yer alması daha olası görünmektedir. Bir de Lukka Ülkeleri sorunu vardır. Bunların da batılı oldukları bellidir ama tam yerlerini saptamak zordur: Likya, Likonya ve Marmara Denizi'nin güney kıyıları gibi birbirinden uzak yerlerde karşımıza çıkarlar. Yakın zamanda öne sürüldüğü gibi bu durum, "Lukka"nın bir bölgeye değil bir dile işaret etmesi ve batılı "Luviya" teriminin Hititçedeki karşılığı olması ile açıklanabilir; yani "Lukka ülkesinde yaşayan" yerine "Luvice konuşan" anlamına geliyor olabilir.[26] Bu yaklaşım, Lukka kavimlerinin umulmadık yerlerde karşımıza çıkmasını açıklayabilir; böylece, Lukkaların bilinmeyen nedenlerle bir bölgeden diğerine göç edip durduğunu ya da iki üç Lukka Ülkesi olduğunu düşünmekten kurtuluruz.

Ahhiyava

Geriye kalan Millavanda ve Ahhiyava'nın yerleri, önemli bir tartışmanın

konusudur. Forrer 1924 yılında, Hitit metinlerinde geçen Ahhiyavalıların r. 21 Homer destanlarındaki Akalarla ve sonuç olarak Miken Yunanlılarıyla aynı halk olduğunu öne sürdüğünden beri, akademik çevreler bu bakış açısını desteklemek ya da reddetmek arasında keskin bir ayrım noktasına gelmiştir. Hellen tezi yanlılarına göre, Hititler ve Mikenliler Ege ve doğu Akdeniz'de bağlantı kurmamış olamazlardı; bu bağlantı tam da beklenilen yer ve zamanda kurulmuş olmalıydı ve Akalarla Ahhiyavalıların adları arasındaki benzerlik de rastlantı olamazdı. Anti-Mikencilere göreyse, bağlantı için çok az arkeolojik kanıt vardı, metinlerde Ahhiyava'nın Anadolu dışında olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi yoktu ve adların denkliği de filolojik açıdan olanaksızdı.

Bu türden bir görüş ayrılığında taraf tutmak gerekir ve yazar da, Mikenlilerle aynılığı benimsemek istese de kanıtlar dengesinin buna karşı olduğunu itiraf etmelidir. Bu bakış açısı, daha geniş bağlamda Anadolu'nun siyasi coğrafyasıyla ilgilidir çünkü Ahhiyava ve Ahhiyava etkisindeki sahil kenti Millavanda, Şeha Nehri Ülkesi gibi bölgelerle yakından bağlantılıdır. Arzava'nın Ege kıyılarının ortalarını işgal ettiği ve güneybatıda neredeyse hiç yerleşim olmadığı kabul edilirse, bu bölgeler Anadolu'nun kuzeybatı köşesine yerleştirilebilir. Miken kuramı büyük ölçüde Millavanda'nın (bir Miken yerleşimi bulunduğu bilinen) Miletos'la bir tutulması tezine dayalıdır. Bu özdeşlik cazip görünmekle birlikte, evrensel kabul görmesi için çözümlenmesi gereken bazı sorunlar yaratır.

Örneğin eğer Millavanda Miletos ise, aralarında Arzava'nın da bulunduğu bazı devletleri sorunlu güneybatıya yerleştirmeden Millavanda'nın nasıl batı Anadolu devletlerinin yerleşim tablosuna uydurulabileceğini anlamak zordur. Eğer coğrafi kanıtlar Arzava'yı Lidya'ya yerleştirecek biçimde yorumlanırsa, ister dostça ister başka türlü olsun Hititler ve Millavanda/Ahhiyava arasındaki ilişkilerin, aralarında düşman tavırlı Arzava bulunduğu sürece nasıl devam edebildiğini anlamak da aynı ölçüde zor olur. Metinsel verilere göre Miken akıncılarının Anadolu platosuna 1450 gibi erken bir tarihte yayıldığını varsaymak da gerekir ki bunun için görünür kanıt yoktur —ancak bu noktada, böylesi akıncı grupların geriye tanınabilir fiziksel iz bırakma olasılığının az olduğu mantıksal olarak ileri sürülebilir.[27] Bir de Hititler ve Doğu Akdeniz kıyısındaki Amurru ülkesi arasında 1230 yılında yapılan bir anlaşmaya dair kanıtlar vardır. Bu anlaşmaya göre Amurru kralı, Amurru limanları üzerinden Ahhiyava gemilerinin (o sırada Hititlerle düşman olan) Asur'la ticaret yapmasına izin veremeyecekti. Artık Doğu Akdeniz'de Miken ticaretine ve bu ticaretin yaklaşık 1250-30 arasında büyük ölçüde azalmasına ilişkin yeterince kanıt olduğu bilinmektedir.[28] Ancak Miken ticaretinin salt kıyısal nitelikte olduğu unutulmamalıdır. Miken ürünlerinin iç kesimlere kadar ulaştığına ve Asur'da alınmak üzere Doğu Akdeniz ülkelerinden geçtiğine

ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Eğer bu ticaret bir Hitit kralının engellemek isteyeceği kadar önemliyse, Fırat'ın doğusunda Miken seramiğine ilişkin bazı kanıtlar bulunması beklenebilir.

Bununla birlikte Ahhiyava/Miken Yunanlıları özdeşliği yıllarca öyle ısrarlı ve inandırıcı biçimde tartışılmıştır ki[29] burada alternatif görüş biraz ihtiyatla savunulmaktadır. Sonuçta her iki tezi de doğrulamaya yeterli kanıt olmadığını kabul etmeliyiz. Taraflardan birini ya da diğerini benimsemek için bize gereken, Homer destanlarında Mikenlilerin kendilerine ne ad verdiğine dayalı çıkarımlardan biraz daha güvenli olmalıdır. Mikenlilerin çağdaşları tarafından nasıl adlandırıldığı konusunda bir dış kaynaktan (örneğin Ugarit'ten) gelecek bilgilerin yanı sıra Lineer B metinlerinin verileri de son derece yararlı olacaktır.[30] Bir gün bu tür veriler bulunabilir ama henüz o noktada değiliz. Şimdilik, var olan kanıtlar doğrultusunda en olası görüş benimsenmelidir. Buna
r. 22 uygun olarak, bu kitaptaki tarihsel anlatı, Millavanda'nın Marmara Denizi kıyılarında ve Ahhiyava'nınsa en azından kısmen kuzeybatı Anadolu'da olduğu ve çok büyük olasılıkla Marmara Denizi'nin Avrupa kıyısında topraklarının bulunduğu varsayımına dayanmaktadır.[31] Yine de Millavanda'nın Miletos'a ve Arzava'nın güneybatıya yerleştirildiği
r. 21 alternatif harita da sunulmuştur; kitaptaki varsayımı benimsemeyenler kendi coğrafi modellerini izleyip anlatıyı buna göre yorumlayabilirler. Ancak yazar, devletlerin yukarıda önerilen dağılım modeli benimsendiğinde Anadolu tarih ve coğrafyasının daha anlam kazanacağını öne sürmekte kendini bir parça haklı görmektedir. Olaylar genel bir ekonomik gereksinim çerçevesine uymaktadır ve çeşitli devletlerin eylemleri, kralların kişisel hırslarından daha kalıcı bir hedefe yönelmiş görünmektedir.

Kalay kaynakları sorunu

Bu görüşü doğrulamak için artık Hattuşili'ye ve onun Arzava seferine dönebiliriz. Seferin amacını bilmiyoruz. İlgisi güneydoğuya yöneldiğinde arkadan saldırıya uğramış olabilir; aynı şekilde bu sefer, daha geç bir anlaşmada Labarna'yla ilişkilendirilen ve hem Arzava'nın hem de Vilusa'nın fethiyle sonuçlanan bir seferle de bağlantılı olabilir. Şimdi
r. 22 Vilusa'nın neden önemli olduğunu sorgularsak, haritaya bir göz atışta Vilusa'nın daha önce söz ettiğimiz —Hatti Ülkesi'nden kuzeybatı Anadolu'ya ve oradan da boğazlar üzerinden Avrupa'ya giden— kuzey ticaret yoluna ait alt kolun her iki tarafında yer aldığını görürüz. O halde, ekonomik etkenlerin güneydoğudaki yansımaları gibi, Hititlerin bu rotaya ilgisini uyandıran da ticaret miydi? Eğer öyleyse, bu yoldan Hattuşa'ya hangi mallar taşınıyordu? Başka bir ülkeye saldırma, onunla anlaşma yapma ya da başka bir yolla ilişki kurma çabalarının ardında yatan ekonomik nedenler konusunda hiçbir Hitit hükümdarı ipucu

vermediği için, ancak tahmin yürütebiliriz.

Bu rotanın, Balkanlar'dan Bohemya'nın zengin kaynaklarına kadar uzanan kalay yolu olduğu öne sürülmüştür.[32] Bu bizi doğrudan, eski Anadolu'da tunç (bronz) yapımında yaygın olarak kullanılan kalayın kaynak ya da kaynakları konusuna getirir. Birinci bölümde de değinilen bu konuyu ele alırken, Hitit çağının yanı sıra Erken ve Orta Tunç çağlarından kanıtlar da göz önüne alınmalıdır. Örneğin MÖ üçüncü binyılda, kuzeybatı ve iç Anadolu'da (aynı zamanda kuzeybatı İran'da) yüzde beşten yüksek oranda kalay katılmış bakır ağırlıklı eşyaların Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Girit gibi komşu bölgelere kıyasla çok daha fazla olduğu açıktır. Bundan çıkarılacak doğal sonuç, (iç?) Anadolu'da bir yerde, yerel maden işçilerinin kullanabildiği bir kalay kaynağının olduğudur. Ancak sorunun özü de burada yatar çünkü yoğun araştırmalara karşın böyle bir kalay kaynağı henüz bulunmamıştır. İkinci binyıla geldiğimizde sorun daha da belirginleşir çünkü yalnızca Anadolu değil komşu bölgeler de tunç yapımı için gerekli kalay kaynaklarına erişebilir görünmektedir ve hala bölge içinde olası bir kalay kaynağından iz yoktur. Akdeniz havzasında, Anadolu'da, batı İran ve Mezopotamya'da kullanılan kalayın bu bölgelere dışarıdan geldiğini ve kalay ticaretinin ekonomik yaşamda önemli bir rol oynadığını kabul etmemiz gerekiyor.

Peki kalay nereden geliyordu? Olası bir kaynak Mısır'ın doğu çölleridir; eski madencilerin en kolay bulabildiği kalay biçimi olan kalay cevheri (stanik dioksit, SnO_2) kaynaklarına sahip olduğu bilinmektedir ve Akdeniz ile Mezopotamya dünyalarının kolay erişim alanı içindedir. Ancak ne üçüncü binyılda bu kalaydan yararlanıldığına ne de ikinci binyılda Mısır kalayının bir ticaret öğesi olarak kullanıldığına ilişkin kanıt bulunabilir; ne yazık ki başka yerlere bakmak zorundayız. Öncelikle doğuya dönersek, daha önce de belirttiğimiz gibi, iç Anadolu'ya kalayın Asur'dan ithal edildiğini görürüz. Ancak bu kalayın kaynağı henüz belirsizdir. Eldeki kanıtlar Zagros Dağları'nın ardına işaret eder. Ancak yakın zamana kadar İran sınırı ve Hindistan arasında olası bir kaynak tanımlanamamıştır. Bu nedenle kalayın Mezopotamya'ya, deniz yoluyla Arap Körfezi üzerinden Tayland ve Malezya kadar uzaktan ithal edildiği öne sürülmüştür. Oysa Tayland ve Körfez arasındaki ticaret bağlantılarına ilişkin kesin bir kanıt yoktur ve Anadolu'da kullanılan (bizim asıl konumuz olan) kalayın kökeninin güneydoğu Asya kadar uzak olduğunu düşünmek zordur. Ancak son yıllarda, Afganistan'da büyük kalay yataklarının bulunmasıyla yeni bir olasılık gündeme gelmiştir.[33] Afgan kalayının karayoluyla Asur'a getirilmiş olması mümkündür; bir diğer seçenek de, kalayın Afganistan'dan güneye doğru kıyıya taşınması, sonra gemilerle Arap Körfezi'nden Mezopotamya limanlarına getirilmesi, oradan da eşeklere yüklenerek ırmak boyunca kuzeye taşınması ve Asur ticaret ağı aracılığıyla Anadolu'ya dağıtılmasıdır.

Böyle bir çözüm, kalayın ikinci binyıl başlarında güneydoğudan iç

Anadolu'ya ithalini açıklayabilir. Ama üçüncü binyıl Anadolusunda (özellikle kuzeybatıda) kalay tuncunun neden Mezopotamya'dan daha bol olduğuna açıklık getirmez. Bu kanıt, başka bir kalay kaynağı olması gerektiğini düşündürür ve büyük olasılıkla bu kaynak Anadolu'nun doğusunda değil batısında bir yerdedir. Böylece batıya dönersek, Cornwall'ın verimli madenlerinden İngiliz kalayı ithal edilmesinin mümkün olup olmadığını kendimize sormamız gerekir. Öyle görünüyor ki, İngiltere'nin kendisi de MÖ 2200'lere kadar kalay tuncundan yoksundu; bu da, Cornwall'ın üçüncü binyılda Anadolu tunçlarında kullanılan kalayın kökeni olmasını bütünüyle olanaksız kılar. Ancak 2200'lerden sonra İngiltere'de kalay tuncundan yapılan nesnelerin bollaştığı ve bu nesnelerin kuzeye ve batı Avrupa'ya ihraç edildiği bilinmektedir. Bu ihracat, Avrupa kıtası madencileri tarafından kullanılmak üzere kalayın kendisinin de ihraç edilmiş olabileceğini düşündürür; böylece ikinci binyıla gelindiğinde İngiliz kalayı, Akdeniz kıyılarına ulaşıp oradan Anadolu sahillerindeki limanlara deniz yoluyla taşınmış olabilir. Bu en azından akılda tutulması gereken bir olasılıktır ama şimdilik bunun için yok denecek kadar az kanıt olduğunu itiraf etmek gerekir.

Diğer olası kaynaklar nelerdir? İlk akla gelen yerlerden biri orta Avrupa'dır. Burada Bohemya bölgesinde, çok miktarda kalay cevheri kaynağı vardır ama genelde olduğu gibi bu konu da tartışmalıdır. En önemli sorun, Bohemya kalayının granit kayalarda damar yatakları biçiminde bulunmasıdır; bu tür kayaların sertliği yüzünden, böylesi yataklara eski madencilerin erişemeyeceği öne sürülmüştür. Bu büyük ölçüde doğrudur. Ama en sert kaya bile zamanla doğal erozyona boyun eğer ve bu nedenle işletmeye değecek bollukta kalay cevheri sunabilir. Aslında önceki paragrafta söz edilen "kalayın İngiltere'den ithali", yerel kaynakları daha yakından incelemek konusunda orta Avrupa maden arayıcılarını harekete geçirmiş olabilir. Bu orta Avrupa kalayının (varsa) Tuna vadisinden Balkanlar'a, oradan da boğazları geçip Türkiye'nin kuzeybatısına taşınmasına elverişli bir ihracat yolu vardır. İkinci binyıl başlarından daha geç olmayan bir tarihte, orta Avrupa'nın Suriye kadar uzaklarla ticaret bağlantılarının olduğu bilinmektedir[34] ve o binyılın sonunda sarmal bezemeli nesnelerin de bu yoldan geçmiş olması, Mikenlilerin de bu rotayı kullandığına dair bir işaret olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu bezeme kuzeybatı Anadolu kökenli de olabilir ve kuşku götürmez biçimde Mikenlilere atfedilebilecek çanak-çömlek ya da da benzeri malların izi bulunmamaktadır.[35] Bu nedenle orta Avrupa kalay kaynaklarının (ya da orta Avrupa'dan geçen Cornwall kalayının) Anadolu'ya kuzeybatı rotasından ulaştığını öne sürmek mümkündür. Bu görüşten yana tezlerin zayıf olduğunu kabul etmek gerek ama alternatif kaynaklar için de aynı durum geçerlidir. Konuyu irdeleyen uzmanların, fark edilmemiş ve tümüyle tüketildiği için fark

edilemeyecek yerel Anadolu kalay kaynakları arayışına yeniden girmesi şaşırtıcı değildir.[36] Görülemeyen bir yerel kaynak ya da aynı ölçüde umulmadık bir dizi dış kaynak arasında seçim yapmak gerektiğinde yazar yine bir karar vermesi gerektiğini düşünüyor. Yukarıda önerilen coğrafi model, ne kadar dayanaksız olursa olsun kuzeybatıyla süren bir Hitit ilişkisine işaret ettiği için, yazar orta Avrupa kalay kaynağı kuramını benimsemekte, Hitit tarihi ve politikasının buna göre yorumlanabileceğini düşünmektedir.

Elbette kalay yatakları açısından batı Anadolu iç Anadolu'dan daha zengin değildir. Bohemya'yı Arzava krallarının gereksinim duyduğu kalayın asıl kaynağı olarak görmekte haklı olabiliriz. Bu nedenle Hattuşili'nin (nihayet başlangıç noktamıza dönüyoruz) Arzava'yı fethedip Vilusa ile yüzlerce yıl neredeyse bozulmadan sürecek bir bağlantı kurma nedeninin, Alalah'a ve güneydoğu ticaret yoluna saldırma nedeniyle aynı olduğunu düşünmek mantıklı bir tahmindir. Her iki durumda da seferin amacı kalay olabilir.

Eski Krallık seferleri

Kısa süre sonra gelen bir Hurri karşı saldırısı Hattuşili'yi yeniden doğuya dönmeye zorladı. Başkent dışında tüm Hatti Ülkesi Hurrilerin ellerine geçtiyse de, bir iki yıl içinde Hitit kralı onları yeniden Toros geçitlerine sürerek Fırat'a kadar ilerlemeyi başardı. Bu sıralarda eski başkent Kuşşara yeniden ele geçirilmiş olmalı; ayrıca kuzeydoğu cephesinde de başarı kazanıldığını duyuyoruz. Bu bölgede de kralın ilgisini çeken muhtemelen maden kaynaklarıydı. Tüm kazanımlarına karşın, Hattuşili ilk hasmı Halep'i yenemediği gibi, bu mücadelesinde ölümcül bir yara da almış olmalıydı.

Böylece kuzey Suriye'nin fethi görevi, torunu ve veliahtı olan Murşili'ye kaldı. Yeni kral, gücün yetmediği yerde diplomasinin başarı getirebileceğine inanarak, ticaret yolunu çıkarları doğrultusunda bölme sorununa adadı kendini. Yolun kuzey ucunda bulunan Halep, Hitit baskısına boyun eğmek için hala fazlasıyla güçlüydü. Güney uçtaki Babil zayıftı ama Halep'in müttefikiydi. Orta Fırat'ta Mari ortadan kaybolmuş, bölgedeki yeni güç Hana krallığı olmuştu. Bu devlet, Babil ve Halep gibi Amorilerin yönetiminde değildi ama bir süre önce, İran dağlarından gelen yabancı kavim Kassitlerin etki alanına girmişti. Anlaşılan Murşili, Hana ile ittifak yaparak Halep'i kuşatmak, ticaretini engellemek ve refahını azaltmak niyetindeydi; bu hamlenin gerçekleşmiş olması mümkündür. Olup bitenlere ilişkin ayrıntılı bir bilgimiz yok ama 1595 civarında Murşili'nin Anadolu'dan gelerek Halep'i yakıp yıktığı bilinmektedir.

Böylece güneydoğu ticaret yolu, en azından orta Fırat'a kadar Hitit denetimine girmişti. Murşili istediğini elde etmişti ama bununla

yetinmeyen Hanalı müttefikleri onu daha büyük bir zaferin beklediğine ikna etti. Bu şekilde kışkırtılan Murşili Fırat boyunca ilerleyerek Babil'e baskın yaptı. Hammurabi hanedanı acınası bir sona uğradı ve Hititler uluslararası arenada güç kazandı.

Babil'in fethi, Hitit kralı için gözüpek bir serüvenden öte anlam taşımıyordu. Hedefi tüm ticaret yolunun fiziksel denetimi değildi; bir süre sonra Babil'in tanrı heykellerini (ve kuşkusuz hazinesinin bir bölümünü) Hanalı müttefiklerine bırakarak anayurda döndü. Sürmekte olan Hurri baskısı bu tür uzak fetihlere devam etmesini zorlaştırmış ve Hattuşa'daki saray kavgaları da geri çekilmeye ikna olmasını sağlamış olmalı. Çok geçmeden Murşili eniştesi tarafından öldürüldü ve ölümüyle Hitit fetih bölgeleri dağılmaya başladı. Ardılları zamanında (artık Hint-Ari kökenli bir hanedan tarafından yönetilmekte olan) Hurriler yeniden kuzey Suriye ve Kilikya'ya ilerledi; kuzeyin dağlı halkları kutsal kent
r. 22 Nerik'i ele geçirdi, Arzava ayrılarak bağımsızlığını yeniden kazandı ve bu gelişmeler Hattuşa'nın yeniden tahkim edilmesine yol açtı. Telepinu tahta geçtiğinde (1500 dolayları), krallık yeniden iç Anadolu'yla sınırlı kalmıştı. Ancak Telepinu yeniden kuzey Suriye yönünde ilerlemeye yetecek kadar konumunu sağlamlaştırabildi, Orta Toroslar civarında çeşitli zaferler kazandı ve Kilikya'da bir Hurri ya da Hint-Ari hanedan tarafından oluşturulan yeni güç merkezi Kizzuvatna'nın kralıyla ittifak yapabildi.

Orta Krallık'tan imparatorluğa

Genellikle Eski Krallık olarak anılan ve Telepinu'yla sona eren dönemin kazanımları geçici olmuştur; ancak krallarının politikaları, daha sonraki büyük Hitit İmparatorluğu hükümdarlarının ana hatlarıyla izleyeceği bir model oluşturmuştur. İmparatorluk dönemi, MÖ 1450-1180 arasını kapsar. (İmparatorluğun tarihini karmaşıklaştıran yakın tarihli bir bulgu, daha önceleri bu dönemin sonlarındaki IV. Tuthaliya devrine atfedilen bir dizi belgenin, daha eski bir Tuthaliya devrine —muhtemelen İmparatorluk döneminin başlarında hüküm süren aynı adlı ilk kralın hükümdarlık dönemine— özgü olayları tanımladığının anlaşılmasıdır.[37]) Eski Krallık ve İmparatorluk arasındaki, bazen Orta Krallık olarak da adlandırılan karanlık dönem, Hititlerin gerileme dönemi sayılmalıdır. Yalnızca Kizzuvatna kralıyla yapılan bir anlaşma, kuzey Mezopotamya'da Mitanni Krallığı olarak yeniden örgütlenip birleşen ve Fırat rotasının denetimini kazanmaya hevesli Hurriler karşısında geçici bir başarıyı gösteriyordu. Aynı dönemde, zengin ticareti ve bereketli doğal ürünleriyle kuzey Suriye'nin albenisi, sahneye başka bir büyük güç olan Mısır'ı çıkardı. 1440'dan kısa bir süre sonra III. Tutmosis, Doğu Akdeniz kıyılarında ilerleyerek Halep'i fethetti.

Hititler bu yeni gelişmelerden hiç de hoşnut değillerdi ama ihtiyatlı

davranarak Mısır'a vergi vermeyi sürdürdüler ve uygun bir fırsat kolladılar. Yaklaşık 1436'da Tutmosis'in ölümü üzerine Halep'in Mısır'a başkaldırması, beklenen fırsatı yarattı; ancak her ne kadar bu isyan Hititler tarafından kışkırtılmış olsa da, Halep bağlılığını Mitanni'ye yöneltecek kadar bu ilişkiden hoşnutsuzdu. Kısa süre sonra I. Tuthaliya tahta geçtiğinde, sürmekte olan bu duruma hızlı ve kararlı bir tepki vermekte gecikmedi. Öncelikle Kizzuvatna ile ittifak tazelendi ve tahta çıkışından sonraki bir iki yıl içinde hem Halep'in hem Mitanni'nin üstesinden gelip yenebildi. Güneydoğu ticaret yolu bir kez daha Hititlerin ellerindeydi artık.

Daha sonra batıya yönelen Tuthaliya, Arzava ve Şeha Nehri Ülkesi'ne akınlar düzenledi. Kuzeybatıda ise, Avrupa rotası üzerindeki veya yakınındaki bir dizi küçükçe devlet, Assuva adı altında bir konfederasyon oluşturmak üzere bir araya gelmişti. Bu ad daha sonraki belgelerde görünmediği için, yenilgiden sonra Assuva'nın tekrar parçalandığı varsayılmalıdır. Aynı tarihlerde Ahhiyava da Hitit kayıtlarında bir düşman r. 21
güç olarak görünür; kralı Attarsiya'nın en az iki kez Hitit uyruğu Madduvatta'ya saldırdığı anlaşılmaktadır. Ancak bu doğrultudaki geçici başarılara karşın, Tuthaliya'nın kuzeybatı rotasında kalıcı denetim sağlayamadığı açıktır.

Hitit krallığının kuzeyindeki Kaşka ülkesi de sorunluydu ve o tarihlerden itibaren Hititlere karşı artık hep düşmanca tavır alacaklardı. Aslında bu dönem, Kaşkaların kuzey kıyı şeridine ilerledikleri tarihler olabilir. Daha doğuda Hurriler, Van Gölü civarındaki dağların krallarına kur yaparak kuzey Suriye'de kazanamadıkları başarıyı telafi etmeye çalışıyorlardı. Tuthaliya, hem Azzi hem de Hayaşa olarak bilinen r. 22
kuzeydoğu ülkesine karşı muhtemelen bir sefer düzenlemişti ve mutlaka bugünkü Elazığ yakınında Fırat kıyısında bulunan İşuva'yla da başa çıkması gerekmişti. Bu seferle ilgili az şey biliniyor ama İşuva sınırları içinde Yakındoğu'nun en önemli bakır madenlerinin (bugünkü Ergani Madeni) bulunduğu belirtilmelidir. Asur tüccarlarınca yüzyıllardan beri bilinen bu madenlerin Hatti ve Mitanni arasındaki sınır bölgesinde yer alması, bu güçlerin düşmanlığında önemli bir etken olarak düşünülmelidir.

Tuthaliya devrini başka bir yıkım dönemi izledi. Kuzey Suriye ve Kizzuvatna hızla kaybedildi ve Hattuşa'yı her yandan kuşatan düşmanlar —kuzeyde Kaşka ülkesi, kuzeydoğuda Azzi-Hayaşa, doğuda İşuva gibi pek çok ülke— saldırıya geçtiler. Hatti Ülkesi bu akınlarla öylesine zayıflamıştı ki Arzava kralı, güney Anadolu platosu üzerinden Kilikya Kapıları'na doğru saldırırken onları göz ardı edebildi. Belli ki Arzava kralı da güneydoğu ticaret yoluyla ilgileniyordu ve uluslararası bir şahsiyet olarak Hitit kralıyla yarışma hırsına kapılmıştı. Bu yaklaşım, El Amarna'da bulunan ve Mısır sarayıyla bir evlilik bağlantısından söz eden (ikinci bölümde değindiğimiz) Arzava mektubunda da görülebilir.

Evliliğin gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgi yok ama önerilmiş olması, Arzava kralının Yakındoğu'nun diğer "Büyük Kral"larıyla bir tutulma isteğini gösteriyor.

I. Şuppiluliuma

Arzava'nın zafer sevinci uzun sürmedi. 1380 dolaylarında, Şuppiluliuma adlı enerjik bir genç prens Hitit kralı oldu; daha tahta çıkmadan kuzeydoğuda, kuzeyde ve kuzeybatıda kazandığı zaferlerle ülkesinin düşmanlarıyla başa çıkabileceğini kanıtlamıştı. Mitanni'ye yapılan erken bir saldırı başarısızlıkla sonuçlandı ama İşuva'nın geçici olarak geri alınmasını da sağlamış olabilir. Daha sonra İşuva kalıcı olarak yeniden ele geçirildi; Kizzuvatna ve Mitannilerin kuzey Suriye'deki güçlü rakibi "Hurri ülkesi", bir antlaşmayla Hatti Ülkesi'ne bağlandı. Böylece Şuppiluliuma Mitannilere karşı yeniden harekete geçtiğinde artık çok daha güçlü bir konumdaydı ve çok kısa sürede Fırat'ın batısındaki toprakları eline geçirdi. Halep ve diğer Suriye devletleri fethedildi. Böylece Hititler bir kez daha Fırat yolunun başını tutmayı başarmıştı.

Şuppiluliuma, Murşili gibi ırmak boyundan Babil'e inme serüvenine girişmek yerine, Babil kralının kızıyla evlenerek amacına incelikle ulaşmayı yeğledi. Daha sonra İşuva'ya düzenlenen bir Mitanni karşı saldırısı, güçlü bir Hitit seferi için bahane oldu; Mitanni başkenti ele geçirildi ve kalan gücü yok edildi. Son olarak, Fırat'ın Akdeniz kıyısına en çok yaklaştığı noktada bulunan güçlü devlet Kargamış'a saldırı başlatıldı ve Kargamış'ın alınmasıyla Şuppiluliuma, kuzey Suriye'yi Hitit egemenliğinin sürekliliğini sağlayacak biçimde örgütleyebildi. Kargamış ve Halep, kralın iki oğlunun yönetiminde uydu devletlere dönüştürüldü. Daha doğuda, Mitanni'nin düşmesiyle bağımsızlığını kazanan Asur'dan kaynaklanan potansiyel tehlike karşısında, Mitanni Hititlere bağlanarak tampon devlet durumuna getirildi. Tutankhamun'un dul eşi Şuppiluliuma'ya mektup yazıp oğullarından biriyle evlenmek istediğinde, Mısır bile Hititlerin etki alanına girme noktasına gelmişti. Hitit kralının en büyük şanssızlığı, Mısır'a giderken oğlunun yolda öldürülmesi ve bu ittifakın gerçekleşmemesi oldu.

Şuppiluliuma batıda böyle büyük başarılar elde edemedi. Tahta geçmeden önce zaten Arzava ordusunu yenmişti, tahta geçtikten sonra da Arzava ordusunu Konya Ovası'ndan Kilikya Kapıları yakınındaki Mira ve Hapalla'ya kadar püskürttü. Ancak Arzava'nın fethedilmiş olması pek olası değildir ve Hitit krallığının güneybatı kesimleri için sürekli bir tehdit olmayı sürdürmüştür.

Kuzeybatıda durum daha farklıydı. Suriye'deki kuvvetlerinin donanımı için kalay kaynaklarına bağımlı olan Şuppiluliuma, bu ticaret yolunu açık tutmak için elinden geleni yaptı. Şeha Nehri Ülkesi, genel olarak Arzava'dan gelecek saldırıya karşı kalkan görevi görüyordu ve muhte-

melen Hititlere bir anlaşmayla bağlı olan Ahhiyava da artık bir dost ülkeydi. Tek tehlike, Şuppiluliuma devrinin sonlarına doğru ortaya çıktı: Millavanda, Arzava tarafından isyana ve Ahhiyava'dan yardım istemeye ikna edildi. Şeha Nehri Ülkesi ve Mira da olaya karıştığından, durum oldukça çetin olmalıydı. Ancak Şuppiluliuma olaylarla bizzat ilgilenemeyecek kadar kuzey Suriye'yle meşguldü ve bu sorunun çözümü oğlu Murşili'ye kaldı.

Kuzeydoğuda Şuppiluliuma, Azzi-Hayaşa kralıyla ittifak yapmayı başardı. Buna karşın, kuzeyde Kaşkalar sorun çıkarmaya devam ediyor, bitmek bilmeyen akınlarıyla başa çıkmak için yıllık seferler gerekiyordu.

II. Murşili

Şuppiluliuma, askerlerinin bir Suriye seferinden getirdikleri veba yüzünden yaklaşık 1334 yılında öldü. Kısa bir süre sonra büyük oğlu da ölünce Hitit tahtı, babasının yerini iyi doldurduğunu kanıtlayan küçük oğul Murşili'ye geçti. Murşili'nin şansına, güneydoğu rotasını savunmak için acil eylem gerekliliği yoktu. Kargamış'ın silahlı kuvvetleriyle desteklenen tampon devlet Mitanni, Asur'un saldırgan emellerini engelleyebilir durumdaydı. Bir zaaf döneminden çıkmakta olan Mısır ise, etki alanını kuzey Suriye'ye genişletmek konusunda gönülsüz davranıyordu. Böylece Murşili kuzeybatı rotasına yönelebildi. Babasının krallık süresinin sonlarında sorun yaratan Millavanda çabucak yenildi. Ardından Murşili tüm gücüyle Arzava ülkelerine oldukça başarılı bir saldırı düzenledi. Bu saldırının sonucunda Arzava, hanedanın tahminen Hitit yanlısı bir üyesine ödül olarak verilirken, Mira, Hapalla ve Şeha Nehri Ülkesi ayrıntılı anlaşmalarla Hatti Ülkesi'ne bağlandı.[38] Böylece
Arzava hem Hatti Ülkesi'nden hem de kalay yolundan bir devletler r. 22
blokuyla ayrılmış oldu. Murşili'nin batıda artık sorun beklemediği açıktır; yaşamının geri kalanında ve ardılının hükümdarlık döneminde, bu politikasının etkinliği kanıtlanmıştır.

Diğer yönlerde de Murşili benzer başarılar elde etti. Kaşkalar kuzeyden saldırılarını sürdürmekteydi ve sonunda Murşili, fethedemediği düşmanlarını sınır kalelerinden oluşan sağlam bir hat ardında denetim altına almayı başardı. Daha doğuda Azzi-Hayaşa baş kaldırdıysa

23-24 Kral mührü baskıları. *(Soldaki)* Muvatalli (*bkz. s.* 113); *(Sağdaki)* III. Murşili (Urhi-Teşup).

da, yine yenilgiye uğradı. Sonunda Asurluların eline geçmiş olan Suriye'deki Mitanni, muhtemelen yeniden ele geçirildi. Tüm imparatorlukta, bağlı devletler yoluyla sıkı denetim ve sağlam örgütlenmeye önem veriliyordu; bu politikanın gerekliliği, Mısır'ın yeniden canlanıp kuzey Suriye'yle yeniden ilgilenmeye başlamasıyla daha da artmıştı. Anlaşılan, Murşili son dönemlerini, kaçınılmaz güç kavgasına yönelik hazırlıkla geçirmişti; bu dönemde yayılmacı politikaya ilişkin başka bir kayıt yoktur. Daha uzakta kuzeybatıda, Ahhiyava ile yakınlaşan asi uyruk Millavandalı Piyamaradus'dan kaynaklanan bazı sorunlar yaşanmaktaydı.[39] Artan Mısır tehditiyle uğraşan Murşili, Millavanda'ya bir heyet gönderip, Ahhiyava denetimindeki bir bölgeye sığınan Piyamaradus'un iadesini istemekle yetindi. Muhtemelen bu isteği yerine getirildi ve Piyamaradus bağlılık sözü vererek tekrar tahtına kavuştu.

Muvatalli

Hattuşa'nın Kaşkalar tarafından yıkılması ve Mısır tehlikesinin artması nedeniyle Muvatalli devrinde (*y.* 1308-1285) başkent, Hattuşa'dan daha güneye, belki bugünkü Karaman'a yakın bir yere taşındı.[40] Bu yüzden Muvatalli dönemi oldukça az belgelenmiştir ve tüm kayıtları henüz keşfedilememiştir. Güneydeki tehditlerin artması, batıda sorun kalmamasını daha da gerekli kılıyordu. Ancak Arzava huzursuzdu ve kuzeybatıda Piyamaradus yine başına buyruk davranışlarını sürdürüyordu. Bu nedenle hızlı bir batı seferi gerekmişti. Ayrıntıları bilinmese de, seferin başarıyla sonuçlandığı anlaşılıyor. Uyrukların bağlılığı garantilenmiş ve Arzava ile kalay yolu arasında önemli bir tampon bölge olan Şeha Nehri Ülkesi, Hitit dünyasına her zamankinden daha sıkı bağlanmıştı. Bunun sonucunda, nihayet Mısır'dan bir saldırı geldiğinde, batı devletlerinden gelen büyük destek kuvvetleri Hitit ordusuna katılacaktı. Ancak Hitit egemenliği yeterince güvende değildi ki Muvatalli batıyı olası bir ayaklanmanın odağı olarak görüyordu. Her an çözülme başlayabilirdi.

Kuzey sınırında Kaşkalarla çatışmalar sürüyordu ama biri dışında Murşili'nin yaptırdığı kalelere zarar gelmemişti; bu da kuzeylilerin görece az sayıda bölükle denetim altında tutulabilmesi anlamına geliyordu. Böylece Hitit İmparatorluğu'nun neredeyse tüm güçleri en
r. 25 çok gerek duyuldukları yere, yani Mısır firavunu II. Ramses'i karşılamak üzere kuzey Suriye'ye toplanabilmişti. İki ordu Orontes (Asi) Irmağı yakınındaki Kadeş'te yaklaşık 1286'da karşılaştığında sonuç Hititler için zafer oldu ve kuzey Suriye üzerindeki denetimleri zarar görmedi.[41] Buna karşılık savaşın Muvatalli için çok ağır bir bedeli oldu: Muvatalli Mısır'ı durdurmaya çabalarken, Asur meydanı boş bularak Mitanni'yi yendi ve kendisine bağladı.

III. Hattuşili

Parlak Kadeş zaferine karşın, Hitit İmparatorluğu hem doğudan hem batıdan ciddi tehlike altındaydı. Muvatalli yaklaşık 1285'te öldüğünde durum hızla kötüleşti. III. Murşili adıyla tahta geçen oğlu Urhi-Teşup, kısa krallığı süresince (tahtta gözü olduğundan haklı olarak kuşkulandığı) amcası III. Hattuşili'yle sürdürdüğü kavgayla fazlasıyla meşguldü. Bu anlaşmazlığa bağlı olarak batı Anadolu toprakları keskin bir ayrım noktasına gelmişti. Şeha Nehri Ülkesi hararetle Hattuşili'den yana taraf tutarken, Mira ve muhtemelen Ahhiyava Murşili'yi destekliyordu. Olayların akışı bilinmiyor ama Murşili'nin Hattuşili tarafından tahtan indirilip sürgün edilmesinin ardından (yaklaşık 1278) batı topraklarının çoğu Hitit kayıtlarından yok olmuştur. Her ne kadar Hattuşili, kendisinden önceki krallara bağlı olanların kendisine de bağlılık gösterdiğiyle övünse de, bu savı batı Anadolu'da doğrulayacak pek kanıt yoktur. Arzava ülkelerinin Hitit denetimini sarsmak için bu olaydan yararlandığı varsayılabilir.[42] Hititler yalnızca kuzeybatıda, çok önemli kalay yolu üzerindeki çıkarlarını korumak için çaba harcamışlardır. Hattuşili yıllığının parçalarında Lukka ülkeleriyle savaştan da söz

25 Kadeş'te II. Ramses. Ramesseum'daki bir kabartmadan ayrıntı; Teb, Mısır.

26 III. Hattuşili, II. Ramses ile evlendirmek üzere kızını getiriyor. Abu Simbel'deki bir Mısır kabartmasından (Pritchard'dan).

edilmektedir; Şeha Nehri Ülkesi ise Hititlere bağlı kalmayı sürdürmüştür. Millavanda yeniden Hititler'e bağlı bir devlet durumuna gelmiş olabilir. Aynı tarihlerde, Hatti ve Ahhiyava arasında armağanlar gidip gelmeye devam ediyordu.

Suriye'deki durum da bir o kadar ciddiydi. Mısır yenilmişti ama Asurlu I. Adadnirari, Mitanni'deki bir ayaklanmadan yararlanarak Fırat'a kadar tüm toprakları kendi egemenliğine katmıştı. Böylece güneydoğu rotası tehlikeye girmişti. Hemen Babil'le geçici bir ittifak yapıldı. En sonunda, ortak tehlike Hattuşili ile Ramses'i de bir araya getirdi. Yaptıkları anlaşma, kuzey Suriye üzerinde Hitit denetiminin onaylanması ve Mısır'ın o bölgedeki iddialarından vazgeçmesi anlamına geliyordu ama bunun Hititlere pek yararı olmayacaktı. Hitit kralı kızını Ramses'le evlendirme hazırlıkları yaparken ya da Filistin'de bir yerde zirve toplantısına katılırken, Asur doğuda gücüne güç katıyor ve Anadolu sınırındaki tepelere doğru ilerliyordu. Bu ilerleyiş, Asur kralı I. Şalmanezer'in Malatya yakınlarında Fırat'a ulaşmasıyla doruğa ulaştı ve bu sefer sırasında İşuva bakır madenlerinin denetimi sonunda Hititlerin elinden alındı.

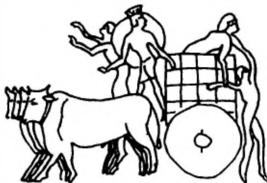
IV. Tuthaliya

En zengin maden kaynağının kaybı Hitit kralı için ciddi bir darbeydi. Yine de, daha güneyde Kargamış civarında Hitit güçlerinin Asur ilerleyişini durdurması, kısmen durumu dengelemişti. Böylece Suriye kıyısındaki limanların Hititlerin elinde kalması sağlanabilmişti. Dahası, Hattuşili'nin oğlu ve ardılı olan IV. Tuthaliya (yaklaşık 1250-1220) Asur saldırılarından uzak, yeterli miktarda bakır kaynağı bulabileceği Kıbrıs'ı —muhtemelen Suriye donanmasının yardımıyla— ele geçirdi. Durumu güvenceye almak için Suriye kıyısındaki Amurru'yla yapılan bir Hitit anlaşması, Amurru ile Asur arasında her türlü ticari ilişkiyi yasaklayan bir madde içeriyordu.

Böylece Hititler güneydoğu ticaret yolu üzerinde bir süre daha elverişli konumda kalabildi. Kuzeybatıda benzer baskılar oluşmaktaydı. Şeha Nehri Ülkesi'nde, muhtemelen Millavanda'dan kaynaklanan ve Ahhiyava tarafından desteklenen karışıklıklar yaşanıyordu. Her ne kadar Tuthaliya zafer kazandıysa da, bölgenin denetiminin elinden kaymakta olduğu açıktı. Ahhiyava güçleniyor ve —geçici olarak ya da haksız yere— Yakındoğu'nun büyük güçlerinden biri olarak görülüyordu. Arzava'nın da yeni gelişmelerde payı olmalıydı ama diğer Anadolu devletleri ve Ege kıyısındaki Miken Yunanlılarıyla ilişkilerini açığa kavuşturmak için daha keşif yapmak gerekiyor. Kesin olan, Hitit İmparatorluğu'nun adım adım sona yaklaştığıydı.

Hitit imparatorluğunun yıkılışı

Tuthaliya'nın ardılları durumu düzeltmek için pek bir şey yapamadı. Hasat kötüydü ve kıtlığı önlemek için ta Mısır'dan tahıl ithal etmek gerekmişti. Doğuda Asur baskısı sürüyordu. Suriye'deki uyruklar yükümlülüklerini yerine getirmeyi savsaklıyordu. Kuzeyde Kaşkalar sürekli bir tehditti; kuzeybatıda ise iyiye işaret olmayan bir sessizlik vardı. İkinci Şuppiluliuma (yaklaşık 1200-1280) önderliğinde geçici bir canlanma yaşandı: Suriye'deki uyrukların desteği yeniden kazanıldı, Kıbrıs'ta isyankar uyrukların ya da yabancı istilacıların yönettiği bir deniz savaşında düşman donanması bozguna uğratıldı; hatta yukarı Mezopotamya'ya, muhtemelen Asurluların yenilgiye uğratıldığı bir sefer yapılarak İşuva bakır madenlerinin denetimi yeniden ele geçirildi. Ancak tüm bunlar nafile çabalardı. Son darbe Asurlulardan gelmedi. Uzaklarda, kuzeybatıda, ancak Mısır önlerinde durdurulacak bir göç dalgası çığ gibi büyüyordu.[43] Bu göçün nedenleri ve katılan kavimlerin kimliği, kesin sonuçlara varılamadan uzun süre tartışılmıştır. Kesin olan, Mısır'a ulaştıklarında (1186 dolayları) aralarında hem Ege hem de r. 27-8
Anadolu halklarının bulunduğudur. İstila gücünü oluşturan öğeler her kim olursa olsun, bunun Anadolu üzerindeki etkisi açıktır. Öncelikle kuzeybatı ticaret yolu kesildi. Bu yol için Hititlerle kıran kırana mücadele eden Arzava, gelişmelerden yararlanamadı çünkü istilacılar Ege kıyılarından Akdeniz sahillerine doğru ilerlerken onu da silip süpürmüşlerdi. Kilikya, ardından da Kıbrıs yenik düştü ve büyük bakır kaynaklarını yitirdi. Sonunda istilacılar kuzey Suriye'ye ulaşıp orayı da

27 Mısırlıların saldırısına uğrayan "Deniz Kavimleri" savaşçılarıyla dolu bir öküz arabası. Medinet Habu'daki bir Mısır kabartmasından (Yadin'den).

28 "Deniz Kavimleri" sonunda Mısırlılara yenik düşüyor. Medinet Habu'da bulunan bir kabartmadan ayrıntı; Teb, Mısır.

talan ettiler; böylece Hititler'in ikinci yaşam bağı da kopmuş oldu. Bundan sonra Hattuşa'ya neler olduğu tam olarak bilinmiyor. Egeli denizcilerin Kızılırmak'tan yukarıya çıkmadığı kesin ama ticaret yollarının kaybı yüzünden imparatorluğun merkezi öylesine zayıflamıştı ki, Kaşkalarla kuzey ve doğu komşuların her zamanki akınlarına daha fazla karşı koyamadılar. Hatti Ülkesi yakılıp yıkıldı, başkentin külleri havaya savruldu.

Böylece Hitit İmparatorluğu ortadan kalktı ve çabucak unutuldu. İki yüz elli yıl boyunca, çok önemli hammaddeleri kendisine ulaştıran yolları denetim altında tutma politikasıyla Yakındoğu'da bir süper devlet olarak yerini korumuştu. Eski Krallık zamanında geliştirilen ve İmparatorluk döneminde tam anlamıyla hayata geçirilen bu politika, Hititlere başka bir Yakındoğu devletinin sarsamayacağı bir güç ve yetki kazandırmıştı. Ancak yepyeni bir unsur devreye girip kuzeybatıdan gelen barbar akınları nedeniyle ticaret yolları kesildiğinde bu politika sonunda yenik düştü ve bu yenilgi Profesör Goetze'nin deyişiyle bir çağı da sona erdirdi.[44]

Bazı yanlış kanılar

Burada, Hititlerin nasıl güç kazandığına ilişkin bazı yanlış kanılardan söz etmek yerinde olabilir. Bunlardan ilki, Hititlerin baskın konumunu, demir adı verilen gizli bir silahın üretim tekeline borçlu olduğudur. Bu konuda —bildiğim kadarıyla— hiçbir kanıt yoktur.[45] İkinci olarak, Hitit üstünlüğü, bir Hint-Avrupa aristokrasisi tarafından yönetilmesine bağlanmıştır. Hint-Avrupa üstün zekasıyla ilgili efsane uzun zaman önce çürütüldü ama yine de anımsatalım, Eski Hitit Krallığı'nın kuruluşundan önce (1650 dolayları) Hint-Avrupa boyları istilası zaten uzak geçmişte kalan bir olaydır ve Hitit krallığında dil ya da ırk farkına dayalı bir ayrımcılık olduğunu öne sürmek için de yeterince kanıt yoktur. Kendilerinden önceki ve sonraki halklar gibi Hititler de, tümüyle melez bir ırk yapısına sahiptir. Son olarak Hititler, 1595 yılında zincirlerinden boşanıp açgözlülük ve şaşkınlıktan ağızları bir karış açılmış vaziyette Mezopotamya üzerine yürüyen barbar dağlılar güruhu olarak betimlenmiştir. Umarım, Hititlerin Babil'i istila etmesinden önce Anadoluluların böyle barbar nitelikte olmadığını gösterebilmişimdir. Tam tersine, çağının diğer Yakındoğu kültürleri gibi Hititlerin de köklü gelenekleri ve yüksek standartları vardı. Ayrıca, açıklamaya çalıştığım gibi Hititlerin Mezopotamya'ya gösterdikleri ilgi, barbarca bir aç gözlülükten kaynaklanmıyor, oldukça akılcı ekonomik ilkelere dayanıyordu.

4. Savaş ve savunma

Kuzey ve kuzeydoğu

Hititlerin varlıklarını koruma konusunda karşılaştıkları askeri ve
diplomatik sorunlar, temelde coğrafi konum ve ekonomik
gereksinimlerinden kaynaklanıyordu. Bu sorunları daha iyi anlamak
için Hatti Ülkesi'ne ve onun komşu ülkelerle ilişkilerine daha ayrıntılı
r. 35,68,70 bakmak gerekir. Başlangıç noktamız Hattuşa olabilir; kentin kuzeyde
verimli bir ovaya bakan kayalık bir yamaç üzerindeki konumu
dikkatimizi hemen o yöne çevirir. Bu zengin tarım alanları başkent
tahılının büyük bölümünü sağlamaktaydı ve kuzeydeki tepelerden
Kaşkalara karşı savunulması, Hitit yetkilileri için sürekli sorun
yaratıyordu. Bölgenin Kaşkalar tarafından kalıcı işgali tehlikesi bir yana,
her yıl yaptıkları çapulcu akınlarla ürünleri talan etmesi bile başkentte
yaşamı aksatmaya yeterdi. Bu yıllık akınları önlemek için bir sınır hattı
oluşturmak ve korumak gerekiyordu; İmparatorluk dönemi boyunca
Hitit krallarının sürekli uğraşısı da bu olmuştu. Bölgenin stratejik
merkezi Hakpiş'ti (muhtemelen bugünkü Amasya); bu kasabadan
başlayan sınır kaleleri, Hanhana ve Hattena (muhtemelen Merzifon ve
Gümüşhacıköy yakınları)[46] üzerinden kutsal kent Nerik'e doğru
uzanmaktaydı. Büyük olasılıkla Havza'da ya da belki daha kuzeyde
Vezirköprü'nün kuzeybatısındaki Oymaağaç Tepe'de bulunan Nerik[47]
r. 22 Kaşka ülkesine tehlikeli bir yakınlıktaydı ve uzunca bir süre Kaşkaların
elinde kalmıştı. Kuzey sınırın güvenliği, kaleler arasında sürekli
devriyelerin gezmesi ve Kaşka hareketleri konusunda yöre halkından
bilgi toplamasına dayanıyordu. Eğer bu hat yarılırsa, Amasya'dan
Çorum'a uzanan hat üzerinde bir son çare savunması da mümkündü.
Bu da düşerse, başkent üzerine Kaşka baskınını engelleyecek bir şey
kalmıyordu.

Hakpiş'in hemen doğusunda sınır hattı, muhtemelen dar Yeşilırmak
r. 2 vadisi boyunca, bugünkü Turhal'da bulunan Gaziura'ya uzanıyordu.
Buradan, Sivas ve Zara arasında bir yerde yukarı Kızılırmak'a ulaşana
dek devam ediyordu. Bu hat boyunca da Kaşka boyları durmadan akınlar
yapıyorlardı; Hitit kuvvetleri Kummeşmaha ırmağına (muhtemelen
Kelkit Çayı) kadar nüfuz etmiş olmakla birlikte, kalıcı bir üstünlük elde
edememişti. Kaşka orduları Kızılırmak'ın kuzeyindeki bölgeyi harap
edebilmekle kalmamış, zaman zaman ırmağı geçip bugünkü Kayseri

yakınlarındaki Kaneş'e doğru ırmağın güney kıyısını savurup geçmişler, böylece Hititlerin doğuyla en önemli iletişim rotasını tehlikeye atmışlardı.

Zara'nın doğusundaki tepelerde bir yerde, Kaşka toprakları bitip Azzi-Hayaşa başlıyordu. Bu ülke, kuzeydoğu Anadolu'nun zengin maden yataklarını denetliyor olmalıydı; her ne kadar Şuppiluliuma diplomasi yoluyla, Murşili de güç kullanarak bu kaynaklara erişmeye çalışmışsa da, Hititlerin bölgede kalıcı bir mevki kazandığına dair çok az belirti vardır. Yalnızca yukarı Kızılırmak'tan Fırat'a kadar bir sınır hattı oluşturmayı başarabilmişlerdi. Bu hattın gerisinde, Yukarı Ülke olarak bilinen, yönetsel ve dinsel merkezi Samuha'da bulunan tampon bölge yer alıyordu. Bu yöre kimi araştırmacılara göre Kızılırmak (Halys), kimine göre de Fırat (Euphrates) üzerindeydi.[48] Yazara göre, bugünkü Divriği'de ya da ona yakın olabilir. Stratejik açıdan Yukarı Ülke hayli r. 22,2
önemliydi çünkü onun düşmesi, Sivas'tan (Hititçesi Maraşantiya olabilir) Malatya ovasına (Hititçesi Tegarama olabilir) giden yolu düşman saldırısına açık duruma getirirdi; oysa bu yol Hititler için kuzey Suriye'ye giden önemli bir rotaydı ve I. Murşili döneminden Şuppiluliuma dönemine kadar o bölgeyle tek iletişim yolunu sağlıyordu.

Doğu ve güneydoğu

Fırat nehrinin Malatya ovası karşısına düşen yakasında, sınırları içinde Yakındoğu'nun en zengin bakır kaynağı Ergani Madeni bulunan İşuva r. 2
toprakları vardı. Hatti ve Mitanni arasındaki konumu, İşuva'yı bu güçler arasında sürekli bir çekişme kaynağı durumuna getirmiş, sonunda bölgeyi Hititler açısından güvenceye alan yine Şuppiluliuma olmuştu. Bu sayede, III. Hattuşili döneminde Asur'a kaptırılana dek (*y.* MÖ 1260) İşuva kaynakları Hitit ordularının donanımı için kullanıldı. Keban Barajı'nın suları basmadan Norşuntepe, Korucutepe ve Tepecik gibi höyüklerde yürütülen kurtarma kazıları, bölgedeki güçlü Hitit etkisine dair açık kanıtlar sağlamıştır.

İç Anadolu'dan kuzey Suriye'ye giden yolların önemini daha önce vurgulamıştık. Yukarıda söz edilen Sivas-Malatya yolu dışındaki diğer ana yollar şunlardı: Kaneş'ten (Kayseri yakınları) başlayıp Orta Toroslar'ın ünlü geçitleri "Kilikya Kapıları" (Külek Boğazı) üzerinden Kilikya ovasına açılan yol ve Karaman'ın güney yaylasından aşağı dönüp Akdeniz kıyısında Silifke'ye, oradan da kıyı boyunca Mersin, Tarsus ve Adana'ya ilerleyen yol. Hititlerin yükselişinden önceki dönemlerde Asurlu tüccarların Orta Toros geçitlerini kullandığı ve ilk Hitit krallarından I. Hattuşili'nin (*y.* 1650) hem bu yolları hem de Kilikya Kapıları'nı denetlediği anlaşılmaktadır. Ancak Telepinu dönemine gelindiğinde (*y.* 1500) Kilikya, tahminen bugünkü Adana'da kurulu Adaniya'nın bağımsız toprakları durumuna gelirken, daha kuzeydeki yollar Kizzuvatna krallığının topraklarında kalmıştı. Başkenti Kummani tahminen bugünkü

Şar yakınlarında olan Kizzuvatna ile yapılan bir ittifak, Telepinu'nun bu yollardan yararlanmasını sağladı ama kısa bir süre sonra, giderek güçlenen Mitanni, Kizzuvatna-Hitit ittifakını bozmaya çalıştı. Bundan sonra, rakip güçler otorite kurmak için yarışırken Orta Toros bölgesi de sık sık el değiştirecekti. Bu karmaşa döneminde Kizzuvatna Adaniya'yı işgal etmeyi başararak Kilikya Kapıları'nın ve Karaman-Silifke yolunun yanı sıra daha kuzeydeki yolların da denetimini kazandı. Sonunda Şuppiluliuma Kizzuvatna ile sağlam bir anlaşma yapabildi: Güney yolları onların denetiminde kalırken Orta Toros bölgesi tümüyle Hatti Ülkesi'ne katıldı. Murşili döneminde Kilikya da ele geçirildi. Bunun sonucunda, Mısır tehditleri karşısında Muvatalli başkenti Karaman-Silifke yolu
r. 22 üzerindeki Tarhuntaşşa'ya taşıyabildi. Bunun bir nedeni, batı Anadolu'dan gelecek olası destek kuvvetlerinin Kilikya'ya ve oradan kuzey Suriye'ye bu yol üzerinden geçecek olmasıydı.

Kizzuvatna'nın ele geçirilmesi ile Hititlerin sınırları, dağlık anayurtlarından Akdeniz ve Fırat arasındaki bölgeye doğru genişledi. Burada uzun zamandır ana güç, I. Hattuşili ve I. Murşili'nin eski düşmanı olan Halep'ti. Suriye zaferlerinden sonra Şuppiluliuma Halep tahtına oğlunu yerleştirmekte gecikmedi. Ancak bir oğlu da Halep'in büyük rakibi Kargamış'ın tacını taşımaktaydı ve o tarihlerden itibaren Hitit politikası Halep aleyhine Kargamış'ın liderliğini desteklemek biçiminde gelişti. Fırat yakınlarındaki Kargamış kale kenti civarına çeşitli bağlı krallıklar dizilmişti; Asur'u karşılamak için yeniden örgütlenen Mitanni, Akdeniz yakınlarında Ugarit ve Alalah, güneyde Mısır'ın güç gösterisine girişebileceği yolları kesmek için Kinza (Kadeş) ve Amurru da bunlar arasındaydı. Bu tampon bölge düzenlemesi Hitit İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar işe yaramıştı.

Güneybatı, batı ve kuzeybatı

Güneybatı ve batı sorunlarını çözmeyi hedefleyen Hitit politikasından daha önce yeterince söz etmiştik. Buradaki doğal sınır Konya Ovası'nın (Hitit "Aşağı Ülkesi") batı kenarıydı; bu hattın gerisinde Arzava Ülkeleri vardı. Kaşka sınırında olduğu gibi burada da güçlü bir tahkim hattı gerekiyordu çünkü Arzava'nın birkaç kez fethedilmesine ve Hapalla (Beyşehir ve Eğridir gölleri civarı) ile Mira'da (Afyon-Kütahya bölgesi) tampon krallıklar yaratılmasına karşın Hititler batıda kalıcı bir politik birlik sağlayamamıştı. Daha kuzeyde Hititlerin ikinci büyük yaşam bağı olan, Marmara Denizi ve Troas'a giden yol bulunuyordu. Ahhiyava (Troas?) ve Vilusa (Eskişehir ovası?) gibi devletler, kesintisiz ticaret akışının kendi yararlarına olduğunu anladıklarından, bu yol üzerinde genelde ince diplomasi taktikleri izlenmekteydi. Bu yolun yalnızca Arzava Ülkeleri'nden gelecek saldırılara karşı korunması gerekiyordu. Bu amaçla Şeha Nehri Ülkesi (Balıkesir yakınları?) kayırılmakta ve

güneyden gelecek saldırılara karşı tampon devlet olarak özel ayrıcalıklar verilmekteydi.

Bu yolun kuzeyinde, Hulana nehri ülkesi (Beypazarı civarı), Kassiya (Devrez Çayı vadisi), Pala ve Tummana ülkeleri (Kastamonu civarı) bulunuyordu. Hitit kralları, bu merkezleri Karadeniz kıyısına doğru daha kuzeydeki halklara karşı kalkan olarak kullanma politikası güdüyordu. Kaşka ülkesinin devamı niteliğindeki bu yörede kalıcı fetihler yapılamamıştı. Masa (Bolu civarı) ve Aravanna (muhtemelen Safran- r. 22, 2
bolu) krallıkları daha batıdaki bölgeler için sürekli tehdit oluştururken, aşağı Kızılırmak'ın hemen batısında yer alan Tummana ve Pala, Kaşka saldırısına açık hedefler durumundaydı. Kaşka cephesinin geri kalanında olduğu gibi, burada da izlenebilecek tek politika, sürekli tetikte durmak ve karşı saldırılar yapmaktı.

Dış politika

Böylesi uzun ve değişken bir sınırda, tüm sorunlara tek bir politikayla yanıt verebilmek mümkün değildi. Kaynakların bol olduğu ve ticaretin serbest aktığı ideal bir dünyada, üreticiler ve tüketiciler karşılıklı bağımlılıklarının farkındadır, sağlam anlaşmalar yapılır ve sınırların önemi azalır. Ancak Anadolu dünyası bu idealden uzaktı. Hitit anayurdunun dört bir yanı, aynı kaynaklar için mücadele eden güçlerle çevriliydi; Hitit politikasını belirleyen hedef, bu kaynakların ya da onlara giden yolların savunulması olarak görülebilir. Büyük devletler arasında ittifak yapılabilmesi, yalnızca üçüncü taraftan gelen bir tehdit karşısında mümkün olabiliyordu (Hatti ve Mısır'ın Asur'a karşı birleşmesi gibi). Bunun dışında uluslararası diplomasinin fazla başarı şansı yoktu.

Bu rekabet ortamında, Hititlerin denizden uzak bir karasal güç olarak büyük üstünlüğü vardı. Her ne kadar çevresi düşmanlarla sarılı olsa da, bu düşmanların birlik içinde hareket etmeleri olası değildi ve tehlikeli bir durum geliştiğinde Hititler merkezi konumları sayesinde bir cepheden diğerine ordularını hızla aktarabiliyordu. Sınır sorunlarını bazen fetihler yoluyla çözme girişimleri olsa da (Şuppiluliuma tarafından Mitanni'nin ve Murşili tarafından Arzava Ülkeleri'nin istilası gibi) genel olarak Hitit kralları, ellerinde olanı denetlemekle yetinerek üstünlüklerini koruyabileceklerinin farkındaydılar. Bu denetimin sürekliliği, gördüğümüz gibi iki ana politikaya bağlıydı: küçük tampon devletlerle diplomatik düzenlemeler ve askeri güç kullanımı.

Ordu

Hitit diplomasisinden başka bir bölümde söz edilecektir. Bu bölümde ele almamız gereken, Hitit tarihinde böyle önemli bir rol oynayan ordudur. Yerine göre 30.000 kişiye ulaşan ordu, iki ana koldan

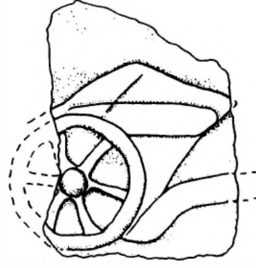
oluşuyordu: piyadeler ve savaş arabaları. Piyadeler, kralın özel muhafızları durumunda küçük bir çekirdek kadroya sahipti; sınır kaleleri arasında devriye gezmek ve ayaklanmaları bastırmaktan sorumlu daimi askerlerden oluşuyordu bu kadro. Asker kaydıyla ilgili bilgimiz yok ama zaman zaman orduya ücretli yabancı askerler alındığını biliyoruz. Seferberlik dönemlerinde yerli halktan daha büyük bir piyade gücü derleniyordu ve gerekirse bağlı krallıklardan gelen birliklerle takviye ediliyordu. Ayrıca, zaman zaman atlı gezen haberciler ve kuşatma öncüleri vardı. Bunun dışında at yalnızca (çağın diğer Yakındoğu devletlerinde de olduğu gibi) Hititlerin ana hücum silahı olan savaş
r. 29,30 arabalarını çekmede kullanılırdı.

Başkumandan kralın kendisiydi; Hitit kralı, ordusunun girdiği her savaşta önemli bir kişisel role sahipti. Duruma göre komuta delege edilebilirdi; örneğin kral hastaysa, başka bir sefere çıkmışsa veya kült görevleri için yurtta kalması gerekliyse bir vekil atanırdı. Bu kumandan vekili, Başçoban ya da Şarap Büyüğü gibi ilginç saray unvanları taşıyan kral ailesi üyelerinden biri olurdu. Bazı bölgelere (örneğin kuzey sınırına ya da Kargamış'taki Fırat sınır boyuna) her zaman özel ilgi gerekirdi. Böyle durumlarda saraydan bir prense bölgenin "kralı" unvanı verilir ve bir ölçüde bağımsız yetkiler tanınırdı.

Hitit ordusundaki emir komuta zinciri tam bilinmemekle birlikte, artan hiyerarşi düzeninde on, yüz ve bin adamdan sorumlu subaylar komutasında, askeri birimlerin on tabanlı bir sistemle örgütlendiği ve daha alt rütbeli komuta görevlerinin daha alt düzeydeki soylulara verildiği anlaşılmaktadır.

Askerlere yapılan ödemeyle ilgili de çok az şey bilinmektedir. Bazı durumlarda askeri hizmet feodal bir zorunluluktu ve bu yüzden (başka bir bölümde değineceğimiz) daha geniş bir sistemin parçasıydı. Buna ek olarak Hititler, kazanıma göre ödeme yapma anlayışına sahipti; savaş meydanında kazanılan zaferi, genelde ganimet dağıtımı izlerdi. Bu sistemin sakıncası, Kadeş Savaşı'nda görülebilir: Savaş arabalı askerlerin meydanı tümüyle ele geçirmeyi garantilemeden düşman kampını talan etmeye koyulması, kolay bir Hitit zaferini neredeyse yenilgiye dönüştürecekti.

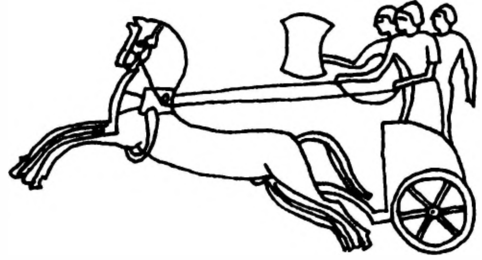
Düşman sınırlarındaki askerler belli ki bulundukları bölgeden geçiniyordu. Yalnız sınır kalelerindeki garnizonların değil, Hitit topraklarının bir ucundan diğerine taşınıp duran birliklerin de yöre halkı tarafından beslendiği sanılmaktadır. Buna ek olarak öküz arabaları ve eşek konvoylarıyla Hitit ordularına askeri malzemenin yanı sıra erzak da taşınırdı. Anadolu ve kuzey Suriye'deki ana sorun su stoku olsa gerek; birçok bölgede küçük kuvvetlerin bile kullanabileceği yol sayısı bu hayati içeceğin bulunabilirliğine bağlıydı.

29 Bir savaş arabasını kısmen gösteren kabartma bezekli Hitit kap parçası. Eski Krallık; Boğazköy.

Askeri donanım

Hitit ordularının donanımını incelemek için, savaş sanatını "hareket yeteneği, saldırı gücü ve savunma gücü olmak üzere her üç alanda da düşmana üstünlük sağlama çabası" olarak niteleyen yakın tarihli bir tanımdan yola çıkabiliriz.[49] Hareket yeteneği konusunda Hititlerin temel silahı (zamanın diğer devletlerinde de olduğu gibi) atların çektiği hafif savaş arabasıydı. Bu araç, ikinci binyılın ilk yarısında muhtemelen Hurri kültür çevresinde geliştirilmiş ve kullanımı hızla Yakındoğu'ya yayılmıştı. Boğazköy'den, on yedinci ya da on altıncı yüzyıla tarihlenen kabartma bezekli bir seramik parçası, o tarihlerde savaş arabasının Anadolu'ya ulaşmış olduğunu gösterir. İdeal savaş arabası, yükte hafif manevrada yetenekli olmalıydı ve yapımı ustalık gerektirirdi. Gövde, deri kaplı ahşap bir kasadan oluşurdu. Bu kasa, üzerinde çubuklu ahşap tekerlerin döndüğü geniş bir mil üzerine oturtulmuştu. Gövdenin alt kısmından geçen bir sırığın her iki yanına birer at koşuluyordu. Hititlerin arabalı savaşlardaki üstünlüğü bu silaha sahip olmalarında değil (tüm düşmanlarında da araba vardı), temel modeli kendi amaçlarına uygun uyarlama başarılarında yatıyordu. Savaş arabası tasarımında en önemli sorun, hız ve manevra yeteneğini, saldırı ve savunma gücüyle birleştirebilmekti. Hız ve manevra yeteneği için hafiflik, milin konumu ve uzunluğu gibi konular önemliydi; sonrakiler içinse, üzerinde kullanılacak silahlar düşünülerek araç yeterince sarsıntısız olmalı ve korunaklı bir gövde yapısı oluşturulmalı ya da savaşçının kendini koruyabileceği başka yollar geliştirmeliydi. Diğer bir deyişle tasarımcı, arabacının üçlü işlevini dikkate almalıydı: Aynı anda hem arabayı denetlemeli, hem hücuma dayalı bir savaş sürdürmeli, hem de kendini koruyabilmeliydi. Bunların tümünü sağlamanın bir yolu, Mısır firavunlarının benimsediği yöntemdir. Örneğin Kadeş'te II. Ramses r. 25
korunma amacıyla giydiği bir zırh tabakası içinde görülebilir; yay kullanmak üzere ellerini serbest bırakmak için dizginler beline bağlıdır; arabanın yanında mızrak kabı vardır. Çağın bütün Mısır arabalarında olduğu gibi, mil gövdenin arkasındadır; bu konum, hız sırasında en yüksek manevra yeteneğine izin verir. Daha alt rütbeli Mısırlılar firavunun hareket yeteneğine sahip değildi; sıradan bir Mısır savaş

30 Hareket halindeki Hitit savaş arabası. Ramesseum'daki bir kabartmadan; Teb, Mısır (Yadin'den).

arabasında, bir sürücü ile ok ve mızrak donanımlı bir savaşçıdan oluşan iki kişilik mürettebat olurdu. Anlaşılan Mısırlılar savaş arabalarını, düşman saflarında maksimum karışıklık yaratacak biçimde uzun ve orta menzilli atışların yapılabileceği oldukça hareketli saldırı platformları olarak görüyorlardı. Hititlerin arabalı savaş anlayışı bundan farklıydı. Onlara göre savaş arabası birliği, düzenli bir hücumda piyade hatlarını yarıp geçebilecek, daha ağır donanımlı bir saldırı gücüydü. Bu yüzden Hitit savaş arabalarında kullanılan ana silahın yakın mesafede etkili
r. 31 saplama mızrağı olduğunu ve milin arka uç yerine gövdenin ortasına
r. 30 tutturulduğunu görüyoruz. Bu da, hız yapan araçların devrilmeye daha yatkın olduğu anlamına geliyordu ama manevra yeteneğinden verilen ödün, bu sayede saldırı gücünde sağlanan artışla dengeleniyordu. Tekerler öne doğru tutturulduğu için Hitit savaş arabası bir sürücü, bir savaşçı ve hücum sırasında diğer ikisini korumak için kalkan taşıyan bir askerden oluşan üç kişilik bir mürettebat taşıyabiliyordu. Böylece daha ağır bir yük taşınıyor ve ardından gelen göğüs göğüse savaş için fazladan insan gücü bulunduruluyordu.

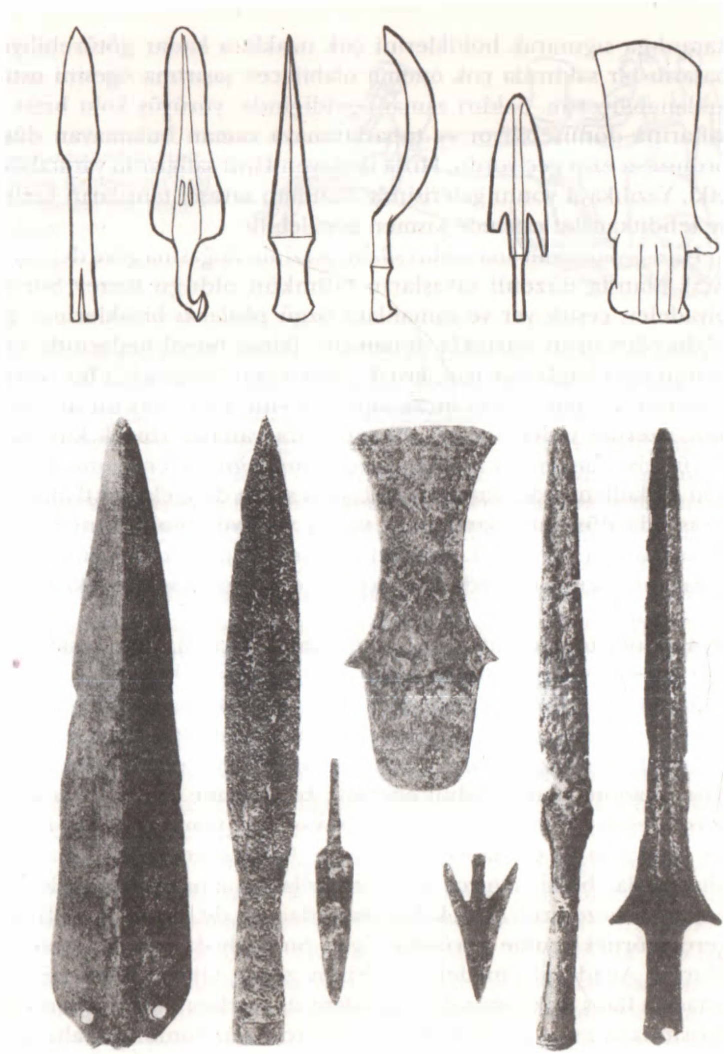
Arzava, Ahhiyava ve hatta Kaşka ülkesi gibi Anadolu güçlerinin de savaş arabalı kuvvetleri vardı ama Hitit metinlerinde söz edilmeleri dışında, bileşim ya da donanımlarıyla ilgili bilgilerden yoksunuz. Aslında Anadolu'nun büyük bölümü, savaş arabalarının çarpışmada pek işe yaramayacağı kadar engebeli arazilerden oluşur; bu arabalar esas olarak kralların ve yüksek rütbeli görevlilerin hızlı ulaşımı ve (askerlerini, hatta eş ve çocuklarını Büyük Kral'ın merhametine terkederek "tek başına kaçan" Hitit düşmanlarının çokluğuna bakılırsa) yenilgi sonrası hızlı kaçışı için kullanılmış olmalıdır.

Hitit ordularının piyade bölükleriyle ilgili bilgilerimiz daha kısıtlıdır. Kadeş Savaşı'nda piyadeler, ani düşman saldırısına karşı askeri malzeme ve yükleri korumak gibi basit bir işlev gördüler. Ancak Anadolu tepelerinde tek başlarına, kendilerine özgü bir savaş sürdürüyorlardı ve yanlı olduğu kabul edilmesi gereken kraliyet kayıtlarına bakılırsa bu savaş türünde de Hitit ordusu düşmanlarına üstünlük sağlayabiliyordu. Bu üstünlük, yüksek tahrip gücünden çok, eğitim ve disipline bağlıydı; bu sayede Hitit komutanları doğal özelliklerden yararlanarak ya da

karanlığa sığınarak bölüklerini çok uzaklara kadar götürebiliyor ve başarılı bir saldırıda çok önemli olabilecek şaşırtma öğesini ustalıkla kullanabiliyordu. Saldırı zamanı geldiğinde, yürüyüş kolu hızla savaş saflarına dönüşebiliyor ve toparlanmaya zaman bulamayan düşman ordusunu ezip geçiyordu. Hızla ilerleyen Hitit saflarının yaratabileceği etki, Yazılıkaya yontu galerisinde bulunan savaşçı tanrıların kontrollü r. 120
ve tehditkar ilerleyişinde kısmen görülebilir.

Hitit piyadesinin ana saldırı silahı, arazinin doğasına göre değişiyordu. Açık alanda düzenli savaşların mümkün olduğu Kuzey Suriye'de piyadeler, çeşitli yer ve zamanlara özgü *phalanks* birliklerinin gözde silahı olan uzun mızrakla donanırdı. İkinci binyıl başlarında mızrak ucunu sapa bağlamak için, kıvrık (bazen ucu "düğmeli") bir pırazvana r. 31
kullanılır ve sap ucunu bıçak ağzı yüzeyine daha sıkı tutturmak için, ağız üzerine yivler açılırdı. Benzer pırazvanalar (bıçak kuyrukları), büyük çivi benzeri bir madeni parçayı mızrağın diğer ucuna tutturmak için de kullanılırdı. Bunun temel işlevi silahı dengelemekti ama eylem sırasında düşmana saplamaya ya da yürüyüş molalarında toprağa batırmaya da yarıyordu. Binyılın sonlarında daha etkin bir form olan yuvalı mızrak ucu tanıtıldı. Bunun hareket sırasında saptan çıkma olasılığı daha azdı.

Anadolu tepelerinde Hitit askeri, orak biçimli olup keskin kenarı kıvrık bıçağın dış tarafında kalan vahşi görünümlü palalar da taşırdı. Maden işleme tekniklerinin düz bıçaklı uzun kesici aletler yapabilecek kadar gelişmesi, ikinci binyılın sonlarını bulmuştu. Mısır anıtlarında uzun kılıçlarıyla gösterilen "Deniz Kavimleri"nin çoğunun anavatanını batı Anadolu olarak kabul edersek, bu gelişme söz konusu bölgede gerçekleşmiş olabilir. Ayrıca Hitit savaşçıları yontularda sık rastlanan bir tür kama ya da hançer de taşırdı. Kabzası genellikle hilal biçimli olur ya da (belki yalnızca törensel kullanım amacıyla) özenle hayvan başlarıyla bezenirdi. Hem kabartmalarda hem de Boğazköy ve Troya'nın gerçek örneklerinde görüldüğü gibi bu silah da genelde hafif kıvrık r. 32
olurdu. Anadolulu maden işçilerinin gözde takviye yöntemiyle, ağız ortasına flanş dökülmüş düz bıçaklara da rastlanılır. İkinci bin yılın ilk yarısında sap uca perçinlerle tutturulurdu ama sonraları daha gelişkin bir form popüler oldu: Bıçak ve kabza tek parça olarak dökülüyor, ardından kabzanın her iki yanına perçinler ve flanşlı kenarlarla ahşap ya da kemik kakma ekleniyordu. Batı Anadolu'da doğal olarak Ege ve Avrupa etkilerinin izleri vardır; yaprak biçimli bıçağı ve "boynuzlu" tutamağıyla Thermi'de (Midilli adasında küçük bir yerleşme —Ç.N) bulunan bir hançer örnek verilebilir. Ancak bu silahın ortasına dökülen geniş flanş, ithal değil yerli yapım olduğunu düşündürür. Benzer etkilerin doğuya doğru yayılması, İzmir'in doğusunda Karabel'in, Ankara r. 14-5
yakınlarında Gavurkalesi'nin ve Yazılıkaya'nın kabartmalarındaki kılıç r. 120
betimlerinde görülebilir. Birinci binyıl başlarında, güneydoğuda Sinjerli

31 Silahlar.

(Üstte) Beycesultan'dan yuvalı mızrak ucu; kuyruklu ve düğmeli mızrak ucu, Orta Tunç Çağı, kökeni bilinmiyor; Medinet Habu'daki bir Mısır kabartmasından dik kılıç; Yazılıkaya'daki bir kabartmadan orak biçimli kılıç; Boğazköy'den ok ucu; Boğazköy'den sap delikli balta.

(Altta) Tarsus'tan hançer; Tarsus'tan yuvalı mızrak ucu; Mersin'den ok ucu; Alaca Höyük'ten yassı balta; Thermi'den ok ucu; Alaca'dan bıçak; Thermi'den kılıç. Ölçeksiz.

kadar uzağa erişmişlerdi. Birçok kılıç ve hançerin taş, kemik ya da madenden topuzu vardı ve silahların kendisi kaybolduğunda genellikle geriye bunlar kalıyordu.

Hitit askerinin taşıdığı bir diğer silah da baltaydı. İki ana biçimi vardı: bir delik yardımıyla sapa sabitlenenler ve yassı ağızları sapta açılan bir yarığa sokularak sabitlenenler. Sap delikli baltaların Anadolu'daki ilk örnekleri, belli ki bu silahların taştan yapılma benzerlerinden evrilmişti ama kısa süre sonra metale özgü biçimler gelişti. Anadolu'da bulunan örneklerin çok farklı bölgelerden etkiler taşıması, ikinci binyılda maden işçiliğinin hayli uluslararası bir nitelik kazandığını ve ustaların ulusal sınırlardan az etkilenen ticaret yolları üzerinde çalıştığını düşündürür. Kültepe'de bulunan ve binyılın ilk yarısına tarihlenen baltalar, bıçağın yuva seviyesinden yükselişiyle Asur karakteristiği gösterir ve bu yerleşmede Asur ticaret kolonilerinin varlığına bağlanabilir. Ancak sap deliğini çevreleyen kaburgalar, yalnız doğu Anadolu'nun değil Suriye, İran ve kuzey Kafkasya'nın da özelliğidir ve özel bir topluluk unsuruyla doğrudan bağlantılanamaz. Belki de en meşhur saplı balta, Boğazköy Kral Kapısı'ndaki figürün taşıdığıdır. Sapın arkasında görülen sivri r. 32
çıkıntılar yukarıda söz edilen kaburganın gelişkin biçimidir (Bet Şean'da on dördüncü yüzyıldan kalma bir Filistin örneğinde de görülmüştür). Ancak balta bıçağı, benzeri yalnızca Kafkasya'da görülen bir türdür. Kıvrık ahşap sap ve ucundaki püskül, arkeolojik örneği henüz bulunmamış bir silahı oluşturur.

Yuvası olmayan yassı baltalar konusu, birçok örneğin silah değil ahşap ya da maden işçiliğinde kullanılan alet olması ihtimaliyle karmaşıklaşır. Ancak en azından bir kısmının keski ya da keser değil balta olduğu açıktır ve birçoğu şüphesiz ki hem savaşta hem barışta kullanılmıştır. Genelde bu tür baltalarda, bıçağın sapa tutturulan kısmının her iki yanında çıkıntı ya da kulaklar vardı ve Anadolu'nun pek çok yerinde yaygın olarak kullanılıyordu. İmparatorluk döneminin sonlarına doğru, demir baltalar kullanıma girmeye başladı.

Anadolu orduları ok ve yay da kullanmaktaydı. Bazen Mısır örneğinde olduğu gibi savaş arabalı askerlerce taşınırdı. Muhtemelen hem Hititlerde hem de Kaşkalar gibi diğer ülkelerde hafif piyade silahıydı. Yay, dayanıklı ve güçlü bir tümleşik gövde oluşturmak üzere yapıştırılıp birbirine bağlanan ahşap ve boynuz bileşiminden oluşuyordu. Bu silah Akad çağında Anadolu'ya Mezopotamya'dan getirilmiş olabilir; her iki ucu da dışa kıvrık biçimde ya da tabanı yay telinden oluşan bir üçgen şeklinde, karakteristik biçimiyle yontularda görülebilir. Ok uçları bronzdan yapılır, ahşap ya da kamış gövdeye bir pırazvanayla (çoğu zaman köşelerinden) tutturulurdu. Okdanlık deri ya da ağaç kabuğundan yapılır ve muhtemelen yirmiyle otuz arası ok taşırdı.

Kişisel korunma için Hitit askerleri miğfer giyer ve en azından bir kısmı kalkan taşırdı. En iyi miğfer betimi, Kral Kapısı'ndaki tanrı

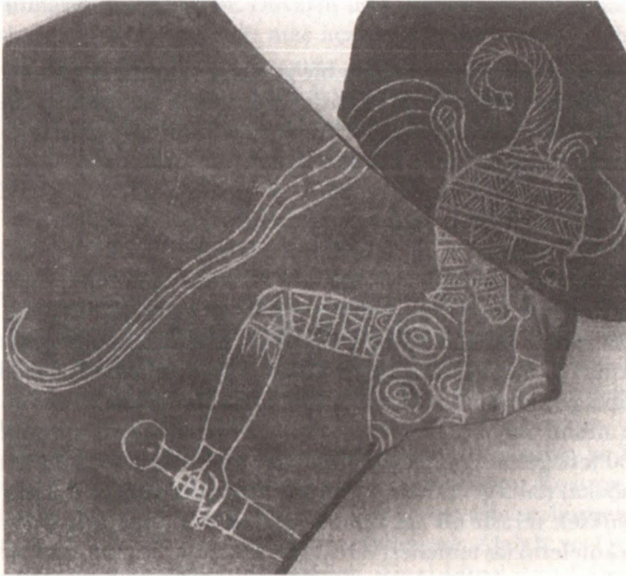

32 Boğazköy, Kral Kapısı'nın sol kanat iç kısmından figür. Tamamı 1,98 m yüksekliğinde.

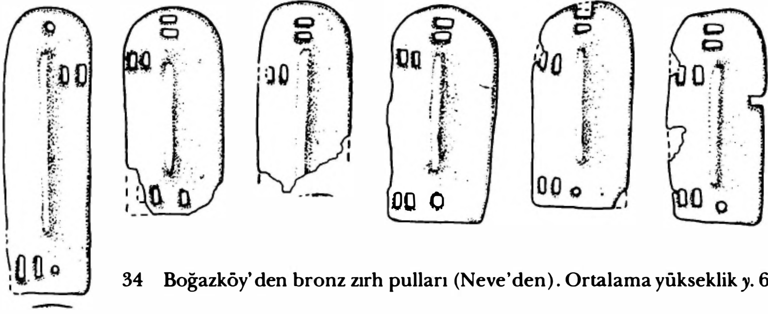
kabartmasında görülür (*r.* 32). Sivri bir tepesi, ense ve yanakları kapatan kanatları ve savaşçının sırtından aşağı süzülen görkemli bir sorgucu vardır.

Miğferli savaşçıya bir başka örnek, Boğazköy'de bulunan ve 1400'lere tarihlenen bir çanağın iç yüzeyine kazınan bir resimde görülür. Kral Kapısı figüründe olduğu gibi burada da miğferin yanak ve ense kanatları r. 33
vardır ama diğer özellikleriyle Hitit bölgesinde benzeri görülmeyen bir örnektir. Boynuz, sorguç ve uçuşan şeritler bir ölçüde Ege betimlerini anımsatır[50] ve Egeli ya da batı Anadolulu bir savaşçının Hititler tarafından resimlenişi olabilir (kabın yerel yapım olduğu kesindir). Belki de kabın bulunamayan parçalarında, geleneksel Hitit tarzına daha uygun giyimli hasmı betimlenmiş olabilir.

Diğer bakımlardan da bu resim şimdilik benzeri olmayan ayrıntılar içermektedir. Zırh niteliği taşıması mümkün olup kolları dirseğin hemen altında püsküllerle biten bir gömlek ve onun üzerine giyilen, muhtemelen deriden yapılmış, eşmerkezli dairelerle bezeli bir tür yelekle vücudun korunması sağlanmaktadır. Bronz zırh örnekleri yakın zamanda Boğazköy kazılarında çıkarılmıştır ve Korucutepe'de bulunan iki küçük demir parçası da zırh kalıntısı olabilir. Kral Kapısı figürünün göğsü çıplak görünmektedir ancak çoğunluğun göğüs tüyü olarak algıladığı izler, kimi araştırmacılara zincirli zırh gömleği izlenimi vermiştir. Bu figür aynı zamanda etek benzeri kısa bir giysi giymektedir; bu giysi, gerçek bir savaş donatısına karşılık geliyorsa, giyene çok fazla koruma

33 Üzerine savaşçı resmi kazılmış, pişmiş toprak kap parçaları. Erken İmparatorluk dönemi; Boğazköy.

34 Boğazköy'den bronz zırh pulları (Neve'den). Ortalama yükseklik *y.* 6 cm.

r. 25 sağlamayacağı açıktır. Mısırlıların Kadeş Savaşı resimlerinde gösterilen
Hitit piyadeleri ayak bileklerine dek uzanan bir üstlük giyerler; bu giysi,
ılık güneydoğuda kullanılmak üzere dağıtılan bir tür "tropikal giysi" ya
da hızlı eylem planlandığında yük arabalarında bırakılacak bir "palto"
olabilir. Ancak piyadelerde kalkan olmadığı düşünülürse, bu örnekte
söz konusu giysi uzun bir zincir zırh örtüsü olabilir. Mısır resimlerinde
arabalı askerler tarafından taşındığı görülen Hitit kalkanları, sekiz
biçimindedir. Muhtemelen ahşap iskelet üzerine deri kaplamadan
oluşuyorlardı ve (Mısır kabartmalarındaki küçük boyutlarına karşın)
tüm vücudu korumak üzere tasarlandıkları düşünülebilir. Binyılın sonuna
r. 28 doğru Deniz Kavimleri tarafından yuvarlak kalkanlar tanıtıldı ve Geç
Hitit askeri birliklerinin vazgeçilmez donatısı durumuna geldi.

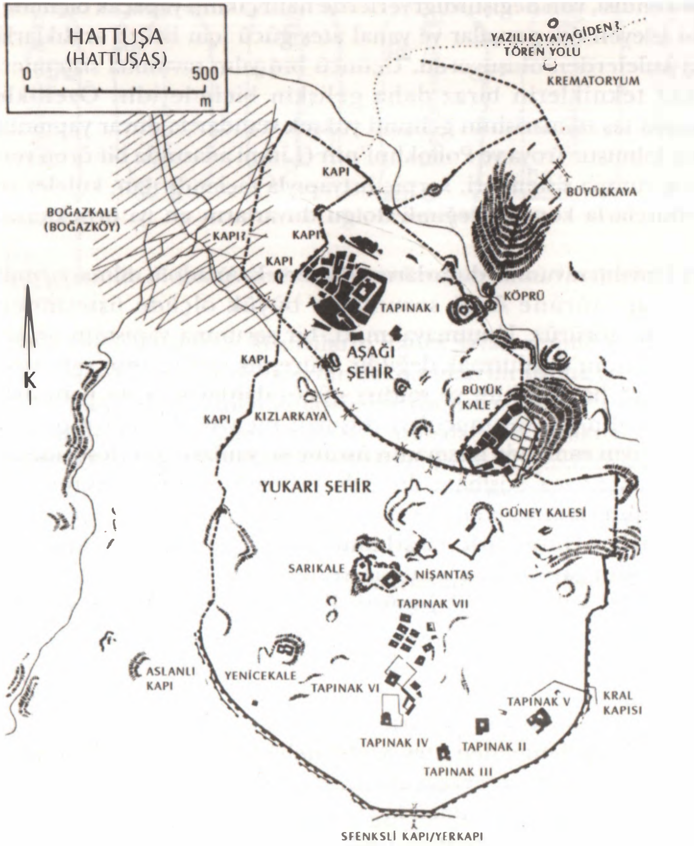
Surlar

Tahkim sanatı Anadolu'da köklü bir geçmişe sahiptir. MÖ 6000'lerde,
Çatal Höyük Neolitik yerleşmesi basit bir çözümle savunuluyordu: Evler,
aralarında boşluk bırakılmadan inşa ediliyor ve tüm girişler damdan
yapılıyordu (başlangıçta düşman yerine su baskınından korunma
amacıyla tasarlanmış ya da mimari bir zorunluluktan kaynaklanmış
olabilir). Böylece olası saldırganlar, muhtemelen silahlarını etkisiz
kılacak kadar yüksek, güçlü ve kesintisiz bir sağır duvarla karşılaşıyordu.
Zamanla silahlar gelişti ve daha güçlü bir savunma gerekir oldu. Hacılar
r. 4 II yerleşmesinde (*y.* 5400) kalınlığı 1,5-3 m arasında değişen, kerpiç
tuğladan ayrı bir duvar vardı ve savunucuların duvar boyunca ateş
açmalarına olanak sağlayan küçük kuleleri bulunmaktaydı. Hacılar I'in
biraz daha geç tarihli duvarı (*y.* 5250), daha da kütleseldi ve önündeki
koruma ateşine rahat yer açmak için bir dizi "basamaktan" oluşmaktaydı.
r. 5 MÖ 4000'lere gelindiğinde, Mersin'de bir tepe üzerine kurulu olan kale
(XVI. tabaka) daha gelişkin bir savunma sistemine sahipti. Burada kerpiç
duvar, yüksek teraslı bir taş temel üzerine oturtulmuştu (Hacılar'da
yalnızca kulelerin taş temelleri vardı) ve sur temelinin aşağısındaki eğimli
yüzeye, duvara erişimi olağanüstü zorlaştıracak biçimde taş döşenmişti.

Duvarın kendisi, yön değiştirdiği yerlerde hafif çıkıntı yapacak biçimde, birbirini izleyen dik parçalar ve yanal ateş gücü için belirli aralıklarla eklenen kulelerden oluşuyordu. Üçüncü bin yılın savunma sistemleri aynı basit tekniklerin biraz daha gelişkin biçimleridir. Özellikle kuzeybatıda taş mimarisinin gelişimi yüksek standartta duvar yapımını mümkün kılmıştı: Troya ve Poliokhni'nin (Limni adasında bir ören yeri r. 6
—Ç.N.) savunma sistemleri, kerpiç üstyapıyla taçlandırılan, kuleler ve sağlam burçlarla korunan eğimli dolgu duvarların en iyi örneklerini sunar.

İkinci binyılın savunma duvarlarına dönersek, Anadolu mimarlarının artık bu yapı türüne özgü sorunların büyük ölçüde üstesinden gelebildiğini görürüz. Unutmayalım ki, bir savunma yapısının amacı yalnızca düşmanı durdurmak değildir. Güvenlik sağlamanın yanı sıra, savunuculara hareketlilik ve saldırı gücü alanlarında da üstünlük sağlamalıdır. Bu da, savunucuları düşman menzili dışında tutmakla yetinmeyip aynı zamanda düşmanın üstüne ve yanlarına yerleştirmekle olur. Duvar, yalnızca düşmanı dışarıda tutmaya yararsa, savunucular eninde sonunda dezavantajlı duruma düşecekleri bir kuşatma tehlikesi altında kalırlar. Duvar öyle tasarlanmalıdır ki düşman ne yapmaya çalışırsa çalışsın savunucuların buna verebilecek bir yanıtı olmalıdır. Bu yüzden, sur kalıntıları olağanüstü kalınlıklarıyla dikkat çekse de, aslında yükseklik çok daha önemlidir ve savunucuları saldırganların menzili dışında ve üstünde tutar. Kalınlık ise, hem yüksekliğe dayanak sağlar hem de duvarın zayıf noktalarının (üst, alt, köşeler ve girişler) savunulmasını kolaylaştırır. Duvarın üstü, savunucuların rahat hareket etmesine ve engellenmeden ateş açabilmelerine olanak sağlamalıdır. Bu da mazgalları ve duvar arkasında uzanan geniş bir yolu gerekli kılar. Alt kısım, koçbaşı darbelerinden korunmalı ve önündeki alan, hücum merdivenli saldırganlardan uzak tutulmalıdır. Bu amaçla geliştirilen eğimli alt yüzey ya da siper şevi, yukarıdan atılan taşların beklenmedik açılardan sekmesi sayesinde düşman saflarında maksimum hasar ve şaşkınlık yaratmak gibi bir ek avantaja sahiptir. Duvar köşeleri özel olarak sabote edilme tehlikesi taşır ve Anadolu inşaatçıları genellikle köşe yapmaktan kaçınma noktasına gelmişlerdir. Surlarının dikdörtgen değil yuvarlak olma eğiliminde olduğu açıktır; var olan açılar da genelde koruyucu kulelerle örtülmüştür. Surların en zayıf noktası olan giriş kapıları da kulelerle korunur. Bir diğer kapı tasarımı ise, düşmanı sınırlamak, şaşırtmak ve savunma ateşinin yönelebileceği noktaları artırmak için bir ya da birden çok dik açılı dirsek sağlar.

Bu ilkeleri açıklayacak en önemli yerleşmeler Boğazköy ve Troya'dır ancak Alaca Höyük, Alişar, Eskiyapar, Beycesultan, Kusura, Porsuk, Meydancık, Mersin, Norşuntepe ve Korucutepe gibi yerleşmelerin yanı sıra kuzey Suriye'de, Anadolu'dan etkilenmiş Alalah ve Ugarit gibi merkezlerden elde edilen ek bilgiler, ikinci binyıl Anadolu savunma

35 Boğazköy'ün planı (Bittel ve Neve'den).

mimarisinin net bir görünümünü sunar bize. Geç İmparatorluk döneminin Boğazköy surları, 6 km uzunluğunda geniş bir halka oluşturuyordu. Duvarlar, kuzeydeki eski kentten güneydeki yüksek kayalık doruğa kadar yükselen bir alanı çevreliyordu; imparatorluğun çökmesinden hemen önce Büyükkaya olarak bilinen sarp kayalığı da
r. 37 içine alacak biçimde genişletilmiş, aradaki derin boğaz iki köprüyle kalenin kuzeyine birleştirilmişti. Üzerine duvar inşa edilmeden önce kaba zemin, ayağı bazı yerlerde 70 metre genişliğe ulaşan yığma toprak setle sabit bir düzeye yükseltilmişti; yukarı doğru gittikçe daralan bu set, yer yer taraklanmış taşla kaplı eğimli bir sırt oluşturuyordu. Bu set üzerine inşa edilen ana kent duvarı "çift kazamatlı" idi; işlenmemiş ama özenle birleştirilmiş taşlardan örülen iç ve dış duvar kabukları, aralarına

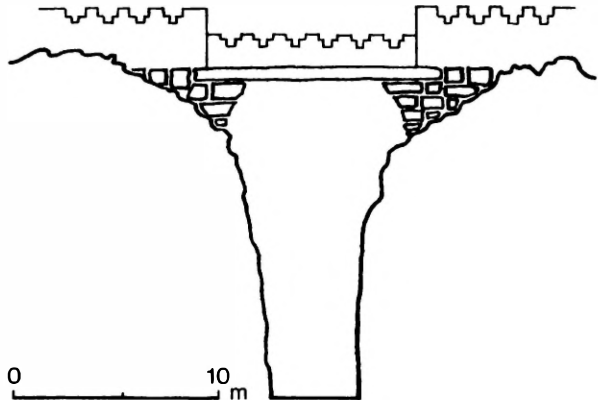
dikey bölme duvarları eklenerek (sandık duvar tekniğiyle) birbirine
bağlanmış, iki sıra arasındaki boşluk moloz taşla doldurulmuştu. Toprak
setin yaklaşık 10 metre yukarısına kadar yükselen duvarların üst kısımları,
kerpiç tuğladan oluşuyordu; kentte bulunan bir vazo parçasında r. 36
görüldüğü gibi, tahminen kale mazgallarıyla taçlandırılmıştı. Yaklaşık
30,5 metre aralıklarla, duvardan çıkıntılı biçimde dikdörtgen kuleler
vardı ve bazı yerlerde ana duvarın yaklaşık 7,5 metre önüne bir ön
duvar eklenmiş ve kuleler arasındaki mesafenin ortalarına denk düşen
burçlarla güçlendirilmişti. Ana giriş kapılarının her iki yanına geniş
kuleler yerleştirilmiş ve hem ana duvarın hem de ön duvarın uçlarıyla
birleştirilmişti. Bu kuleler arasındaki bronz kaplamalı kapılar, kulelerin
dış yüzünden bir miktar gerideydi; ikincil kapılarsa kulelerin iç yüzlerine
hizalıydı. Kapılara, kent duvarına paralel dik rampalardan ulaşılıyordu;
bunun amacı, saldırganları savunucuların kanat saldırısına açık
bırakmaktı. Örneklerden birinde, rampanın dış kenarına bir duvar ve
ikincil bir kule eklenerek korunma artırılmıştır.

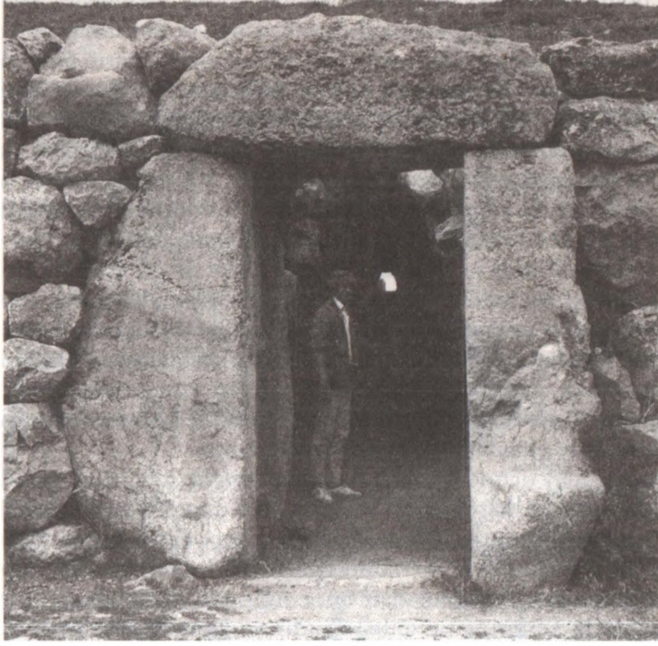
Kentin güney ucunda yaya kullanımına uygun küçük bir giriş kapısı
(Sfenksli Kapı/Yerkapı) vardı. Yaklaşık 10,5 metre yüksekliğindeki sur r. 129-30
burada taş döşeli yapay bir sırt üzerinden geçiyordu; kapıya dışarıdan
erişim, bu yamacın her iki yanındaki merdivenlerden sağlanıyordu.
Kapının altında, set yığılmadan önce inşa edilmiş, yaklaşık 71 metre
uzunluğunda kentin içine giden bindirme kemerli bir tünel (*potern*) r. 38
vardı. Aşağı girişin hemen içindeki bir girinti tahminen nöbetçi kulübesi
ya da görevli odasıydı. Bu tünelin tembel vatandaşlara kestirme yol
sunmaktan öte bir işlev gördüğü açıktır. Gerçekte Hitit savunma

36 *(Solda)* Kule ve mazgal maketiyle bir Hitit seramik parçası. Ahşap hatıl betimiyle dikkat çekiyor.

37 *(Altta)* Boğazköy'deki boğaz üzerinden geçen köprünün taşıdığı duvar (Bittel'den).

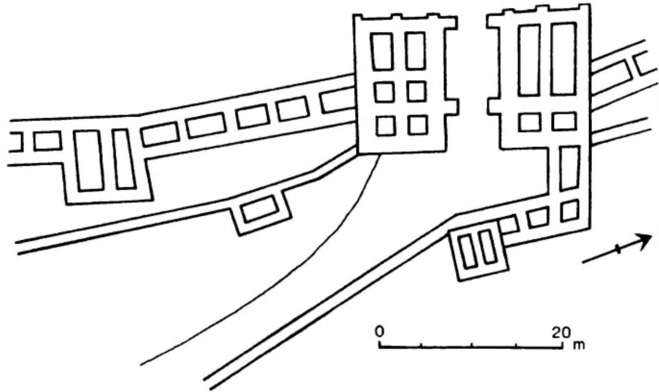
38 Boğazköy, Sfenksli Kapı'nın altındaki tünel/*potern* girişi.

mimarisinin vazgeçilmez bir öğesidir ve eski kentin güney duvarı yanı sıra Alaca, Alişar ve Ugarit kadar uzaklarda da örnekleri vardır. Bu tüneller, düşmanı şaşırtmak ya da çökme noktasına geldiğinde yormak amacıyla çıkarma yapmak için kullanılmış olabilir. Ancak, Boğazköy'deki örneklerin güney duvarı altında yani daimi Kaşka saldırısı tehditinden en uzak yerde olması, nihai amaçlarının, kent düşmek üzereyken daha güvenli olan güneye doğru kaçışı kolaylaştırmak olduğunu düşündürür.

Sfenksli Kapı yakınlarındaki yeni kazılar, iki ana yapım evresi
r. 39 geçirdiğini göstermiştir. İlk evrede ön duvar yoktu; ön duvar eklendiğinde, merdivenlerde ve taş döşeli eğimli yüzeyde değişiklik yapmak gerekmişti. Aynı dönemde ana duvardan iki kule çıkarılmıştı.
r. 40 Kral Kapısı ve diğer yerlerdeki değişiklikler de muhtemelen, eşgüdümlü bir takviye programı kapsamında eşzamanlı olarak gerçekleşmişti. Sfenksli Kapı civarındaki tamamlanmamış çalışmalara bakılırsa, kent yıkıldığında proje henüz tamamlanmamıştı. Kentin güney ucundaki yetkin onarım çalışması, oradaki savunma sisteminin son evresiyle ilgili güçlü bir izlenim sunmaktadır.

39 Boğazköy, Sfenksli Kapı'da surların iç yüzü boyunca uzanan taş kaplamalı yol.

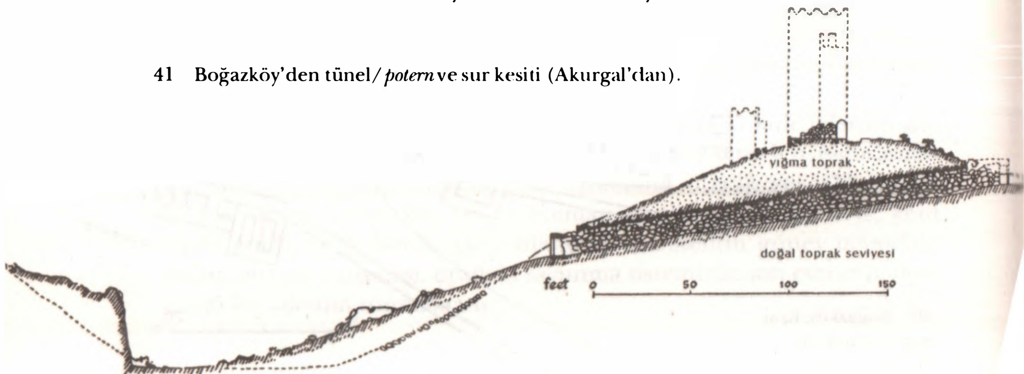
40 Boğazköy, Kral Kapısı'nın planı (Bittel'den).

r. 35 Boğazköy'ün tek savunma aracı dış surlar değildi. Kentin içi, ana duvarın herhangi bir kısmının düşman eline geçmesi durumunda ayrı ayrı savunulabilecek bölgelere ayrılmıştı. Bu bölgelerin en güçlüsü, kuşkusuz saray ve arşivlerin bulunduğu, kentin en eski bölümü üzerine kurulu kral kalesi, Büyükkale'ydi. Bu merkezin savunmaya uygun doğası, ana kent duvarıyla aynı türden duvarlarla pekiştirilmişti. Diğer duvarlarsa, kentin geri kalanını (bazıları tahkim edilmiş binalar ya da ikincil kaleler içeren) daha küçük birimlere bölüyordu. Kentin tüm denetimini ele geçirmenin ne kadar zor olduğu rahatlıkla görülüyor.

Diğer Anadolu yerleşmeleri de, Boğazköy savunma mimarisiyle birçok ortak özelliğe sahiptir. Korucutepe'de geç Koloni ya da erken Eski Krallık döneminden bir sur, toprak set üzerine örülmüş çift taş duvar ve onun üzerine eklenen kerpiç üstyapıdan oluşuyordu; yaklaşık 15 metre aralıklarla çıkıntı yapan kuleleri vardı. Bu örnekte sandık duvar ya da kazamat tekniği kullanılmamıştır ve "Hitit" surlarının daha eski ve daha basit bir çeşitlemesi olduğu izlenimini verir. Ancak Norşuntepe'deki Eski Hitit duvarı, sandık duvar tekniğiyle örülmüştü; Konya yakınlarındaki Karahöyük ve Alişar'ın Koloni çağına tarihlenen ve yine kazamat sistemiyle yapılan surları da bu yöntemin kesinlikle Geç Tunç Çağı buluşu olmadığını gösterir. Alişar'ın kasaba duvarlarında savunma kulesi yoktur; onun yerine, çok daha önceki Hacılar kalesi gibi bir dizi "basamak" biçiminde inşa edilmiştir. Alaca'nın da kuleli bir halka duvarı ve tipik bir Hitit kapı geçidi vardır ve her ne kadar ana Kaşka sınır hattının güneyinde yer alsa da tahkim edilmiş tipik bir sınır kasabası olarak
r. 73 değerlendirilebilir. Kasabanın içindeki büyük bina genellikle saray olarak tanımlanır ve bu bağlamda anlatılacaktır ama yerel bir garnizonun kışlası da olabilir.

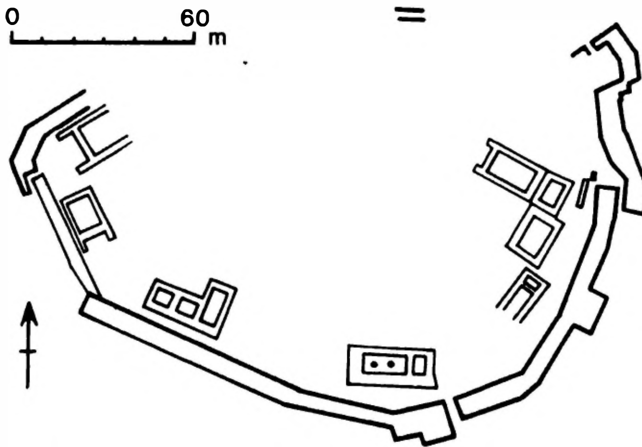
Eski Krallık zamanında Kilikya'ya yayılan Hitit etkisinin izleri Mersin'de görülebilir; duvarın yön değiştirdiği noktaları güçlendiren çıkıntılı kuleleriyle benzer bir yapım yöntemi uygulanmıştır. Alişar'da da olduğu gibi, duvarın iç kısmı boyunca uzanan bir yol, acil durumlarda askerlerin hızlı hareketine yardımcı olmaktaydı.

41 Boğazköy'den tünel/*potern* ve sur kesiti (Akurgal'dan).

Batı Anadolu'da, savunma mimarisinin ana özellikleri Troya VI r. 42
surlarında görülebilir. Bunlar dizinin bir başka kitabında uzun uzun tanımlandığı için, burada birkaç ayrıntı vermekle yetinelim. Bölümler halinde inşa edilen sur, eğimli dış yüzüyle kaliteli duvar işçiliğine sahipti ve yüksek bir taş duvar üzerine oturtulan kerpiç bir üstyapıdan oluşuyordu. Yön değişiklikleri sığ çıkıntı ya da kademelerle sağlanıyordu. r. 43
Bu teknik, düzensiz zeminde eğimli duvar inşa etme güçlüğünü gidermek için geliştirilmiş olabilir ancak sonuçta, duvarın en zayıf ve saldırıya en açık yerleri olan "köşelerin" tümüyle ortadan kalkmasını sağlıyordu. r. 42
Böylece açıları korumak için kulelere gerek kalmıyordu; kulelerin asıl kullanım alanı kapı savunmasıydı. Ana kapı (Güney Kapısı) yalnızca bir kenarında kule olan 3,5 metre genişliğinde bir geçitten oluşuyordu. Diğer kapılar, Doğu Kapısı'nda daha iyi anlaşılan farklı bir plana göre yapılmıştı. Burada duvarın iki bölümü, aralarında *y.* 2 metre eninde ve 5 metre boyunda bir geçit bırakacak biçimde iç içe geçiyordu. Geçidin r. 44
sonunda, kapının bulunduğu yerde sert bir dönemeç vardı. Geçidin yaklaşık 27 metre güneyinde de, duvar cephesinden çıkıntı yapan dikdörtgen biçimli sağlam bir kule yer alıyordu. Böylece kapıyı zorlayan düşman askerleri dar geçidin her iki yanında yukarıdan izlenebilecek, hareketleri dönemeçle engellenecek ve boyutları ne olursa olsun hiçbir kuvvet, arkasını kuleden gelecek saldırıya maruz bırakmadan dışarıda toplanamayacaktı.

Ne kadar iyi tasarlanmış olursa olsun hiçbir sur sistemi, dış dünyayla bağlantı olmaksızın savunucuların uzun süre dayanmasını sağlayamadığı sürece başarılı olamaz. Bu da, sur içinde çok miktarda su ve yiyecek depolanmasıyla mümkün olur. Yiyeceğin depolanması göreli olarak kolaydır. Belki de en iyi bilinen örnek, hemen hemen her evin tabanına

42 Troya VI'nın planı (Blegen'den).

43 Troya VI'dan sur parçası. Yaklaşık 9 metre aralıklarla duvarın hafifçe yön değiştirmesini sağlayan tipik dikey çıkıntılar görülüyor.

44 Troya VI Doğu Kapısı. İç içe geçen sur parçalarının oluşturduğu dar geçit görülüyor.

gömülmüş çok sayıda erzak küpüyle Troya VIIa'nın depolama sistemidir. r. 45
Ancak su stoklamak çok farklı bir konudur. Doğal kaynakların korunması gerekir; eğer doğal kaynak yoksa, depolama tankları sağlanmalıdır. Örneğin Troya VI için temel su kaynağı, içkalenin kuzeydoğu köşesinde bulunan bir kuyu ya da sarnıçtı; doğal kayaya 9 metre derinliğinde 4 metrekarelik bir çukur açarak oluşturulmuştu. Bu önemli kaynak çok büyük bir kuleyle çevrilerek koruma altına alınmıştı; yüksekliği 9 metreye ulaşan kule, çaplanmış kireçtaşı bloklarından oluşuyordu ve üstyapısı kerpiçtendi. Kuleden çıkan taş basamaklar, kent sakinlerinin suya kolay erişimini sağlamak üzere kalenin içine kadar gidiyordu. Başka bir basamak grubu, kale duvarının dışındaki döner kapılı kısa bir geçide açılıyordu. Bu geçit dar ve savunulması kolaydı; muhtemelen barış zamanında da, tarlaları ve sürüleri için suya ihtiyacı olanlar tarafından kestirme yol olarak kullanılıyordu.

Bu kadar kullanışlı bir kaynağa ek olarak yakınlardaki iki kuyusuyla, Troya'nın göreli olarak küçük içkalesine yeterince su sağlanabilir. Ancak Boğazköy boyutlarında bir kentin su sorunu çok daha boyutlu olmalıydı. En azından aşağı ucunda yoğun nüfus bulunan böyle bir alan, çok sayıda kaynak, akarsu ve kuyudan yararlanabilmeliydi ve bunun bilinen pek

45 Yere gömülü erzak küpleriyle Troya VIIa'dan bir ev. Troya VIIa evlerinde bu tür küplerin bol bulunması, yerleşmenin kuşatma altında olmasına bağlanıyor ve saldırganların da Homer destanlarındaki Yunanlılar olduğu düşünülüyor.

çok örneği vardır. Büyükkale ve Sarıkale'de yaklaşık 2 metre genişliğinde ve 2,7 metre derinliğinde kayaya oyulmuş kuyular bulunmuştur. Kuşkusuz bunlar acil durumlarda su tutmaya yarıyordu ama uzun bir kuşatma için yetersizdi. Büyükkale'nin hemen dışında daha geç tarihli ("Geç Frig" çağından) bir kuyu daha bulunmuştur. Kuyuya 36 basamaklı bir döner merdivenle ulaşılıyordu; basamaklar, yaklaşık 2 metre yüksekliğinde kesme taşlı duvarlarla çevriliydi. Kuyu, yukarıda nöbetçi noktaları, aşağıda ise bir kuleyle korunmaktaydı. Ancak kuyu Hitit döneminde kullanılmış olamaz çünkü tam olarak bir Hitit kapısının durduğu yere açılmıştı. Hitit kalesinin su stoku sorunu henüz tam olarak aydınlığa kavuşamamıştır.

Son olarak, ikinci binyılda Anadolu sakinlerinin kendilerini savunmaya çalışırken yalnızca taş ve kerpiçe bel bağlamadıklarını belirtmek gerekir. Ne kadar güçlü olursa olsun hiçbir kent, doğaüstü güçlerin koruması
r. 47 olmaksızın ayakta kalamazdı. Boğazköy'de Kral Kapısı, Aslanlı Kapı ve Sfenksli Kapı'nın tümünde, kötü etkileri ve kötü adamları uzak tutmak

46 Troya VI Güney Kapısı'nın dışına dikilmiş yekpare taşlar. Muhtemelen ilk başta sayıları altıyı bulan bu sütunların bir tür koruyucu işlevi olabilir.

için tasarlanmış kapı yontuları vardır. Alaca'nın ana kapısındaki sfenksler de aynı işlevi yerine getirirler. Troya'da heykel tekniği zayıftır ama koruyucu etkilerine duyulan inanç kuşkusuz eşit güçtedir. Buradaki Güney Kapısı'nın dışına, kapı kulesinin cephesi boyunca (muhtemelen ilk başta sayıları altıyı bulan)[51] dikdörtgen biçimli yekpare taşlar dikilmişti. Ne yazık ki bu taşlar kırıktır, bu nedenle üst kısımlarında yontu olup olmadığı bilinmiyor ama amaçları açık görünüyor. Şüphesiz kapı kulesi içindeki yükseltilmiş sunakla ve kapının karşı kenarındaki ince uzun binayla bağlantılıydılar; bu bina, altıncı yerleşme süresince, yolun hemen karşısında sembolleri ve imgeleri duran ilahi güçlere sunmak üzere kurbanların yakıldığı bir yerdi. Benzer bir taş da kalenin batı kapısı dışına dikilmişti. Ancak sağlam temeller üzerinde duran bu monolitler, insan saldırılarının üstesinden gelebilse de, kazı ekibinin görüşüne göre Troya VI'yı yakıp yıkan ve duvarlarının büyük bölümünü yerle bir eden depreme karşı koyamamıştı.

r. 46

47 Boğazköy Aslanlı Kapı'dan ayrıntı (ayrıca *bkz.* resim 126-127).

5. Toplum ve yönetim

Anadolu'nun toplumsal ve politik yapısıyla ilgili kanıtlarımız ağırlıkla, kent kökenli bir üst sınıfın arşivlerine dayanmaktadır ancak unutmayalım ki Anadolu toplumunun ana birimi uzunca bir süre —büyük ölçüde hala— köy olmuştur. Hitit metinleri, önlerine genellikle "kasaba" ya da "kent" olarak çevrilebilecek bir determinatif gelen yüzlerce yer adı içerir ama bu determinatifin büyük küçük her türlü ev topluluğuna uygulandığı ve "kasaba"ların çoğunun gerçekte yalnızca köy olduğu açıktır. Arkeolojik araştırmalar, kasaba boyutunda yerleşmeye oldukça az rastlandığını, Hattuşa ölçeğinde bir kentinse tam bir istisna olduğunu göstermiştir. İkinci binyıl Anadolu sakinlerinin büyük çoğunluğunun içinde yaşadığı topluluk, kentli değildi. Yaşam, insanların içinde doğduğu (kendine yeterli, kapalı ve yıldan yıla hatta yüzyıllar boyunca temel özellikleri değişmeyen) küçük tarım topluluklarında odaklanmıştı. Arada yaşanan birçok yönetim değişikliğine karşın, Anadolu köyünün bugün de, üç binyıldan eski örneklerine oldukça benzediği kolaylıkla görülebilir. Bu yüzden, bilginin yetersiz olduğu ya da hiç olmadığı durumlarda, günümüz köy yaşamı üzerine yapılmış incelemeler[52] küçük Hitit topluluklarındaki yaşam ve düzenin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.

Köy toplumu

Her köyün kendine ait bir tarım alanı vardı; ekilmemiş ve "sahipsiz" topraklarla komşu köylerin tarım alanlarından ayrılırdı. Her köy, kendi toprakları üzerinde ürünlerini yetiştirip hayvanlarını beslerdi ve o topraklar üzerinde hak ve hukukun gözetilmesinden, yabancıların korunmasından sorumluydu. Köy topraklarının çoğu ortaktı; ancak en azından bir kısmı, tahminen zanaatçı olarak topluluğa sundukları hizmetler karşılığında bazı köylülere (Hitit Yasa Kitabı'nda geçen "aletli adamlara") kiralanabiliyordu. Bu kiracıların kuyu ve sulama kanalları gibi kamu görevlerinde çalışmaya da zaman ayırmaları gerekiyordu.

Köy yaşamındaki en önemli bireyler, bir yönetim heyeti oluşturan ve muhtemelen topluluktaki ailelerin kıdemli bireylerinden oluşan Yaşlılar'dı. Aileler ataerkil yapıdaydı ve babanın güçlü bir otoritesi vardı. Kızlarını müstakbel kocalarına "vermek"le kalmıyor, oğlunu öldürdüğü bir aileye oğul da verebiliyordu. Ancak kadınlar yalnızca kocalarının mülkiyeti olarak görülmezdi; anlaşıldığı kadarıyla, daha bağımsız bir konuma özgü bazı haklara sahiptiler. Örneğin bir köleyle evlenen özgür

doğmuş bir kadın, özgür kadın olarak toplumdaki yerini koruyabiliyordu. Kadınlar, kızlarının evliliği konusunda en azından söz hakkına sahipti ve belirli durumlarda (bunun yeterince belirli olmadığını itiraf etmek gerek) oğullarını reddedebiliyor, hatta kocalarını boşayabiliyorlardı. Olağan evlilik anlayışı, bir adamın kadını "alması" ve onunla "yuva kurup çocuk yapması" şeklindeydi (bu ifade tarzı, toplumsal birimin genişletilmiş aile değil çekirdek aile olduğunu düşündürür ve arkeolojik kanıtlara da uygundur); buna karşın bazı durumlarda kadının evlilikten sonra babasının evinde kalması da mümkündü. Öte yandan, kocası ölen kadının, kocasının erkek kardeşi, babası ya da hayatta kalan erkek akrabası ile evlenmesi töresi, yalnızca erkek üstünlüğünün kabul gördüğü topluluklarda benimsenebilir.

Kölelerden söz açılmışken, Hitit toplumunda köleliğin kesinlikle var olduğunu belirtmek gerekir. Yine de nüfusun ne kadarının kölelerden oluştuğunu ya da (varsa) köy ekonomisindeki rollerini belirlemek neredeyse olanaksızdır. İmparatorluk döneminde köleler, sahibinin malı durumundaydı; öl dediği yerde ölmek, kal dediği yerde kalmak zorundaydı. Eski Krallık döneminde ise, Yasa Kitabı'ndan (tabletlerinden) anlaşıldığı kadarıyla kölelerin yasal hakları vardı ve mülk sahibi olabiliyorlardı. Büyük olasılıkla zenginlere hizmetkarlık yapıyorlardı. Köy ortamında daha da önemli bir unsur, fethedilen ülkelerden getirilip Hitit topraklarına yerleştirilen yabancılardı. Bu insanlar kişilerin değil, devletin denetimi altındaydı. Sağladıkları fazladan işgücü İmparatorluk döneminde daha da önem kazanmıştı çünkü bir yandan verimlilik artışına duyulan gereksinim artarken, bir yandan da giderek daha fazla Hitit vatandaşı askeri göreve çağırılmaktaydı.

Devletin köy yaşamına müdahale yollarından biri de Yasa Kitabı'nın çok sayıda mal ve hizmetin fiyat ve ücretini listeleyen bölümlerinde görülebilir. Ne yazık ki, Hitit Fiyatlar ve Gelirler Kurulu bildirilerinin günlük yaşam üzerindeki etkilerini (varsa) görmemizi sağlayacak özel belgelere sahip değiliz. Ayrıca sabit fiyatlar sisteminde enflasyonun olası etkileriyle ilgili de kanıtlarımız yok. Genel olarak, köy yaşamının sıradan günlük işlemlerinin hükümet politikalarıyla denetlenebildiğine inanmak güçtür. Mezopotamya'da "yasa kitaplarının" kralın katı bir biçimde uygulanan buyrukları yerine beklentilerini simgelediğine dair kanıtlar da bu izlenimi doğrulamaktadır.

Devlet yönetimi: Eski Krallık

Köy sisteminin üzerinde yer alan ve birçok bakımdan ona yabancılaşan devletin yapısı nasıldı? Hattuşa'nın yükselişinden önceki dönemde Anadolu'da çok sayıda beylik vardı; her biri, kendine ait oldukça sınırlı topraklara ve merkezi saray örgütlenmesine sahipti. Hattuşa'nın yükselişi bu anlamda köklü bir değişim yaratmayıp geleneksel Anadolu sistemini

genişletip geliştirdi. Tüm yetki, aristokrasiyi oluşturan sınırlı sayıda aile veya klanın elindeydi. Bunların en önemlisi, kralı ve devletin en üst düzey görevlilerini kapsayan "Büyük Aile" idi; unvanlarına bakılırsa bu görevlilerin ana işlevi, sarayın çeşitli bölümlerini yönetmekti. Aristokrasinin diğer üyeleri, saray bölümlerindeki yöneticilik işlevlerine ek olarak savaşçılık özelliğine de sahipti ve toplu olarak "savaşan adamlar ve kralın hizmetkarları" olarak anılıyorlardı. Bunların hepsi birleşerek soylular meclisi *panku*'yu oluşturuyorlardı. Temelde yargı görevi gören bu meclisin üyeleri, emsallerince yargılanma hakkına sahipti. Kral bile yargı önüne çıkarılmakla yükümlüydü ama bunun fiilen uygulandığına ilişkin kanıtımız yok. Ayrıca, onay ya da veto beklentisi olmasa bile, veliaht seçimini bildirmek için I. Hattuşili'nin bu meclisi topladığını biliyoruz. Buradan hareketle bazı araştırmacılar, *panku*'yu Germenlerin *teuta*'sına[53] benzer bir Hint-Avrupa kurumunun kalıntısı olarak görmüş ve diğer Hint-Avrupa topluluklarında olduğu gibi önceleri kralın seçimle göreve geldiğini düşünmüştür. Ancak bu doğru olsa bile, bize ulaşan en eski kanıtlardan çok daha önce buna dair izlerin yok olduğunu, I. Hattuşili ve Telepinu zamanında *panku*'nun iyice etkisizleştiğini belirtmeliyiz. Hattuşili'nin veliaht seçiminde *panku*'dan onay istediğine dair bir belirti yoktur ve bir mahkeme işlevi gördüğüne tanık olduğumuz tek olayda da, verdiği karar kral tarafından keyfi olarak geçersiz kılınmıştır.

Kralla yakından bağlantılı bir diğer güçlü yetkili de egemen kraliçe (*tavananna*) idi; öyle anlaşılıyor ki bu unvana yalnızca kralın eşi olduğu için sahip değildi. Kocasının ölümünden sonra da yetkilerini koruyor ve genellikle ülke yönetiminde rol alıyordu. Bu kurum, sonradan Hint-Avrupa krallık sistemiyle birleşen özgün Anadolu anaerkinin kalıntısı olarak görülmüştür ama bu konuda somut kanıt yoktur.[54] Büyük olasılıkla kraliçe, öncelikle dini görevleri yüzünden konumunu koruyordu. Gücünü, kapalı kraliyet ailesi içinde kardeş evliliği sisteminden alması da mümkündür. Ancak yine, bu doğru olsa bile, Hitit krallığının ortaya çıkmasından çok daha önce geçerliliğini yitirmiş olmalıdır. Eski Hitit döneminde *tavananna*'ların kral eşi olmadığı da öne sürülmüştür[55] ama genelde kanıtlar bu görüşü desteklemez.

Aristokrasinin üyeleri krala sadakat yeminiyle bağlıydılar ve hizmetlerinin karşılığında kendilerine toprak bağışlanırdı. Bu nedenle, en başından beri "feodal" bir sistemin öğeleri bulunduğu söylenebilir; ancak gerçek feodalizmin karakteristiği olan ayrıntılı yükümlülükler piramidine rastlanmadığı için, ortaçağ Avrupası uzmanları "feodal" nitelemesinden hoşlanmaz. Fethedilen toprakların denetimi, önceleri kral ailesinin üyelerine veriliyordu; daha sonra Hitit etki alanı genişledikçe soylu ailelerden seçilen kumandan ve valilere verilmeye başlandı. Bu yetkililerden beklenen, bölgelerindeki Yaşlılar Meclisi'yle işbirliği içinde yargıyı ve bayram düzenlemelerini denetlemeleri ve insanların huzur ve refahını kollamalarıydı ama bunların bir kısmı belli ki kendi kişisel çıkarlarını gözetmekle daha yakından ilgiliydi. Eski Krallık

48-49 Kraliyet mühür baskıları. *(Solda)* IV. Tuthaliya mührü (ayrıca bkz. resim 119). *(Sağda)* Şuppiluliuma ve Egemen Kraliçe/ *Tavananna* mührü.

döneminde bu "beyler" kral otoritesine karşı (özellikle bir kral öldüğünde, ardılı tahttaki yerini sağlamlaştırana dek) tehdit oluşturuyordu. Yetkilerinin tanımlanıp daraltılması ve kurallı bir veliahtlık sistemi geliştirilmesi Telepinu döneminde mümkün olmuştu.

Devlet yönetimi: İmparatorluk dönemi

1500-1400 yılları arasında, devlet düzeninde ve Hitit kralının konumunda büyük değişiklikler oldu. İmparatorluk dönemine gelindiğinde kral mutlak egemenliğe sahip, erişilmesi zor bir yönetici olmuş, *panku* feshedilmiş ve "feodal" düzen güçlendirilmişti. Bu değişikliklerin nedenleri hala bilinmemektedir. Bazı değişiklikler, bir savaş aracı olarak atların çektiği hafif arabanın önem kazanmasıyla bağlantılı olabilir; bu oldukça pahalı bir donanımdı ve verimli kullanılması atların ve insanların düzenli olarak eğitimini gerektiriyordu. Bununla başa çıkabilmek için, devletin arazi bağışıyla desteklenen ve feodal bağlarla krala bağlı olan beyler sınıfı çok genişletilmişti. Diğer değişiklikler, artan Hurri etkisiyle Mezopotamya krallık anlayışının Anadolu'ya yayılmasına bağlı olabileceği gibi, Mısır'la daha yakın bağlantıların da etkisi olmuş olabilir. Ancak birçok bakımdan bu değişiklikler, yabancı kaynaklı etkilerden çok, genişleyen imparatorluğun artan karmaşıklığına yanıt verecek biçimde eski sistemin geliştirilmesi biçimindeydi. Böylece, aristokrasiden gelen ve krala kişisel yeminle bağlı valilerden oluşan sistem, Büyük Kral'a saygı göstermek, savaşlarında dövüşmek ve yıllık vergi vermek zorunda olan bağlı devletlerin krallarını da kapsamak üzere genişlemişti. Kimi zaman fethedilen büyücek devletlere, onları uyruk yerine koruyucu olarak sınıflandıran diplomatik bir yanılsamayla bağımsızlık görüntüsü verilse de, dış politika her zaman Hitit kralının denetiminde kalmıştı. Bazı durumlarda, örneğin Kaşka sınırında ya da kuzey Suriye'de en

eski sistem sürdürülmekte ve bu önemli bölgelerin bağlılığını perçinlemek için kralın akrabaları yerel kral olarak atanmaktaydı.

Bağlı devletlerin konumu, ayrıntılı bir anlaşmayla özenle tanımlanıyordu. Bu anlaşmalar, uyruğun atalarına karşı eski Hitit krallarının merhametini ayrıntılarıyla sıralayan tarihsel bir girişle başlıyor, sözleşmeyi bozmaya yeltenenlerin hangi tanrıların gazabına uğrayacağını listeleyerek tamamlanıyordu. Bir yandan da, zamanın diğer süper güçleriyle, tarafların eşitlik ve "kardeşliğine" dayalı ayrıntılı anlaşmalar yapılıyor, ortak düşmana karşı işbirliği ve taraflardan birinin ölümü durumunda yasal varisin tahta geçmesi gibi konular sağlama alınıyordu. Hanedanlar arası evlilikler yaygın bir politik araçtı; zaman zaman bir anlaşmayı pekiştirmek ya da bir uyruğun bağlılığını perçinlemek amacıyla Hitit prensesleri, mutluluğu bulacakları kuşkulu evlilikler için belirsiz bir geleceğe doğru yol alıyorlardı. Tüm bunların da arkasında, devlet memurlarından oluşan uluslararası bir sistem yatıyordu; bu sistem aracılığıyla çeşitli ülkeler birbiriyle bağlantı kuruyor ve karşılıklı benimsenebilir anlaşmalar yapılabiliyordu. Hediye değiş tokuşu yaygındı ve hükümdarlar, "kardeşlerinin" yanı sıra bağlı devletlerin daha önemsiz krallarıyla da düzenli olarak yazışırlardı.

Diğer bölgeler

Her ne kadar bu bölümde anlatılanlar öncelikle Hititler ve onların etki alanındaki Anadolu toprakları için geçerliyse de, diğer yöreler için de durumun aynı olduğuna kuşku yoktur. Örneğin batıdaki köy yaşamı, temel özellikleri açısından iç Anadolu'dan çok farklı olamaz; Arzava'nın da temelde Hatti'ninkine benzer bir kral ailesi ve saray örgütlenmesi tarafından yönetilmiş olması gayet mümkündür. Arzava devletiyle diğer Arzava Ülkeleri arasındaki ilişki açık değildir. Bir tür uyrukluk ilişkisi olduğu ve küçük devletlerin kral ailelerinin Arzava'ya bir dizi hanedan evliliğiyle bağlandığı anlaşılıyor. Uluslararası arenada Arzava, Yakındoğu'nun kıyısında köşesinde kalmaktan zarar görse de, kralı "Büyük Kral"ların kardeşi olarak görülme dileğindeydi. Gel gelelim, zamanın uluslararası dili Akadcayla memurlarının arası iyi değildi ve Mısır'daki "kardeşine" gönderdiği yazışmada, Anadolu içi diplomasi dili olan Hititçe'yi kullanmak zorunda kalmıştı. Kral uluslararası bir figür durumuna gelebilseydi, bu kusurunu giderirdi kuşkusuz.

Uzak kuzeybatının toplumsal ve politik örgütlenmesi konusunda bunlara eklenebilecek fazla bir şey yoktur. Yalnızca, Troya'nın feodal bir "lord" ve ona bağlı "baronlar" ülkesi görünümünde olduğu ve bu nedenle de yukarıda ayrıntıları açıklanan temel modellerin bu bölgeye de uygulanabileceği belirtilebilir. Diğer yerlerde (örneğin Azzi-Hayaşa'da) eldeki sınırlı kanıtlar, durumun çok da farklı olmadığını düşündürür. Daha uzak yerlerde ise, ikinci binyılda muhtemelen kabile türü bir örgütlenme hüküm sürmekteydi.

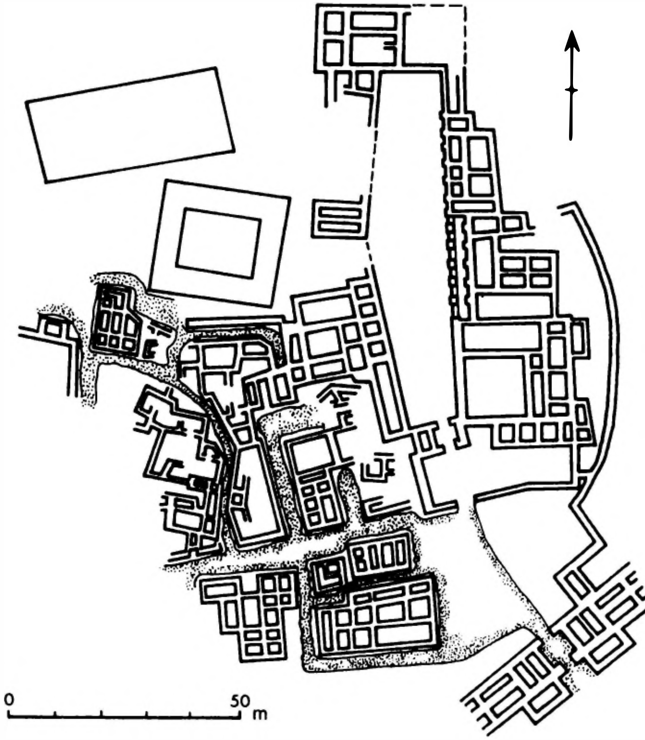
6. Geç Tunç Çağı Anadolusunda Günlük Yaşam

Sokaklar ve evler

Anadolu'nun ikinci binyıl yerleşmelerinde yapılan kazılar, halkın yaşama ve çalışma koşullarıyla ilgili doyurucu bilgiler sağlamıştır. Boğazköy, Alaca Höyük, Beycesultan, Tarsus, Maşat Höyük, Norşuntepe ve r. 50-1,56
Tepecik'te, bir Anadolu kasabasının yerleşim modelini ve yerel mimarisini anlaşılır biçimde gösterebilecek genişlikte alanlar gün ışığına çıkarılmıştır. Genel anlamda kasaba planlamasına özen gösterildiği hemen görülebilir. Arazi elverdiği sürece sokakların düz olmasına özen gösterilmekte ve genellikle üstü kaba çakıl tabakasıyla kaplanmaktaydı. Neredeyse tüm yerleşmelerin eğimli zemin üzerinde yer alması, teraslama sistemlerini zorunlu kılıyordu. Temiz su ve atık su sorunlarına

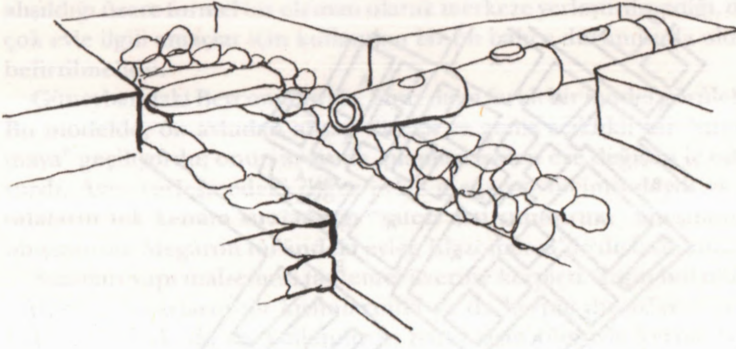
50 Beycesultan II'nin "Kuzey Caddesi" ve çevresi. Sokak yüzeyi net biçimde görülebiliyor. Solda yuvarlak ocaklı, megaron tipinde bir yapı var. Öndeki odanın taş kaplamalı bölümü yıkanma yeri olabilir. Megaronun doğu ucunun ardında tahıl dükkanı ve "taverna" bulunuyor. Sokağın sağında ahırlar yer alıyor.

51 Alaca II'de kazılmış alanın planı (Koşay ve Akok'tan).

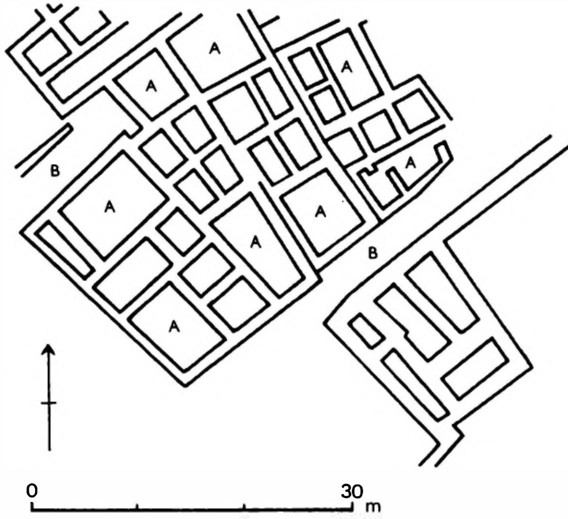
çok önem veriliyordu. Birçok sokağın ortasından, özenle inşa edilmiş ve üstü taş döşenmiş geniş drenaj kanalları geçmekteydi; her iki taraftaki evlerden kirli suları taşıyan daha küçük kanallar ya da kil borular bu kanallara bağlanmaktaydı. Sistemin tamamı, yerel yönetim örgütlenmesini kuvvetle düşündürür.

Sokaklar arasında kalan alanlarda genellikle çok daha az planlama kanıtı vardır. Evler çeşitli biçim ve boyutlardadır ve genelde düzensizlik göze çarpar. Hitit topraklarındaki inşaatçılar, kabaca dikdörtgen benzeri bir planı genelde benimsemiş olsalar da, tam dik açılardan ya da odaların düzenli yerleşiminden yana görünmemektedirler. Amaçları basitçe, tüm kullanılabilir mekanlardan yararlanmaktır. Bazen standart ev modelleri görülebilir. Örneğin Boğazköy'de ana tapınağın temenos duvarının r. 54 hemen dışında bir grup ev vardır; paralel geçitlere açılacak biçimde sırt sırta inşa edilen her evde bir avlu, avlunun arkasında iki oda bulunur. Diğer örneklerde söylenebilecek tek şey, bitişiğinde bir dizi daha küçük oda olan bir ana oda ya da avlunun bulunduğudur. Avlunun (varsa),

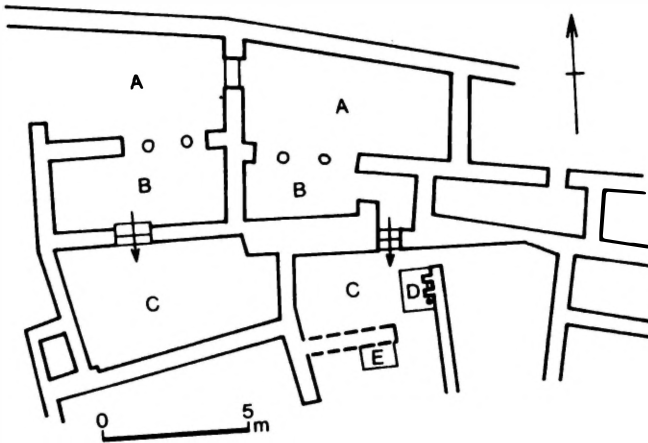

52 *(Üstte)* Alaca'daki drenaj sisteminin bir kısmı (Koşay ve Akok'tan).

53 *(Altta)* Boğazköy, Tapınak I'in önünden geçen drenaj kanalı.

54 Boğazköy, Tapınak I'in kuzeyindeki evlerin planı. *A* avlu; *B* geçit (Naumann'dan).

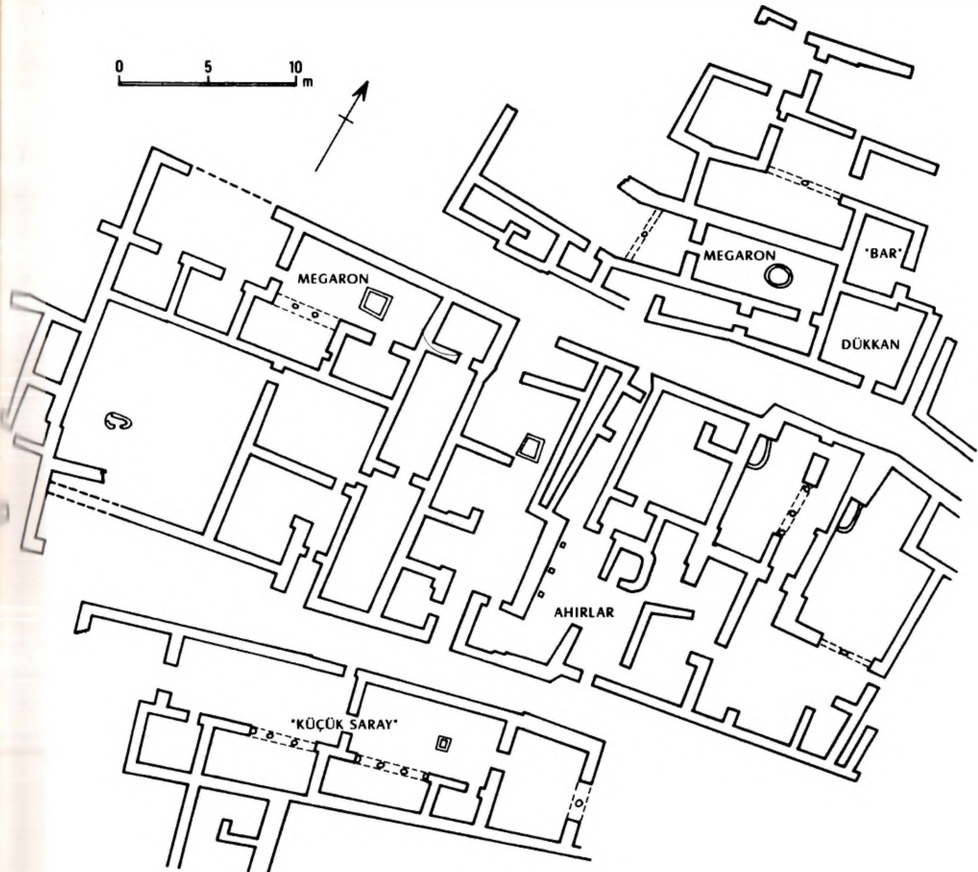

55 Beycesultan II kültür katının "A" bölgesindeki evler. *A* avlu; *B* sundurma; *C* iç oda; *D* ocak; *E* lavabo (Lloyd'dan).

alışıldığı üzere formel bir eleman olarak merkeze yerleştirilmediği, daha çok evle ilgili amaçlar için kullanılan bir ön bahçe durumunda olduğu belirtilmelidir.

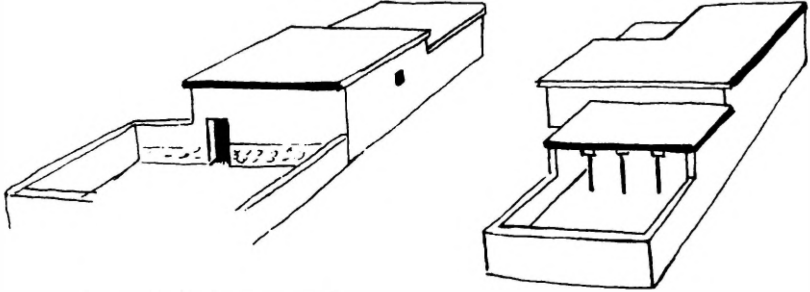
Güneybatıdaki Beycesultan'da, biraz daha farklı bir model görülebilir. r. 55
Bu modelde, ön avludan ahşap direkli ve geniş açıklıklı bir "sundurmaya" geçiliyordu; onun ardında, planları evden eve değişen iç odalar vardı. Aynı yerleşmedeki diğer evler megaron biçimindeydi ve yan r. 56
odaların tek kenara sıralandığı "salon artı sundurma" bileşiminden oluşuyordu. Megaron türündeki evler, Klazomenai'de de bulunmuştur.

Standart yapı malzemesi taş temel üzerine kerpiçti. Taşın bol olduğu yerlerde, duvarların alt kısımlarında ya da kerpiç duvarların cephe kaplamalarında da taş kullanılıyor, hatta taşın tümüyle kerpiç yerini

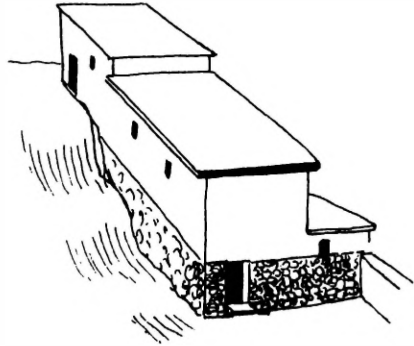
56 Beycesultan II kültür katındaki "Küçük Saray" (Lloyd'dan).

aldığı da oluyordu. Saz ve çamur bileşimi kıyı bölgelerde yaygındı; bu yapının yatay ve dikey ahşap çatkılarla güçlendirilmesi, diğer dönemlerde de olduğu gibi tipik bir özellikti. Böyle bir takviyenin yer sarsıntılarına karşı koruyucu değerinin Anadolulu inşaatçılarca bilindiği anlaşılıyor. Bazen evlere, ağırlıkla ahşaptan oluşan üst katlar eklenir, bazen de arazinin eğiminden yararlanarak binanın bir ucuna bodrum odaları
r. 57 yapılırdı; bu odalar depo niteliğindeyken, üsttekiler tahminen yaşama alanları olarak kullanılıyordu. Yer döşemeleri dövülmüş topraktan oluşuyor ya da sıva, çakıl veya taşla kaplanıyordu. Pencereler (varsa) küçük olur ve duvarın üst kısmında yer alırdı. Damlar düzdü ve ahşap çatkılarla desteklenen çalı çırpı ve kurutulmuş çamurdan oluşuyordu. İç düzenlemeler oldukça ilkeldi. Ocaklar ve fırınlar elbette kullanılıyordu
r. 67 ve drenaja bağlı taş lavabolara rastlanıyordu. Kimi evlerin taş döşemeli kısımları banyo ya da tuvalet olabilir; kimi evlerde ise, çocuklara ve
r. 58 büyüklere uygun boyutlarda, bazısı gömme oturaklı kil banyolar bulunmuştur. Refah düzeyi daha iyi olanların ahşap yatak, masa ve sandalye gibi eşyalara sahip olması mümkün ama insanlar çoğunlukla yerde çalışır, yer ve uyurdu. Kil silindir biçimli fırça gibi basit ev aletleri

57 Alaca Höyük evlerinin temsili resimleri (Koşay ve Akok'tan).

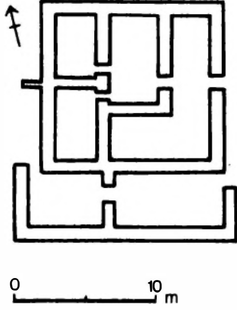

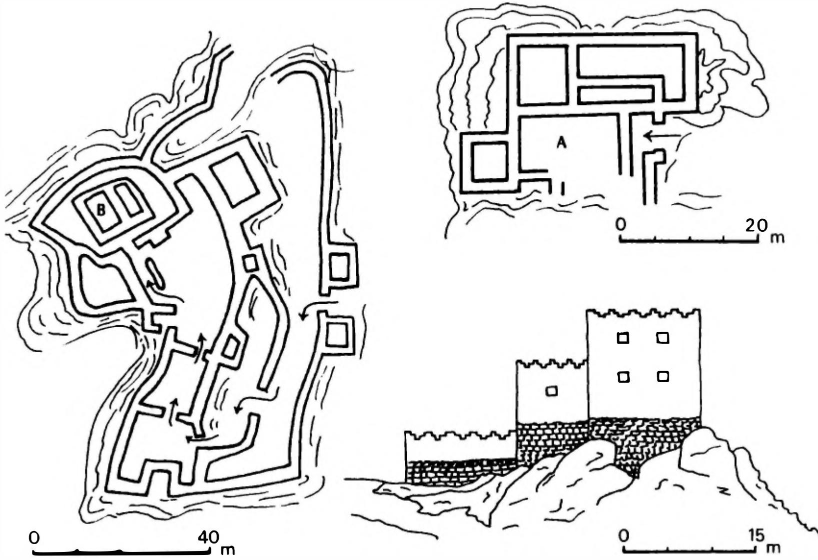
58 Alaca Höyük'ten banyo teknesi. 76 cm yüksekliğinde, 73,5 cm uzunluğunda.

de kullanılırdı (ahşap sapı tutmak için boyuna ve kılları tutmak için bir ucundan delinirdi).

Sıradan vatandaşların evleri, genelde kendine yeterli birimler
olmalarına karşın, çoğunlukla yollar ve geçitlerle çevrili bloklar
oluşturacak biçimde birarada inşa edilmişti. Çoğunlukla daha varsıl ya
da saygın kişilerin oturduğu müstakil evler
de vardı. Boğazköy'de Aslanlı Kapı'ya yakın r. 59
böyle bir ev, muhtemelen oldukça varsıl bir
yuttaşın özel mülküydü. Kentin yukarı
kısmındaki diğer binalarsa doğal kaya
çıkıntılarına yapılmıştı; bunlar yönetici sınıf
üyelerinin yaşadığı "kaleler" olabilir.[56] Bu tür
binalar bulundukları yerin koşullarına
uyarlanmıştır ve belirli bir model görmek
zordur. Nişantepe'deki bina dikdörtgene r. 60
yakın bir biçimdedir ve bir avlunun üç
kenarına sıralanmış odaları ve muhtemelen
yukarı kata çıkan merdiveniyle, aşağı şehir-
deki evlerden daha formel bir plana sahiptir.
Sarıkale'de bizim şato anlayışımıza oldukça

59 Boğazköy, Aslanlı Kapı yakınlarındaki bir evin planı (Naumann'dan).

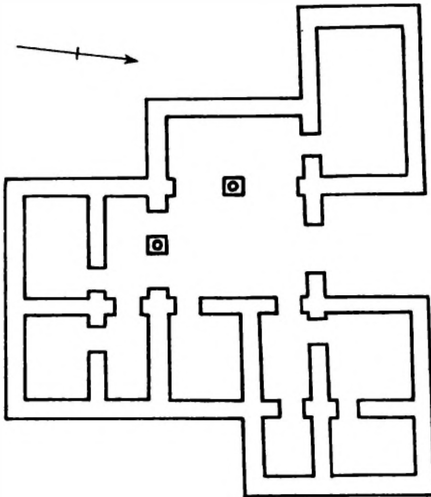
60 Boğazköy'deki "kaleler". *(Solda)* Sarıkale. *(Sağ üstte)* Nişantepe. *(Sağ altta)* Yeniçekale. *A* avlu; *B* "burç" (Naumann'dan).

benzeyen bir bina vardı: Kayanın en yüksek ve en sarp yerinde, çoklu savunma duvarlarından oluşan bir dış sistemden geçen dolambaçlı bir yolla ulaşılan kule benzeri bir "burç" görülüyordu. Yenicekale'deki binanın dış hatları düzensizdir. Birkaç odadan oluşması ve araziyi zemin katına bağlayan kaya boğazına yapılmış duvarlı bir avludan ulaşılması dışında fazla bir özelliği yoktur. Önerilen temsili model, olağanüstü deneysel niteliktedir.

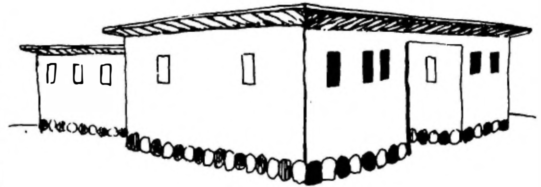
r. 61 Daha gösterişli ev türüne iyi bir örnek, Alaca'da ana kapının hemen içinde bulunmuştur. Bina taş temel üzerine yapılmıştır ve tabanı sokak seviyesinden yükseltilmiştir. Sokak seviyesinin üzerinde görünen temel taşları, sırayla bir açık bir koyudur ve ev mimarisinde cephe süslemesine özen gösterilen çok ender bir örnektir. (Korucutepe'deki bir ev duvarının alt kısmı da kenara sıralanmış yassı taşlarla kaplıdır ancak bu örnekte farklı renk kullanımı yoktur ve taşlar süsleme değil koruma amaçlıdır.) Alaca binasının planı formeldir ama tam olarak bakışımlı (simetrik) değildir. Odalar bir orta avluya açılmakta, evin kuzeyinde yine bu avluya açılan çıkıntılı bir merkezi sundurma bulunmaktadır. Boyutlarına ve konumuna bakılırsa bu evde bölgenin ileri gelenlerinden biri yaşamıştır.

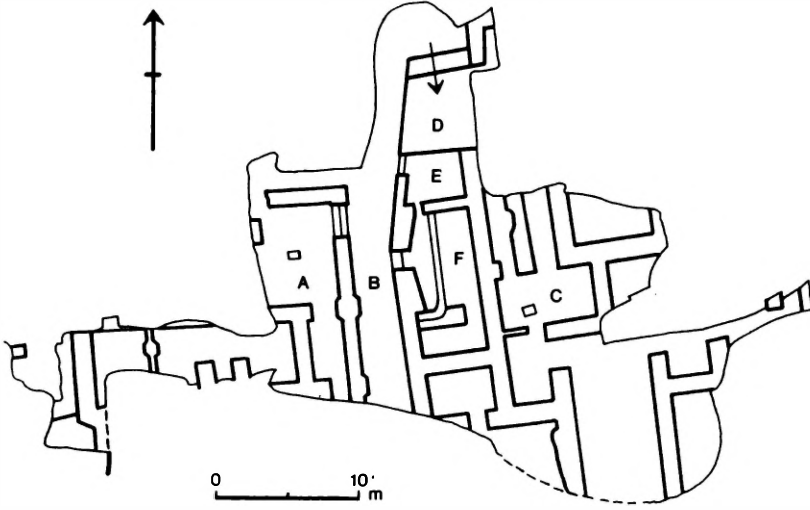
Diğer yerlerde, büyük evlerle ilgili söylenebilecek şey daha azdır.
r. 56 Beycesultan'da "Küçük Saray" olarak adlandırılan bina, yöreye özgü iki adet bitişik "avlu artı sundurma" biriminden oluşur; bir ucuna bir tür
r. 62 yan oda eklenmiştir. Tarsus'ta bir avlunun üç kenarını çevreleyen iki katlı bir bina, muhtemelen bir devlet görevlisinin konutu ya da yönetim binası olarak kullanılmıştır. Bir dış avlu ve geniş bir iç oda dışında, kayda değer mimari ayrıntı yoktur.

Müstakil evlerde zaman zaman insanların yanı sıra hayvanlar da yaşamıştır. Tarsus'ta eğimli bir araziye yapılan ve içindeki kil mühür baskıla-

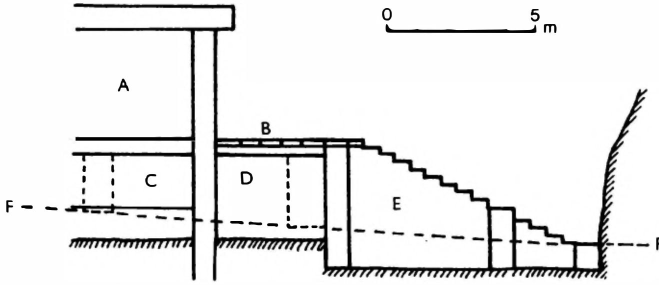

61 Alaca Höyük, Sfenksli Kapı yakınlarındaki bir evin planı ve temsili resmi (Koşay ve Akok'tan).

62 Tarsus'taki evlerin planları. *A* avlu; *B* sokak; *C* "Vali Konağı"; *D* basamaklı rampa; *E* koşum odası; *F* "yemlik odası" (Goldman'dan).

63 Tarsus'taki "yemlik odası"nın kesiti. *A* yukarı oturma odası; *B* taş kaplamalı teras; *C* "yemlik odası"; *D* koşum odası; *E* rampa; *F* sokak seviyesi (Goldman'dan).

rın çokluğuna dayarak "vali konağı" olarak tanımlanan büyük evin bir yarı bodrum odasında büyük bir yemlik bulunmuştu. Boyutları, kazı e- r. 63
kibine önceleri eşekler tarafından kullanıldığını düşündürdü. Eğer böyleyse (ki daha sonra insan yerleşimine karar verildi[57]) hayvanlar sokaktan bir eşikle inip kendi yaşam alanlarına ulaşmak için bir odadan (koşum odası?) geçmekteydi ve koşum odasının taş döşeli damı, ahırın yukarısındaki evin sakinleri için bir teras oluşturuyordu. Beycesultan'da ise yemlik-

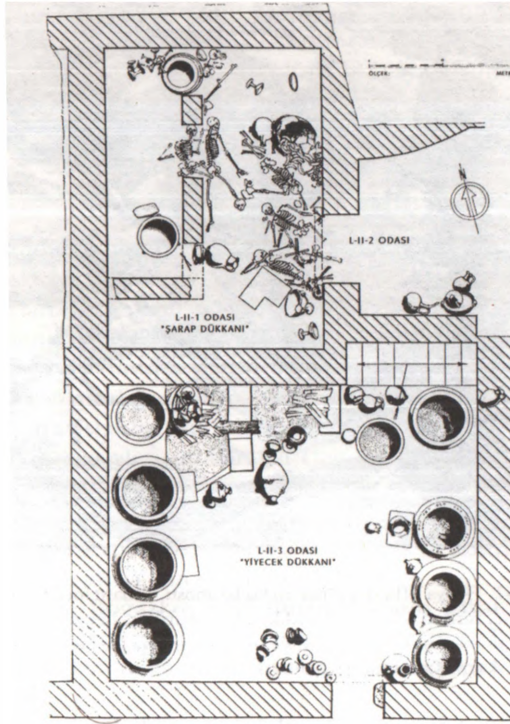
64 Beycesultan II'deki ahır alanının bir bölümü. Önplanda görülen delikler, atların bağlandığı direklerin yerini gösteriyor. Çevredeki çürümüş saz yatakları içinde toynak izleri kalmış.

leri, bağlama direkleri, tımar odaları ve hatta yerdeki saman kalıntılarıyla
r. 64 genişçe bir alan, at ahırı olarak çok net tanımlanabilir durumdaydı.

Dükkanlar

Bu yerleşmelerin ticari yaşamına baktığımızda, Alaca'da bir ya da iki odalı, sokağa açılan birimlerin dükkan ya da işlik (atölye) olarak değerlendirildiğini görürüz. Beycesultan'da ise bir tahıl ya da yiyecek dükkanına iyi bir örnek bulunmaktadır. Dükkan yaklaşık 5 metreye 4 metrelik, doğrudan ana caddeye açılan dikdörtgen bir odadan oluşuyordu. Odanın her iki yanında duvarlar boyunca, bazıları 1,5 metre yüksekliğinde, çoğunlukla buğday, arpa ve mercimekle yarı yarıya dolu
r. 66 büyük erzak küpleri durmaktaydı. Odanın bir köşesindeki küçük merdiven, odanın çevresini dolanarak küplere yukarıdan erişim sağlayan bir tür iskeleye çıkıyordu. Arka duvara dayalı olarak, tuğla ve ahşaptan bir kiler yapılmıştı. Bilinmeyen bir nedenle bu odada, bazıları altılı takımlar biçiminde iç içe geçmiş çok miktarda çömlek de bulunmuştu. Dükkan sahipleri tahılın yanı sıra çanak çömlek de satmış olabilir.

Kilerin hemen ardında, bir yan kapıyla ulaşılan, yaklaşık 4 metreye 3 metrelik daha küçük bir oda vardı. Kerpiçten yapılmış bir "bar", oda kapısının karşısındaki alanın büyük bölümünü kaplamaktaydı. Barın arkasında, kısmen toprağa gömülü iki erzak küpü ve bir köşede içecek kaplarından oluşan bir yığın vardı. Barın müşterilere ait tarafındaki toprak teknede, başka yerlerde de yaygın olup genellikle dokuma tezgahı ağırlığı olarak kullanılan otuz bir adet hilal biçimli pişmiş toprak nesne

65-66 Beycesultan II'deki yiyecek dükkanı ve arkasındaki içki dükkanı.

67 Troya VIIa'daki "bar"ın taş lavabosu. Tabanı ince taş levhalarla kaplanmış; yanları ise, yerden 15 cm. yükseklikte, yan yatırılmış benzer taş levhalarla çevrilmiş. Lavabonun sol alt köşesinde bina duvarında görülen dikdörtgen delik yardımıyla suyun sokağa akaçlanması sağlanmış.

ve yetmiş yedi adet aşık kemiği vardı. Bu örnekte tahminen, günümüzün parasız kağıt oyuncularının kibrit kullanmasına benzer biçimde
r. 65 kullanılmışlardı. Yerlere yayılmış sekiz insan iskeleti vardı. Kemiklerin durumuna bakılırsa, başozan gibi *taberna mori*'yi seçmemişler* başka bir yerde öldüresiye dövüldükten sonra apar topar buraya atılmışlardı.

Geç Tunç Çağı yemek servisleriyle ilgili bir başka ilginç düzenleme,
r. 67 Troya'da görülebilir. Ana Güney Kapısı'nın hemen içinde VIIa evresinden bir binanın özellikleri, basit bir konuttan daha fazlasını düşündürür. Geniş bir giriş bölümüyle sokaktan küçük bir koridora geçiliyor, oradan da geniş bir odaya ulaşılıyordu. Odanın ortasında yükseltilmiş bir ocak ve yanında bir el değirmeni vardı; değirmen, ham tuğla ve kilden bir ayak üzerine eğik biçimde oturtulmuştu, böylece öğütülen unun yerdeki kil kaplamalı tekneye dökülmesi sağlanıyordu. Karşısında, sokak duvarına dayalı duran mutfak lavabosu taş levhalardan oluşuyordu ve binanın dışına boşalan özenli bir drenajı vardı. Lavabonun yanında, muhtemelen eskiden üzerinde bir fırın bulunan iki ateşliğin alt kısımları görülüyordu. Bunların yanında ve kent duvarına en yakın yerde, kömürleşmiş buğday kalıntıları içeren kilerler vardı. Tüm bunlar, binanın pişirme ve yemek hazırlama için kullanıldığını

* Burada Walter Map'ın "Meum est propositum in taberna mori/Tavernada ölene kadar içmek istiyorum" dizesine atıf yapılıyor. —Ç.N.

düşündürür. Binanın geniş giriş bölümünün karşısına bir tezgah yerleştirilmiş olması, kazı ekibine keyifli kurgular düşündürmüş olmalı: Homer Yunanlılarına karşı mücadeleden bitkin düşmüş Troyalı kahramanların, merkezi sarayda Kral Priamos'a rapor vermeden önce güven içinde bir bira ve sandviç molası verdikleri bir "aperatif bar" gibi.[58]

Saraylar

Söz konusu saraydan günümüzde hiçbir iz olmadığı için, kral konutlarıyla ilgili bilgi almak üzere başka bir yere bakmalıyız. Beycesultan'daki "Yanık Saray" Orta Tunç Çağı'na tarihlenir ve bu incelemeye dahil edilemeyecek kadar erken bir dönemdendir. Geç Tunç Çağı'nda bu saray arazisinde yaklaşık 91 metre genişliğinde duvarla çevrili bir alan vardı ama bu alanda kazılan binalar ev niteliğindedir ve bu bağlamda zaten anlatılmıştır. Güneydoğuda İslahiye yakınlarındaki Tilmen Höyük kazılarında bir saray ortaya çıkarılmıştır. Sarayın Geç Tunç Çağı'nda kullanıldığı kesindir ama yapım süreci Orta Tunç Çağı'nda gerçekleşmiştir ve yine burada tanımlanamayacak kadar erken bir döneme aittir. Aynı şey, Koloni çağında serpilen Kültepe, Acem Höyük ve Konya-Karahöyük'teki iç Anadolu sarayları için de geçerlidir.

Böylece en önemli saraya, Boğazköy'deki Büyükkale'nin kayalık r. 68-70,72
dorukları üzerine kurulu, Hitit krallarının konutuna geliyoruz. Bu tepenin saray arazisi olarak seçim nedeni bellidir: Eski şehre hakim bir

68 Hattuşa (Boğazköy) kral kalesi Büyükkale'den kuzeyin görünümü. Fotoğrafın ortasında, kaleyi koruyan derin boğaz görülüyor. Sağda ise imparatorluğun son yıllarında kent sınırları içine alınan Büyükkaya yer alıyor (ayrıca *bkz.* sayfa 72).

69 Büyükkale'nin güneybatıdan görünümü.

konumdadır; doğu ve kuzeyden dik yamaçlarla korunurken, güney ve batısı insan yapımı surlarla kolayca güçlendirilebilmiştir. Kayanın tepesi, yaklaşık 220 metreye 150 metrelik yamuk biçimli (trapezoidal) bir eğimli plato oluşturur. En eski yerleşim izleri üçüncü binyıl sonlarına uzanır, Koloni çağına gelindiğinde taş temel üzerine kerpiçten sağlam bir savunma duvarı oluşmuştur. Kuşşaralı Anitta tarafından yıkımından yüz yıl sonra, Eski Krallık'ın kurucusu I. Hattuşili tarafından (*y.* MÖ 1650) yeniden yerleşime açılmıştır. Ne yazık ki daha sonraki yapım çalışmaları bu dönemin yapılarıyla ilgili kanıtların çoğunu yok etmiş ve yalnızca göreli olarak daha küçük binalara ait bazı izler bulunmuştur. 1400'lerde, İmparatorluk çağının başlarında (yine çoğu oldukça kötü korunmuş) önemli miktarda yeniden yapım izi vardı. Yeni bir savunma duvarının içinde, platonun aşağı ucu, çoğu ev niteliğinde oldukça küçük müstakil binalar dizisiyle işgal edilmişti. Yamaçlara en yakın ve güneybatı köşesindeki girişe en uzak yukarı uçta, sarayın kendisi duruyordu. Saray daireleri, direkli galeriyle çevrili bir orta avluya açılıyordu. Diğer binalar platonun kenarına dizilmişti. Kullanılabilen alan Hitit monarşisinin artan beklentilerini karşılayamayacak kadar küçük olduğundan, plato doğu

ve batı yönlerinde genişletilmiş, üzerine duvarların ve diğer binaların temellerinin yaslandığı kiklop türü iri taş bloklardan oluşan dev teraslar eklenmişti. Ne yazık ki ayrıntıların çoğu yine daha sonraki yapım evrelerinde yok edilmiştir.

MÖ 1300'lerin hemen ardından Muvattali yönetim merkezini daha güneydeki Tarhuntaşşa'ya aktardı ve Hattuşa bir süre taşra merkezi olarak kaldı. Aşağı platoda IVa katı olarak bilinen sıradan meskenler bu döneme tarihlenebilir. Daha sonra Urhi-Teşup döneminde saray en azından kısmen tahrip edilmişti. Ardılı III. Hattuşili, IV. Tuthaliya döneminde de süren büyük ölçekli bir yeniden yapılaşma fırsatı yakalamış oldu. Ortaya çıkan yapı, kalıntılarıyla Hitit krallarının on üçüncü yüzyıl sarayına dair oldukça iyi fikir veren Büyükkale III'tür. r. 72

Bu evrede saray binaları tüm platoyu kaplayacak biçimde genişletilmişti. Eldeki mekanı en iyi biçimde kullanmak için, önceki dönemin kaya terasları inşaat amaçlı ayrılmış ve yeni savunma duvarları dik bayırların daha aşağısındaki, fazlasıyla zor zemin üzerine inşa edilmişti. Kalenin genel ana girişi hala güneybatı köşesindeydi. Kent kapılarında olduğu gibi ikili kapı geçidi ve yanlarında çıkıntılı kuleleri vardı; yalnızca yayaların geçebileceği oldukça dar bir rampayla ulaşılıyordu. Ziyaretçi kapıdan içeri girdiğinde kendisini düzensiz planlı bir giriş avlusunda buluyordu; bu avlu boyunca uzanan kırmızı mermer levhalarla döşeli bir patikayla, bir taçkapıdan daha geniş bir avluya geçiliyordu; bu avlunun üç yanındaki direkli galerilerle, çevredeki binalar tek bir mimari bütün olarak birleştirilmişti. Uzak kenarda başka bir kapı yapısı vardı; her iki yanında bekçi odaları ya da görevli kulübeleri bulunan, üç bölümlü anıtsal bir yapıydı. Bu kapı, yine görkemli binaların cephelerini birleştiren direkli galerilerle çevrili bir başka avluya açılıyordu. Bunun

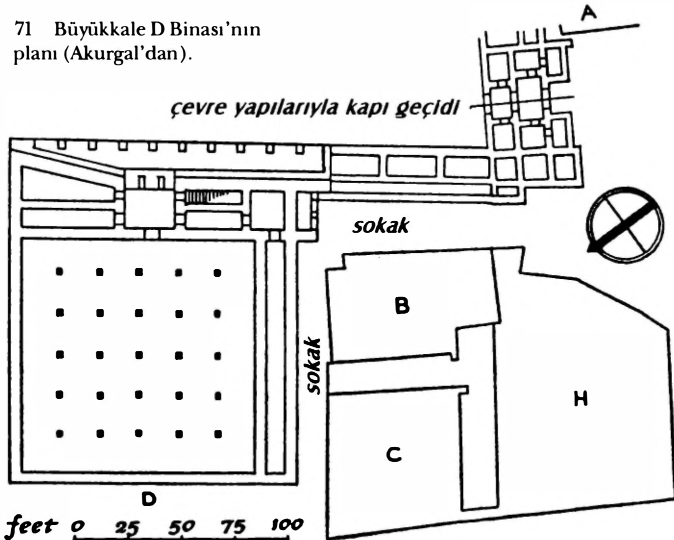
70 Büyükkale'nin kuzeyden görünümü. Solda Büyükkaya, sağda ise kalenin bulunduğu kayalık görülüyor.

ardında, mekanın en yüksek ve en manzaralı kısmında, kral ailesinin özel daireleriyle çevrili benzer bir avlu daha vardı.

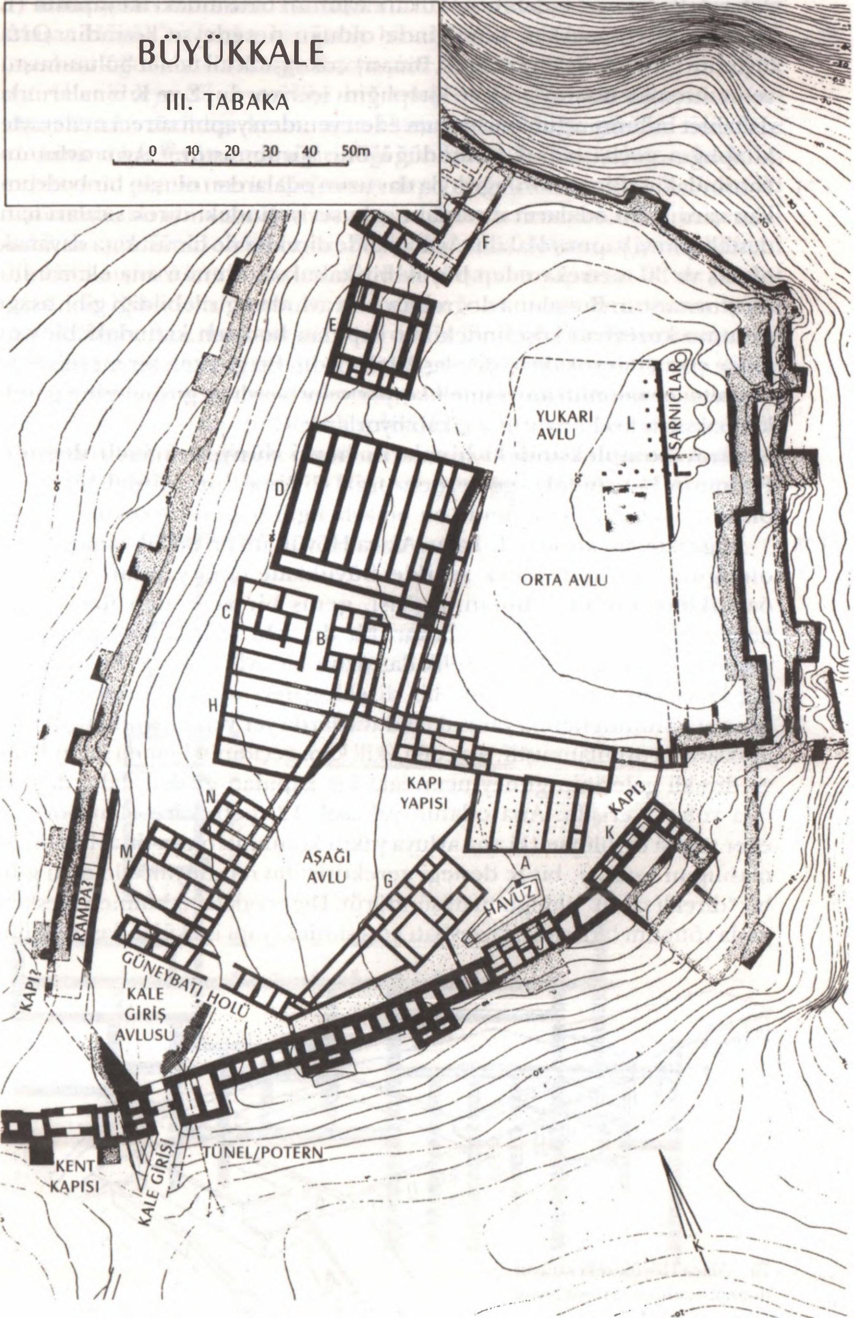
Kralın ortak girişi kullanması gerekmiyordu. Güneydoğu köşesindeki bir kapı ya da geçitten orta avluyu terk edip oradan, (genişliği ve eğimi savaş arabalarına uygun bir dış rampası bulunan) kale duvarındaki ikinci bir kapı yoluyla ilerleyebiliyordu. Aşağı şehirde yaşayan hizmetkar ve alt düzey memurlara kolaylık sağlayan üçüncü bir giriş daha vardı; batı duvarının güney ucundan bir rampa ya da merdivenle ana saray binalarının arkasındaki teraslara açılan daha gösterişsiz bir yapıydı. Son olarak, iki ana kapı geçidi arasında kaldırım taşı döşeli bir yol, güney duvarın iç tarafı boyunca uzanıyordu. Bu yol iki noktada kapılarla kapatılabiliyordu ve her ne kadar taş döşemesi daha önemli bir şeyi düşündürse de, yalnızca saray görevlileri için bir kestirme yol olmalıydı.

Saray kompleksini oluşturan binaların her birinin yapım amacına gelirsek, karşımıza bazı güçlükler çıkar. Örneğin arazinin eğimli yapısı, bazı binalara birinci kat seviyesindeki avlulardan girilmesini gerektirir; bu yüzden, günümüze ulaşan duvarlar bize yalnızca bodrum katlarının planını verir. Üstelik, kayanın en yüksek kısmındaki en önemli binaların bir kısmı, sonraki genişletme çalışmaları sırasında yıkılmış, geriye yalnızca belli belirsiz izleri kalmıştır. Örneğin orta avlunun doğusundaki yapılardan geriye pek bir şey kalmamıştır; öte yandan en içteki avluda, platonun çıplak kaya zeminine gömülü direk yatakları gibi, bir zamanlar orada ne bulunduğuna ilişkin basit izler görülebilir.

Bu güçlükler bir yana, iyi korunmuş binaların bile işlevini saptamak bazen zor olur. Yine de bazı örneklerde, mantıklı tahmin yapmamıza

71 Büyükkale D Binası'nın planı (Akurgal'dan).

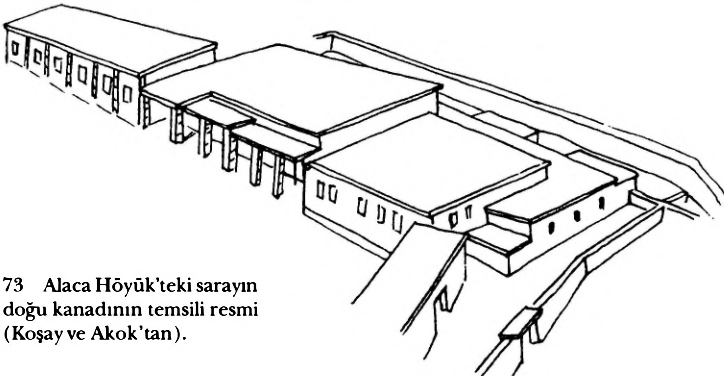

72 Büyükkale'nin planı (Bittel'den).

yetecek kadar veri bulabiliriz. Yukarı avlunun batısındaki iki yapının (E ve F binaları) mesken niteliğinde olduğu neredeyse kesindir. Orta avlunun güneyindeki yapıda (A Binası) çok sayıda kil tablet bulunmuştu ve muhtemelen saray arşiv ve kitaplığını içeriyordu. E ve K binalarında da tablet bulunmuştur ama devam eden yeniden yapım süreci nedeniyle kitaplığın geçici olarak bölündüğü öne sürülmüştür.[59] Aynı avlunun
r. 71 batısındaki D Binası'nın, ağırlıkla dar uzun odalardan oluşan bir bodrum katı vardır. Bu odaların duvarları, avlu seviyesindeki direk sıraları için destek görevi yapmış olabilir. Aynı şekilde direkler de bir üst kata dayanak olmuş ve 30 metrekareden büyük bir kabul salonunun ana elemanını oluşturmuştur. Bu salona doğrudan orta avludan girilebildiği gibi, aşağı avlunun kuzeybatı köşesindeki bir kapıdan bodrum katındaki bir yan girişe çıkan dar sokaktan da ulaşılabiliyordu. Bu girişten bir merdivenle ziyaretçiler salonun antresine ulaşıyor ve orta avluya girmelerine gerek kalmaksızın kral huzuruna çıkabiliyorlardı.

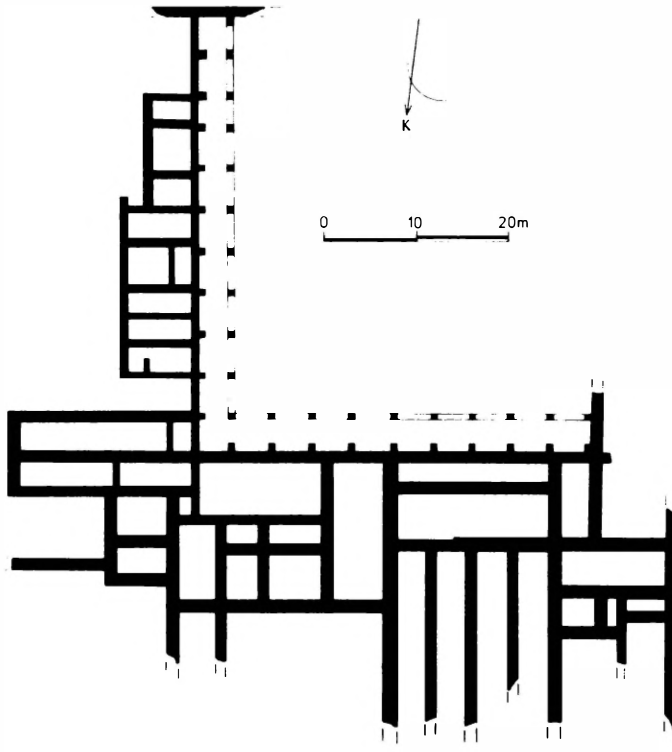
Saray kompleksindeki binaların hepsi dünyevi amaçlı değildi. Platonun batısındaki, gözlerden uzak C Binası'nın dinsel bir işlevi olabilir. Dinle ilgili bölümde bu binayla ilgili bilgi verilecektir.

r. 51,73 Boğazköy'ün kuzeyinde kalan Alaca Höyük'ün en büyük binası, saray olduğunu düşündürecek şekilde Büyükkale'deki yapıları andıran özelliklere sahiptir. Binanın girişi, geniş bir açık alan üzerinden karşıdaki ana kent kapısına bakar; bir dış avlu ve ikili kapı geçidiyle, yaklaşık 76 metreye 15 metrelik dar uzun bir avluya açılır. Bu avlunun sağ kenarının ortasında yine bir direkli galeri vardır; buradaki direk düzeni, avlunun her iki yanındaki duvarlarda yer yer kullanılan gömme ayaklara da uygulanmıştır. Ana oda, ikili kapı geçidinin hemen sağındadır ve direkli galerinin güney ucundaki bir kapıdan girilen daha dar iki oda yoluyla erişilir. Ana odanın yaklaşık 12 metrekare olan boyutu, eğer tepesi örtülüyse (ki ana avluya yakın konumu, onun da avlu olması olasılığını azaltır), bir iç desteği gerektirir; bu da, Büyükkale'deki gibi bir "direkli salon" olduğunu düşündürür. Diğer odalar tahminen mesken ya da yönetim binasıdır; kuzeybatı köşesindeki yapı ise kült odası olabilir.

73 Alaca Höyük'teki sarayın doğu kanadının temsili resmi (Koşay ve Akok'tan).

Daha yakın zamanda, Hattuşa'nın 100 km kadar kuzeydoğusundaki Maşat Höyük'te başka bir saray binası daha kazılmıştır. Bu binanın r. 74
merkezi öğesi, adet olduğu üzere yine direkli galerilerle çevrili büyük (y. 41 metreye 36 metrelik) bir avluydu. Çevresinde sarayın resmi dairelerinin dizildiği kesin, ama Hattuşa'da olduğu gibi bu dairelere de birinci kat seviyesinden girildiği için kalıntılar bize yalnızca bodrum odalarının planını verir. Çoğunun depo olarak kullanıldığı bellidir; iki tanesinde, saray yangından zarar gördüğünde "resmi kattan" düşen kil tabletler günümüze ulaşmıştır. Böylelikle saray, Hattuşa dışında bilinen ilk Hitit arşivini içerir. Ayrıca, ağırlıkla ahşaptan yapılmış bir de üst kat vardı; iç duvarları, krem ya da pembe sıvalı veya kırmızımsı beyaz badanalıydı. Bazı duvarlar yer seviyesinin bir iki metre yukarısında ince kırmızı çizgilerle bezenmişti ama daha özenli duvar resimlerine ilişkin bir iz yoktur. Maşat sarayı, yıkımının 1400'lere tarihlenmesi nedeniyle özel bir öneme sahiptir: Direkli galeriyle çevrili avlu kullanımına ilişkin en erken açık örneğimizi oluşturur ve başkentin yok denecek kadar az veri sunabildiği bir dönemin Hitit saray mimarisine dair bilgi verir.

74 Maşat Höyük'teki Hitit sarayının planı (Özgüç'ten).

75 Aletler ve tarım araçları. *(Soldan sağa)* Tarsus'tan keski, uzunluk 23 cm; Mersin'den keski; Mersin'den çapa; Alaca'dan keski, uzunluk 20 cm; Alaca'dan inşaatçı malası (?), uzunluk 9,5 cm. *(En sağda, üstte)* Alaca'dan bronz çekiç, uzunluk 12,5 cm. *(En sağda, altta)* Tarsus'tan orak, uzunluk 26,5 cm.

Tarım

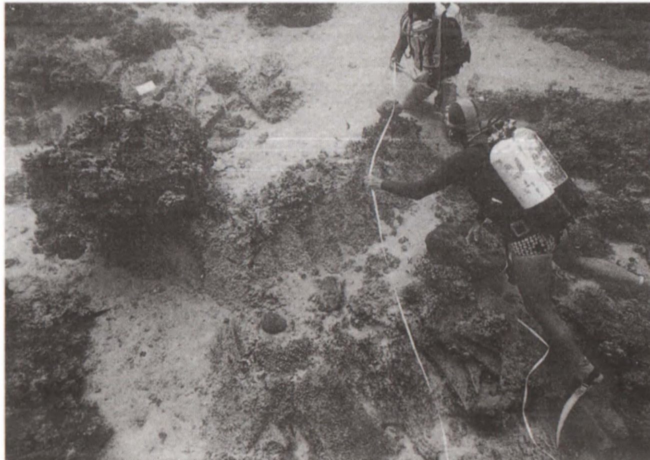
İkinci binyıl Anadolusunun sıradan yurttaşlarının günlük yaşamına baktığımızda, pek çoğu için yaşamın tarıma dayalı olduğunu görürüz. Her ne kadar bölge ekolojisi üzerine yeterince çalışma yapılmadıysa da, yazılı ve arkeolojik kaynaklar, yabanıl ve evcil bitki ve hayvan yaşamı konusunda oldukça net bilgiler vermektedir. Başlıca ürünler buğday ve arpaydı; ama bezelye, fasulye, soğan, keten, incir, zeytin, üzüm ve elmanın yanı sıra muhtemelen armut ve nar da yetişiyordu. Sığır, domuz, keçi, koyun, at, eşek, köpek ve belki de manda besleniyordu; arılar da önemliydi. Yaban hayvanları arasında aslan, leopar, kurt, yaban domuzu, geyik, yılan, tavşan, boğa, yaban keçisi, kartal, yaban ördeği, güvercin ve fareyi sayabiliriz. Günlük beslenme ağırlıkla ekmek ve çörek türleri, süt, peynir, lapa ya da ezmenin yanı sıra et ve sebze haşlamalarına
r. 75 dayanıyordu. Çeşitli yerleşmelerde tarım araçları bulunmuştur ve sözlüklerinde "çiftlik, ağıl, ahır, domuz ahırı, keçi ağılı, harman yeri, odunluk, meyve bahçesi, çayır, arı kovanı, tahıl ambarı, değirmen taşı, su oluğu, saban, bel, el arabası ve koşum takımı" gibi tarım sözcüklerine rastlanır. Diğer bir deyişle, köylünün yaşamı Ege ve Yakındoğu'nun herhangi bir köşesindeki çağdaşlarından çok farklı değildir ve günümüz Türkiyesindeki ardıllarının yaşamına da çok benzemektedir.

Hitit devleti için tarımsal üretimin önemi, krallıktaki diğer kasabalar bir yana, Hattuşa kadar büyük bir kenti beslemek için gereken yiyecek miktarı düşünüldüğünde bile kolaylıkla anlaşılabilir. Nüfus tahminleri hatalı çıkmalarıyla ünlüdür ama başkentte 30.000-40.000 civarında ortalama yerleşik nüfustan söz edilebilir (414 akr alan kapladığına göre, bu alanın yarısı evlerle dolu olsa, akr başına 150-200 kişilik nüfus bizi bu toplama ulaştırır). Tunç Çağı tarım koşullarında tahılın "tüketim rekoltesi" akr başına yedi buşel olarak hesaplandığı ve bu koşullar altında yıllık tahıl tüketimi kişi başına her yıl için yaklaşık on buşel olduğundan,

Hattuşalıların yıllık tüketimi, 40.000-60.000 akr tarım alanından alınabilecek 300.000-400.000 buşel ürün olmalıdır. Nüfus tahmini yarıya, birçoklarının daha gerçekçi bulduğu 15.000-20.000 rakamına indirilse bile[60] tahıl üretimine ayrılmış olması gereken alan hala 20.000-30.000 akr'dır. Tahılın çoğu muhtemelen kentin kuzeyindeki verimli tarım alanlarında yetiştirilmekteydi. (1 akr = 4.047 m^2 ve 1 buşel = 4/5 kile —Ç.N.)

Ticaret ve sanayi

Ne var ki çiftçilik tek olası geçim kaynağı değildi. Hekim, inşaatçı, marangoz, duvarcı, kuyumcu, bakırcı, çömlekçi, fırıncı, ayakkabıcı, dokumacı, terzi, çırpıcı, meyhaneci (bay ve bayan), balıkçı, ahçı, kapıcı ve bekçilerin varlığına ilişkin kanıt vardır ama yalnızca saray ve tapınak görevlileri tam-gün çalıştırılmıştır. Yer yer, yalnızca sanayi bölgesi olarak nitelenebilecek, özellikle maden işçiliğiyle bağlantılı alanlar da bulunmaktadır. Maden cevherlerinin eritilmesi (her zaman değilse de) genellikle madenlerin yakınında yapılmaktaydı ve son çalışmalar, çeşitli eski maden ve eritme alanlarının varlığını göstermiştir.[61] Kuşkusuz, sürmekte olan araştırmalar, özellikle bu çalışmaların tarihlenmesiyle ilgili daha çok ayrıntı sağlayacaktır. Şimdilik bakır cevherlerinin ET I evresi (Karbon 14 tarihlemesiyle *y.* MÖ 2800) kadar erken bir dönemde kuzey dağlarında çıkarılıp eritildiği açıktır.[62] Maden, külçeler halinde yük arabaları veya eşeklerle taşınıp yaygın olarak değiş tokuş ediliyordu; külçelerin en iyi örnekleri karada değil Türkiye'nin güney kıyılarında, muhtemelen Suriye'ye ait Geç Tunç Çağı batıklarında bulunmuştur.[63] r. 76
Araç ve silahların nihai biçimlendirilmesi yerel olarak yapılıyordu; Boğazköy ve Tarsus'ta, çok miktarda cürufun varlığıyla bu işleme ayrıldığı anlaşılan alanlar bulunmuştur. Ayrıca Boğazköy'de Kıbrıs tipi bir bakır

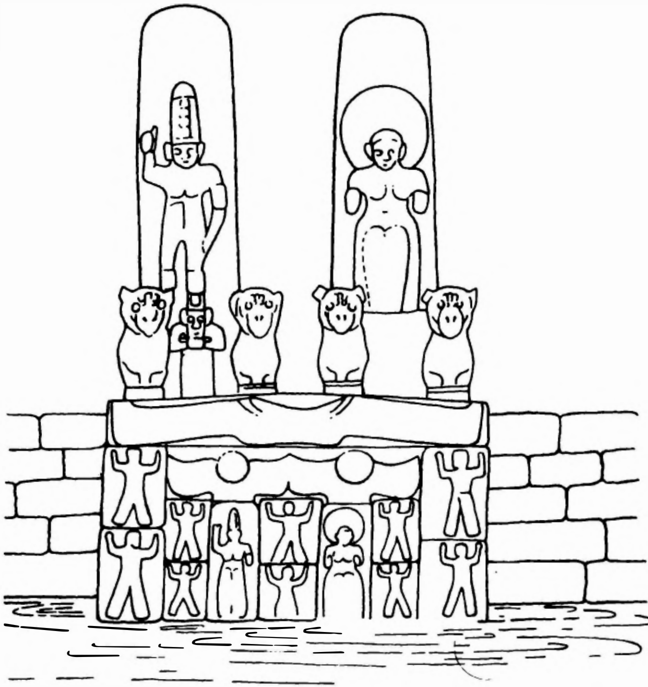
76 Türkiye'nin güneybatısındaki Kaş'ta, dalgıçlar Geç Tunç Çağı'na ait batığın bakır külçelerinden oluşan yükünü araştırıyor.

77 Fassılar'da bulunan heykel grubunun kopyası. Yükseklik 7,3 m.

külçesinin, Tarsus'ta ise üzerinde hala tunç yapışık olan, kilden yapılma eritme kabının parçaları bulunmuştur.

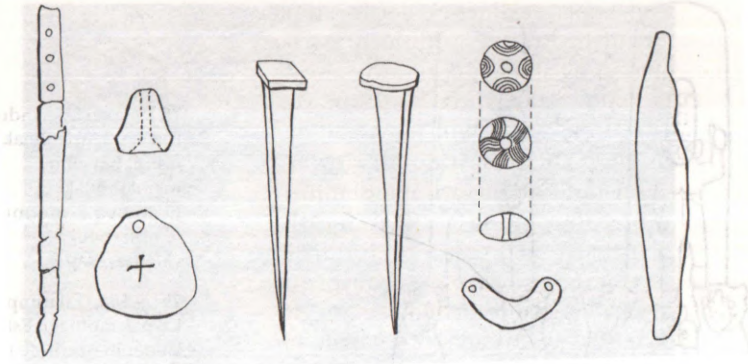
İlk biçimlendirmesi taş ocağında yapılan ve son rötuşları heykel yerine yerleştirildikten sonra tamamlanan taş işçiliği de maden işçiliğiyle aynı doğrultuda gelişmiş görünüyor. İslahiye'nin güneydoğusundaki Yesemek'te, ikinci binyılın son ve birinci binyılın ilk çeyreklerine tarihlenen, taşınmayı bekler durumda yerlerde duran yüzlerce tamamlanmamış yontu görülebilir. Öte yandan Beyşehir Gölü yakınında Fassılar'da bir
r. 77 yamaca bırakılmış devasa figür, yaklaşık 50 km uzaktaki Eflatunpınar
r. 79 kaynak tapınağına ulaşmak üzere yola çıkmış olabilir.

78 *(Üstte)* Üzerinde Fassılar figürü olmak üzere, Beyşehir yakınlarındaki Eflatunpınar anıtının temsili resmi (Mellaart'tan).

79 *(Altta)* Eflatunpınar kaynak tapınağı. Eskiden kaidenin üzerinde iki büyük figür vardı. Bunlar (yukarıdaki öneriye uygun olarak) Fassılar grubu olabileceği gibi, kaidenin alt yüzündeki oturan iki kabartma figürün daha büyük boyutlara uygulanması biçiminde de olabilir. Kaidenin önündeki doğal havuz, Hitit çağında savaklı bir bent düzeneğiyle genişletilmiştir.

80 Troya'dan bıçak; Kusura'dan ağırşak; Troya'dan dokuma tezgahı ağırlığı; Alaca'dan çiviler; Polatlı'dan ağırşak; Alaca'dan dokuma tezgahı ağırlığı; Kusura'dan bıçak. Ölçeksiz.

Alaca yakınlarındaki Eskiyapar kazılarında çömlek yapımına ayrılan bir alan bulunmuştur. Bu yerleşmenin Hitit kültür katındaki açık avluda, her biri yaklaşık 1,5 metre çapında iki yuvarlak fırın yer alıyordu; ortalarında birer dikme ve yanlarında yukarı odanın zeminini destekleyen payandalar vardı. Su, pişmiş toprak borularla sağlanıyordu ve fırınlanmamış ya da hatalı fırınlanmış tabak parçaları bulunmuştu. Benzer tesisler, hiç kuşkusuz birçok Hitit kasabasında da kurulmuştu.

Diğer sanayi kolları daha çok ev tipiydi. Birçok yerleşmeden günü-
r. 80 müze ulaşan çok sayıdaki ağırşak ve dokuma tezgahı ağırlıklarından anlaşılabileceği gibi, yün eğirme ve dokuma evlerde yapılıyordu. Ayrıca her kasaba ve köyde terziler, deri işçileri, marangozlar, inşaatçılar, fırıncılar ve berberler de çalışmış olmalı, ancak bu mesleklerin varlığına ilişkin kanıt bulunması daha zordur. Kültepe'deki bir odada bulunan ve tahminen "döven" (harman kızağı) gibi aletlerde kullanmak üzere depolanan bol miktarda işlenmiş obsidyen, eski endüstrilerin de varlığını sürdürdüğünü gösterir.

Giysi ve takılar

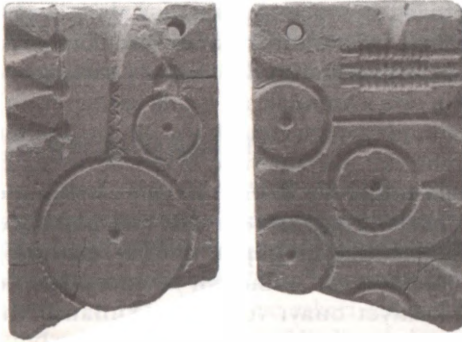
Ortalama bir Hititlinin olağan günlük giysisi, kabaca "boynu dışarıda bırakan giysi" olarak tanımlanabilecek, diz boyunda gömlek benzeri bir tunikti. Kolları uzundu ve genellikle kemersiz giyiliyordu. "Hurri
r. 81 gömleği" denen daha uzun ve gösterişli bir çeşitlemesi, bayram kutlamalarında giyiliyordu. Renkli işlemeler ya da metal süslerle bezendiği de olurdu ve bazen aksesuar niteliğinde bir kemer ya da kuşakla giyilirdi. Çoğunlukla anıtlarda görülen eteği plili hafif tunik, muhtemelen hareketli askerler için hafif bir askeri donatıydı ve yine anıt yontularında rastladığımız kolsuz uzun manto ya da cüppe, tanrılara

özgü bir giysiydi; krallar ve dini törenlerde rahipler tarafından giyilirdi. Kral ve rahiplerin ayrıca yuvarlak kepleri ya da alın bantları vardı, ancak bunlar Alaca kabartmalarında avcıların ve cambazların üzerinde de görülür. Tanrısallığın simgesi olan sivri külah da önemli devlet olaylarında kral tarafından giyilmiş olabilir. Kıvrık burunlu pabuç ya da çarıklar, çeşitli renklerde yapılıyor ve çeşitli biçimlerde süsleniyordu. Çorap ve tozluk da giyiliyordu. Kadınların dışarı çıkarken giydiği olağan dış giyim, vücudu baştan ayağa kadar örten uzun bir pelerindi. Bunun altında, ev ortamında kullanılan daha hafif bir elbise olurdu. Yazılıkaya'daki tanrıçaların plili uzun etekleri, geniş kemerleri ve yüksek şapkaları (*poloslar*), esas itibarıyla tanrısal nitelikte görünse de, baş rahibe sıfatıyla zaman zaman kraliçe de giymiş olabilir.

81 Bir Mısır kabartmasından "Hurri gömleği" (Pritchard'dan).

Giysiler genellikle bir ya da iki bronz iğneyle omuzlardan tutturulurdu. Her iki cins de takı kullanırdı; küpe, yüzük, bilezik ve kolye örnekleri vardır. Muhtemelen bir tür koruyucu tılsım işlevi gören r. 83
pandantifler de yaygındı: tek başına ya da grup olarak kullanılan aksesuar nitelikli "güneş-kursları"; yarımay, ayakkabı çifti ve hayvan ya da tanrı biçimli figürinler gibi. Saçlar genellikle uzun olup ense ve omuzlardan sarkar ya da arkadan bağlanırdı. Erkekler traşlı gezerdi ve bazı yerleşmelerde küçük "sinekkaydı" tıraç bıçakları bulunmuştur.

82 Troya VIIa'dan bir ucu kırık sabuntaşı kalıp. Bir yüzünde halka biçimli iki pandantifin ve küre biçimli üç küçük boncuğun matrisleri görülüyor. Diğerinde, halka biçimli dört pandantifin ve ince dilimli üç boncuğun matrisi yer alıyor. Uzunluk 8 cm.

83 Koruyucu tılsım figürini. Yükseklik 4 cm.

Mühürler

Mühür olarak kullanılmak üzere tasarlanmış zarif bir yüzük türü bilinmektedir ama silindir mühüre benzer bir mühür yüzüğü de Hitit dünyasına özgü bir farklılıktır. Mühürler genelde damga mühür niteliğindeydi; yuvarlak bir tabandan konik biçimde yükselerek bir yüzüğe ya da içinden kordon geçirilen delikli bir başa doğru uzanıyordu. Mercek biçimli mühürler de vardı. Bunların her iki yüzünde da birer desen bulunuyordu ve kullanım kolaylığı açısından U-biçimli metal bir tutamağın eksenine yerleştirilmişti. Eski Hitit dönemi erken mühürleri, Koloni çağı sonlarındakilerin doğrudan devamı niteliğindeydi. Ana motif tümüyle geometrik olabileceği gibi, kartal, grifon (baş ve kanatları kartal, gövdesi aslan biçiminde mitolojik yaratık —Ç.N.), dört ayaklı hayvan ve insan biçiminde de olabilirdi; bazen birkaç figürün bileşiminden oluşurdu. Bazen mührün kenarlığına da bezeme eklenirdi. Bu motiflerin birçoğu Eski Krallık'ta yok oldu ve ilk kez bu dönemde tasarımlara yazı eklendi. Süslemeli kenarlığın içinde merkezi motifin yerini alan bu yazı "Anadolu Hiyeroglifi" ile yazılmıştı. Okunabilen adlar arasında *-muwa* ve *-ziti* ile bitenler çoğunluktaydı ve bunlar da Luvice kökenli olarak bilindiklerinden, toplulukta güçlü bir Eski Krallık Luvicesi öğesini düşündürmüştür. Ara sıra hiyeroglif ve çivi yazılarının bileşimi görülür.

İlk kez I. Hattuşili döneminde görülen "*tabarna* mühürleri" Telepinu döneminden (1500'lerden) itibaren artarak Orta Krallık'ın tipik kral mühürleri durumuna geldi. Ortalarında bezemeli ya da hiyeroglif yazılı küçük bir alan ve onun çevresinde, krallık ünvanı *tabarna*'yı içeren iki sıra çivi yazısı vardı; ancak mührü taşıyanın adı genellikle bulunmuyordu. Bunlara koşut olarak kraliçelere ait "*tavananna* mühürleri" de vardı. Bilinmeyen bir nedenle, ortalarındaki işaret Hitit hiyeroglifi değil çivi yazısıydı.

1400'lere gelindiğinde kraliyet mühürleri İmparatorluk dönemine özgü görünümüne bürünmeye başlamıştı. Bunlar arasında başta gelen *aedicula*'ydı; bu tür mühürlerin orta alanındaki ad (ya da bazen unvan) hiyeroglifi üzerine yayılmış durumda kanatlı güneş kursu olurdu. Mühür üzerindeki çivi yazısında, kralın adı, unvanları ve bazen de soyağacı bildirilirdi —kimi zaman kraliçeninki de. İlkin Muvatalli döneminde görülen en zarif ve özenli mühürlerde ise, orta sahnede kral, koruyucu tanrısının kollarında betimleniyordu. Hitit gliptik (mühür kazıcılığı) sanatının doruk noktasını temsil eden bu mühürler, yabancı ülkelerle yazışırken ve anlaşmalara kraliyet onayı verilirken kullanılırdı.

84 Altından mühür yüzük baskısı.

a

c

d

b

e

f

85 Mühür baskıları. *a* ve *b* Boğazköy'den, hayvan ve güneş motifli Eski Krallık mühürleri. *c* Orta Krallık'tan Huzziya kral mührü; ortada bir bezeme motifi, çevresinde çift sıra çiviyazılı halka görülüyor. *d* İmparatorluk döneminden ortak kraliyet mührü; Kral III. Hattuşili ve Kraliçe Puduhepa'nın unvanları üzerinde kanatlı güneş kursu (kral mühürleri için ayrıca *bkz.* Muvatalli mührü, *r.* 23; III. Murşili mührü, *r.* 24; IV. Tuthaliya mührü, *r.* 48; Şuppiluliuma mührü, *r.* 49). *e* ve *f* Halk mühürleri: Boğazköy'den Eski Krallık dönemi mührü ve Ugarit'ten İmparatorluk dönemi mührü. Ölçeksiz.

İmparatorluk döneminde, sıradan fanilerin mühürleri halka biçimli kenarlık içinde hiyeroglif yazı geleneğini sürdürdü. Bazılarında ortadaki yazıya —tanrı, insan ya da hayvan biçimli— bir figür eşlik ediyordu. Diğerlerinde kenarlık, görenlere ilk bakışta çivi yazısıyla çevrili kraliyet mührü izlenimi verecek biçimde özel olarak tasarlanmış görünen üçgen işaretlerden ya da özenli resimli motiflerden oluşuyordu.

Çömlekçilik: iç Anadolu

Son olarak, Geç Tunç Çağı Anadolusunun çömlekçiliğiyle ilgili bazı bilgiler verilmelidir. Tüm bölgeye hakim tek bir seramik biçemi (stili) olmadığını söylemeye gerek yoktur sanırım; birkaç farklı çömlekçilik bölgesi ayırt edilebilir. "Hitit" tarzında çömlekler, iç Anadolu'nun her yerinde ve Hitit politik ve askeri etkisi altındaki birçok yörede kullanımdaydı. Ağırlıkla tek renkliydi ve kahverengiden kırmızımsı kahveye ve kırmızıya kadar değişiyordu. Çoğunlukla orta bölgenin daha eski geleneğini sürdürüyordu ama seramik başarımında "seri üretim" tekniklerine bağlanabilecek belirgin bir düşüş görülüyordu.[64] Akıtacaklı kaplar arasında en karakteristik biçimler şunlardı: gaga ağızlı testi (artık Koloni çağındaki öncelinden daha ince ve daha az zarifti); "çaydanlık";

dar ve yuvarlak boyunlu olup kulpu boyundan omuza kadar uzanan bir testi türü; ve birden üçe kadar kulpu olabilen, mercek biçimli matara. Kulplu bardaklar azınlıktadır ama çeşitli formlarda çanaklar bulunmuştur: Kiminin basit yuvarlak bir profili ve yuvarlak ağız kenarı vardır, kimisi de dış ya da (özellikle on üçüncü yüzyılda) iç kısımda kalınlaşan ağız kenarına sahiptir. Omurgalı kaplar çok yaygın değildir ama her dönemde görülür ve İmparatorluk'ta geniş ağızlı tabaklar da çoktur. Aynı dönemde kulplu çanaklar da eskiye kıyasla yaygınlaşmıştır. Muhtemelen adak amaçlı minyatür kaplara da rastlanır; kuzey Suriye ve Kıbrıs'la doğrudan bağlantılı şişecikler ve el biçimli sunu kapları, güneydoğudan gelen seramik etkisinin göstergesidir. Kalıpta biçimlendirilmiş kabartma bezekli ender bulunan bir çömlek türü de orta bölgelerin tipik özelliği durumuna gelmiştir. Bitik ve İnandık'taki gibi dinsel sahnelerle bezeli çok renkli kaplar Eski Krallık dönemindendir ve yalnızca parçaları bulunan tek renkli örneklerse İmparatorluk dönemine tarihlenir.

Hitit çanak-çömleğinin belki de en çekici türü, hayvan biçimli
r. 142 kaplar(*ritonlar*)dır. Aslan figürlüler de vardır ama boğalar çok daha
r. 86 yaygındır; kuşlar, özellikle su kuşları da görülür. Bu türün başyapıtları, erken İmparatorluk bağlamında Boğazköy'de kral kalesi terasının alt
r. 87 kısımlarında bulunan boğa biçimli iki büyük kaptır. Her biri yaklaşık 1 metre boyunda olan bu kaplar kırmızı kil astarla kaplanmıştı ve oldukça parlak açkılıydı. Alın, omuz ve sırtlarında krem rengi yamalar vardı. Ayrıca her birinin siyah kakma gözbebekleri, burun halkasına iliştirilmiş

86 Boğazköy'den, iki başlı ördek biçiminde vazo. Yükseklik 20,2 cm.

87 Boğazköy'den, boğa biçimli bir çift tören kabı. Yükseklik 91 cm.

beyaz boyalı yularları vardı. Boyun bitimindeki bir açıklık içeriye sıvı dökülmesini, iki açık burun deliği de sıvının dışarıya akıtılmasını sağlıyordu. Bu kapların bir çift olarak tasarlandığı, kuyruklarının sallanış biçiminden anlaşılabilir. Bu çift, Hurri ve İmparatorluk dönemi Hitit kültlerindeki Hava Tanrısı'nın boğaları Şerri ve Hurri olarak tanımlanmıştır.

Hitit çömlek tarzı batıda Eskişehir bölgesine kadar yayılmıştır. Bu bir politik egemenlik göstergesi olabilir (bölge Vilusa ile bir tutulmuştur). Aynı şey kuzey Anadolu için söylenemez ama Kastamonu, Eflani, Ilgaz ve Gerede'nin yanı sıra Hattuşa'nın hemen kuzeyinde Karadeniz kıyısında Samsun'a yakın Dündartepe ve Horoztepe'de de "Hitit" çömleği bulunmuştur. Kuzey Anadolu çömlekçiliği taklit niteliğinde olsa da, Koloni

88 *(Sol üstte)* Kabartma bezekli İnandık vazosu. Tören sahneleri, muhtemelen de kutsal evlilik gösteriliyor. Yükseklik *y.* 1 m.

89 *(Sağ üstte)* Kabartma bezekli kap parçası, Ankara yakınlarındaki Bitik'ten. Bir adamın, karşısındaki kadının peçesini kaldırarak ona bir tas sunduğu üstteki sahne, muhtemelen dinsel bir anlam taşıyor (kutsal evlilik?). Orta kuşakta tapınanların dinsel geçidi yer alırken, alt kısımda muhtemelen hançerlerle dinsel bir dans gösterisi yapan iki figürün başları görülüyor. Parçanın yüksekliği 38 cm.

90 *(Solda)* Boğazköy'den tipik çanak-çömlek formları (Fischer'dan).

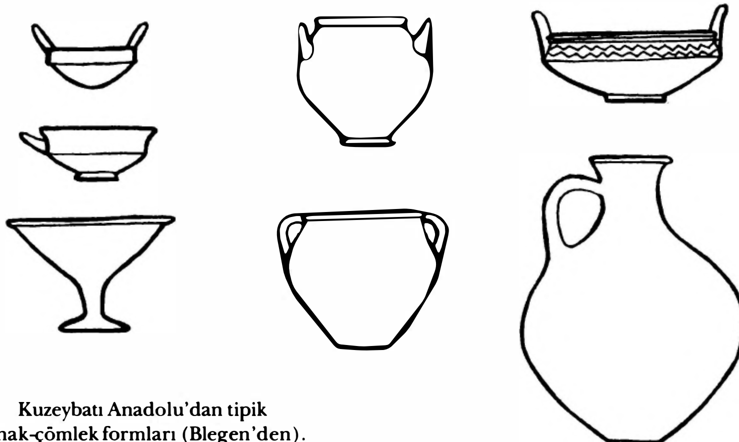
çağının incelikli geleneğini bazı açılardan iç Anadolu'dan daha iyi sürdürmektedir. Belli ki Kaşkalar, büyük ölçüde Hitit kültürünü özümseme eğiliminde olmakla birlikte, bazı yönlerden güney komşularından daha yüksek bir standarda ulaşmışlardır.

Seramik repertuarında Hitit politik hakimiyetini yansıtan bölgelerden biri de Kilikya'dır. Burada da yayvan çanak ya da tabaklar, lens biçimli mataralar, dar boyunlu testiler ve diğer iç Anadolu formları görülür. Elazığ bölgesinde de Hitit varlığı çömleklerden saptanabilir. Burada, daha eski bir yerel geleneğe özgü gri kaplarla Eski Krallık kap stilleri birarada görülür. Bunlara, karakteristik İmparatorluk formları, özellikle de (iç Anadolu'nun kahverengi veya kırmızısına karşılık) turuncu renkte, işlenmemiş tabaklar eklenmiştir.

Doğu Anadolu'nun diğer yerlerinde Geç Tunç Çağı'na ait seramik buluntu yok denecek kadar azdır. Üçüncü binyıldaki parlak dönemden sonra ikinci binyılın büyük bölümünde bölgenin göçebe yaşama gömüldüğü öne sürülmüştür[65] ama bunu kanıtlamak için daha ayrıntılı araştırma ve kazılar gerekmektedir.

Çömlekçilik: batı Anadolu

Batı Anadolu'ya baktığımızda farklı bir seramik dünyası görürüz. Örneğin kuzeybatının kendine özgü bir form ve doku yelpazesi vardır; r. 91
en ünlü örnekleri Troya'da (geç VI ve VIIa katlarında) bulunmuştur ama Smirna (Eski İzmir) kadar aşağılarda, kıyıdan uzak adalarda ve iç kesimdeki Balıkesir ve Akhisar-Manisa ovalarında da görülür. Bölgenin en özgün seramiği, Troya ile ilgili yayınlarda "Gri Minyas" olarak geçen, ince işçiliğe sahip, gri kil astarlı ve sert açkılı bir türdür. Kullanılan tek çömlek türü bu değildi kuşkusuz; şaşmaz biçimde bu türe eşlik eden kırmızı ya da kahverengi çömlekler de vardı. Örneğin Troya'da kırmızı

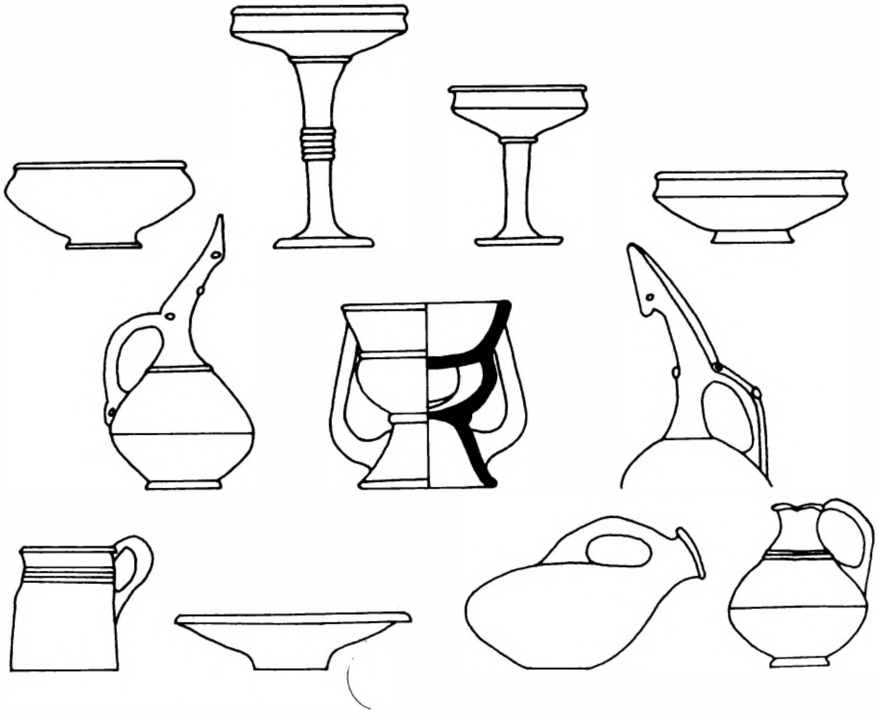

91 Kuzeybatı Anadolu'dan tipik çanak-çömlek formları (Blegen'den).

çömlek, VI. tabakanın erken evrelerinde yaygındır ama sonra kaybolur; kahverengi çömlekler ise geç VI ve VIIa tabakalarının karakteristiğidir. Öte yandan Smirna'da gri seramik geç ortaya çıkar ve yalnızca Geç Tunç Çağı'nda ana çömlek türü olur. Yüksek kulpları, keskin profilleri ve perçin benzeri yumrularıyla bölge çömlekçiliği, madeni prototiplerin varlığını kuvvetle düşündürür; gri, kırmızı ve kahverengi çömleklerin gümüş, altın ve bakırı taklit ettiği de öne sürülmüştür.[66] Gaga ağızlı testi ya da geniş ağızlı tabak gibi iç Anadolu formlarının olmaması dikkat çekicidir. Tipik formlar şunlardır: ayaklı ya da ayaksız düz kenarlı taslar; dışa çekik ağızları ve genellikle yüksek kulplarıyla omurgalı taslar; zarif yuvarlak çanaklar; yuvarlak ağızlı ve üç yapraklı yonca ağızlı testiler; lens biçimli mataralar; çeşitli türlerde geniş ağızlı testiler. Bezeme büyük ölçüde, kapların özellikle omuzlarında bulunan dalgalı hatlı kazı bezekler, sivri kesitli şeritler, düğme ve yumrularla sınırlıydı. Tek egzotik unsur, Troya'da hayvan başı biçimli kulplara duyulan ilgidir. Troya'da da Miken çömleği ithaline ve yerel çömlekçilerin Miken formlarını taklit edişine ilişkin çok miktarda kanıt vardır. İthallerin Sardes'e hatta daha da iç kesimlere kadar ulaştığına dair izler olsa da, bölgenin diğer alanlarında önemli Miken etkisi yoktur.

92 Beycesultan II tabakasından çanak-çömlek.

93 Beycesultan'dan tipik çanak-çömlek formları (Mellaart'tan).

Yüzey araştırmalarında elde edilen kanıtlara göre, İznik çevresi farklı bir çömlekçilik alanıdır. Tipik özelliği, yer yer açkı bezekli, turuncu-kahverengi sert açkılı seramikler ve sert açkılı seramiğin daha basit biçimini temsil etmesi mümkün olan açkısız (perdahlanmamış) kahverengi kaplardır. Kazı kanıtları olmadan bu kapları kesin olarak tarihlemek zordur.

En iyi Beycesultan'ın III., II. ve I. tabakalarında temsil edilen güneybatı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı ise, farklı ve özel bir seramik türüyle kendini gösterir. III. tabakada Orta Tunç Çağı'ndan koyu kahverengi boya astarlı kaplar bulunmuştur ama bu tabakadaki çömleklerin çoğu kırmızı ya da kahverengi kil astarlı ve parlak (yumuşak) açkılıdır. Ayrıca kırmızı, gri ya da altın renginde ve parlak açkılı bir mikalı seramik türü de vardır. Bu "metal taklidi seramikler", sert açkılı seramiklerin de bulunduğu II. tabakanın en gözde biçimini oluşturur. I. tabakada II. tabakanın birçok özelliği varlığını sürdürür ama bunların yerini yavaş yavaş farklı renk yelpazesiyle (turuncu, pembe, erik kırmızısı vb.) yeni bir kil astarlı seramik türü ve sicim baskılı kaba mutfak kapları alır. En tipik güneybatı seramik formlarını şöyle listeleyebiliriz: kadehler ve meyvelikler, tek kulplu "bira maşrapaları", genellikle kulpsuz olan omurgalı kaplar, yassı r. 92, 93

ağızlı tabaklar, iki ve üç yapraklı yonca ağızlı testiler, uzun akıtacaklı gaga ağızlı testiler ve muhtemelen Ege etkileri taşıyan irili ufaklı *askoslar* (ördek biçimli kaplar). II. tabakaya özgü ilginç bir kap, yatay olarak iki bölmeye ayrılmış iki kulplu bir kap olan "içecek ısıtıcısı"dır. Bunların üst kısmı çanak biçimindeyken alt kısmında kömür koymaya uygun bir açıklık ve hava akımı sağlamak için havalandırma delikleri vardır. Bu kapların çağdaş benzerleri bilinmemektedir.

Güneybatıdaki Geç Tunç Çağı seramik malzemesi, ağırlıkla iç Anadolu kökenli görünen yabancı özelliklerin ortaya çıktığı I. tabakaya kadar oldukça homojen bir bütün oluşturur. Önceleri bu özellikler, Hitit İmparatorluğu'nun yıkımından sonra güneybatıya ulaşan bir göç dalgasının izleri olarak kabul edilmişti ama ayrıntılı bir seramik karşılaştırması, Beycesultan'daki ana özelliklerin on ikinci değil on üçüncü yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini öne sürer. Şimdilik, bunların o tarihte görülmelerini açıklayan ikna edici bir tarihsel neden ileri sürülmemiştir.

Hemen ekleyelim, bazı araştırmacılar Beycesultan'daki Geç Tunç Çağı eşyalarıyla iç Anadolu'nun Orta Tunç Çağı arasında paralellik görmekte, bu nedenle daha geç olan ikinci binyıla değil o döneme tarihlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak mikalı kapların (kupaların değilse de) Afrodisias'ta Miken çömleğinin yerel taklitleriyle[67] aynı anda görülmesi, daha geç olan tarihlemeyi doğrular niteliktedir. Konuyla ilgili son yayınlar, sorunu çözmeye yardımcı olacaktır.[68]

Anadolu'da Miken seramiği

Anadolu kıyılarında Miken seramiğinin bulunması, Anadolu ve Ege dünyaları arasındaki olası bağlantılar konusunu yeniden gündeme getirir. Genelde bu tür bağlantıların Miken tüccarlarının kıyı ticaretiyle sınırlı olduğu ve iç kesimlere yayılmanın minimal düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Miletos, Iasos ve Müsgebi'nin yerleşim ve mezarlık alanlarında yapılan kazılar, batı kıyısının güney bölümünde gerçek bir Miken işgali olduğu konusunda kuşku bırakmamıştır. Hititlerce Millavanda olarak bilinen bir Miken krallığını bu bölgeye yerleştirmek için bazılarınca bu yeterli neden sayılmıştır. Ancak üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, farklı coğrafi ve tarihi karışıklıklar yaratmadan Millavanda için bu konumu benimsemek zordur. Bu soru şimdilik açık bırakılmalıdır. Her ne kadar Mikenlilerin Hititlerle batı kıyıları boyunca bağlantısı henüz çözülmemişse de, Arzava ile bağlantının, eldeki kanıtlarda henüz görülmediği halde, coğrafi bakımdan çok daha olası olduğu söylenebilir.

İç Anadolu'da, tüm kıyılardan oldukça uzak olan Maşat Höyük'te
r. 94 Miken IIIT kaplarının bulunması, bir tür doğrudan Hitit-Miken

bağlantısını düşündürür. Ancak bu bağlantının aldığı biçim, hala doyurucu biçimde açıklanmamıştır. Miken çömleğinin parçaları farklı binalarda görüldüğü için, kapların uzak yolculuklardan dönen vatandaşlar tarafından getirilen "anı eşyaları" olma olasılığı azdır. Yine de, kapların miktarı hala —ister Karadeniz ister Kilikya üzerinden olsun— Maşat ve Ege dünyası arasında etkin bir ticareti düşündürmeye yetmez. Böyle bir ticaret olsaydı, Miken ithal ürünlerinin bulunmadığı Hattuşa'da da izlerinin olması beklenirdi. Maşat Höyük ya da diğer yerlerde yapılacak yeni keşifler sonunda konuyu aydınlatabilir.

94 Maşat Höyük'ten Miken IIIT matarası. Yükseklik 10 cm.

7. Din

Bir topluluğun dini inanç ve etkinliklerinin derli toplu bir bütün olarak gelişmesine ender rastlanılır. Genellikle inanç ve eylem modelleri, yüzyıllar hatta binyıllar boyunca dış etkilere ya da değişen toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı değişiklik ve eklemelerle oluşan bir birikimin sonucudur; sonuçta, dışarıdan bakan birine çelişkili ve anlamsız gelebilecek bir törenler ve benzer tanrılar karmaşası çıkar ortaya. Hitit dini buna iyi bir örnektir. Kökleri Neolitik döneme dek gider; altıncı ve ikinci binyıl arasındaki sayısız ekleme ve değişiklikler, Hitit din adamlarının bile "resmi" bir kült ve panteon olarak düzenlemekte zorluk çektiği karmaşık bir bileşimle sonuçlanmıştır. Bu devlet düzenlemesinin ardında, imparatorluğun inanç dünyasını bütünleştirmek için kısmen kaynaştırılmış, yerli ve yabancı birçok farklı öğenin izini görebiliriz.

Anadolu kökenli etkiler

Anadolu'nun en eski dini, tıpkı dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, temelde insanoğluyla doğanın büyük güçleri arasındaki etkileşime dayanmaktaydı. Doğal güçlerin en önemlisi kuşkusuz ki yaşam veren, her şeyin anası olan topraktı. Toprak anayı gebe bırakacak olan, suyun bereketiyle ilişkili eşi de ikincil önemde bir tanrıydı. Bu güçler ve daha niceleri, toplumun esenliği ve sürekliliği için temel öneme sahipti; hem bireyin hem de toplumun düzenli olarak, uygun dinsel etkinliklerle onların onayını alması ve koruması gerekiyordu. Böylece, her köyün kendine ait koruyucu tanrıları, kült merkezi, mitolojisi ve temelde tarım evreleriyle bağlantılı şenlikleri oluşmuştu. Ayrıca her köyde, belirli afetleri etkisizleştirmek ve belirli amaçlara ulaşmak için çeşitli ayinler yapan büyücüler ve şifacılar da vardı.

Bu basit (ve itiraf edeyim ki varsayımsal) tablo, tarım köylerinden daha büyük ölçekli politik birimlere geçer geçmez karmaşıklaşır. Topluluklar birleştikçe, bir grup tanrının diğerinin yerini aldığına veya benzer tanrıların tek bir kutsal varlık olarak görüldüğüne ilişkin fazla bir belirti yoktur. Tersine, yerel tanrıların bağımsız kimlikleri korunmuş, boyutları genişleyen ve karmaşıklığı artan bir panteon ortaya çıkmıştır. Bazı tanrı ve tanrıçalar diğerlerinden daha öne çıkmışsa da, daha az güçlülere tapınma düzeni de aynen sürmüştür. Çoğu tanrılar bizim için listeye eklenecek birer isimden ibarettir ama bazıları Hitit panteonunun önemli güçleri durumuna gelmiştir.

95 *(Solda)* Çatal Höyük'ten "ana tanrıça" figürü. Baş kısmı onarılmış.

96 *(Sağda)* Oturan tanrıça heykelciği; MÖ on üç ya da on dördüncü yüzyıl. Alaca Höyük'ten. Yükseklik 6,6 cm.

Hititlerin dinsel ve dünyevi metinlerinde kesin olarak saptayabileceğimiz en erken unsur Hatti etkisidir. "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" (daha çok bir yeraltı tanrıçası), "Hava Tanrısı" Taru (daha çok bir su tanrısı), "Güneş Tanrısı" Estan, "Savaş Tanrısı" Wurunkatte, "Taht Tanrıçası" Halmasuit, "Hattuşa Dahisi" İnara, "Kaybolan Tanrı" Telepinu ve önemli önemsiz pek çok tanrı, Hattilere aitti. Bu tanrılar, ikinci binyıl inanç sisteminin temelini oluşturan Hitit öncesi yerel panteondan varlıklarını sürdürenlerdi.

Anadolu dışından gelen etkiler

Anadolulu olmayan halklar da Hitit dininin oluşumunda rol oynamıştır. En önemlileri, üçüncü binyıl sonlarında iç Anadolu'ya gelen Hint-Avrupalı kavimler ve ikinci binyılda etkileri giderek artan Hurrilerdi. Aslında İmparatorluk din sisteminde ilginç bir biçimde Hint-Avrupalı öğelere pek rastlanılmaz. Yeni gelenler, beraberlerinde kendi Zeus'larını da getirmiş olmalı; bunun izleri, resmi panteonda Ana Tanrıça'nın eşi durumunda olan, dağ tepelerinin şimşek getiren tanrısının bazı özelliklerinde görülmüştür.[69] Diğer Hint-Avrupa özelliklerine, silindir mühür baskılarında kendini gösteren Kültepe Karum II dönemi (*y.* 1940-1840) ikonografisinde rastlanmıştır. Heykel ve heykelciklere dayanarak, önceki yüzyıllarda Ana Tanrıça'nın en üstün kutsal varlık olduğu söylenebilir.

97 Kültepe'den silindir mühür baskısı. Dört atın çektiği dört tekerlekli savaş arabası üzerinde tanrı Pirva betimleniyor. Onun karşısında, bir aslan-ejder üzerinde durarak mızrak ve şimşek tutan tanrı Adad görülüyor. Arabanın altında yüzü koyun yatan bir insan figürü yer alıyor.

r. 97 Oysa mühür baskılarında erkek egemen bir panteon görüyoruz: Hava Tanrısı en üstün konumdadır; atla yakın bağlantısı nedeniyle at binen Hint-Avrupalı istilacılarla ilişkili görünen Pirva da önemli bir tanrıdır. Ancak, Koloni çağında yabancı tanrılar geçici bir hakimiyet kazandıysa bile, Ana Tanrıça'nın öncelikli konumuna hızla yeniden ulaştığı bellidir. Güçlü bir tanrı olmasına karşın, Hitit Hava Tanrısı, panteonun lider hanımının oldukça belirgin bir biçimde astıdır.

Hitit dini üzerinde Hurri etkisi çok daha güçlü ve yaygındır. 1430'larda I. Tuthaliya ve kraliçesi Nikalmati'nin tahta çıkmasıyla başlayan İmparatorluk hanedanının Hurri kökenli olduğu düşünülmektedir ve Şuppiluliuma dönemine gelindiğinde Hurrileşme süreci hız kazanmıştır. On üçüncü yüzyılda, büyük ölçüde III. Hattuşili'nin Hurri eşi Puduhepa'nın etkisiyle, resmi din adeta "el değiştirmiş", yüzyılın sonunda panteon tümüyle Hurrileşmişti. Bunun en açık belirtisi,
r. 115-6 Yazılıkaya açık hava tapınağı kabartmalarında görülebilir: Hitit panteonundan derlenen tanrılar Hurri tören düzeninde sıralanmış ve Hurrice adlar almıştır. Eskiden Hatti'nin Hava Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası olarak bilinen baş tanrılar, burada Teşup ve Hepat olarak adlandırılmıştır. Onlara, çocukları Alanzu ve Şarruma'nın yanı sıra Kumarbi, Şauşka, Nikkal gibi adlar taşıyan pek çok tanrı eşlik eder. Bu türden bir sinkretizmin (yabancı öğelerin kaynaştırılması) geç tarihli ve atipik olduğu belirtilmelidir.

Köy dini

Hitit İmparatorluğu'nun dini, böyle uzun ve karmaşık bir sürecin nihai sonucudur.[70] Günümüze kalan kanıtların çoğu resmi devlet kültüyle ilgilidir ama Anadolu platosundaki küçük toplulukların dini etkinlikleriyle de ilgili ipuçları verebilir. Yerel dini binalarla ilgili bilgimiz kısıtlıdır ama içeriklerine ilişkin başkentte tutulan envanterler, iç düzenlemeleri ve şenlikleriyle ilgili fikir verir. Küçük tapınakların ana nesneleri silah, hayvan ya da (yontulu bir kaide üzerine dik yerleştirilmiş bir stel olan) *huvaşi* taşından oluşan mütevazı boyutlu kült heykelleriydi. r. 106
İmparatorluk döneminin sonlarına doğru bu nesneler, genellikle kral tarafından armağan edilen insan biçimli imgelerle yer değiştirmeye başladı. Başlıca şenlikler ilkbahar ve sonbaharda gerçekleşir ve çoğu zaman tanrı heykeli, yerleşim alanı dışında açık havada duvarla ayrılmış bir kutsal alana dikili *huvaşi* taşına taşınırdı. Adak töreninin ardından şölen verilirdi; bunu izleyen savaş oyunları ve spor yarışmalarından sonra heykel, tapınağa geri getirilirdi.

"Dinsel" değil, daha çok "büyüsel" nitelikte görmeyi yeğlediğimiz diğer etkinlikler, köy ve kasabalarda günlük yaşamının parçası haline gelmişti. İster tanrıların öfkesine, ister düşmanların şerrine bağlı olsun, hastalık ve talihsizlik daimi tehlikelerdi. Bu kötülüklere karşı koymak için, kısırlığı önlemekten isteksiz bir tanrıyı tapınağına dönmeye ikna etmeye kadar her amaç uğruna, büyük ölçüde "sempatik büyü"den yararlanan ayrıntılı ayinler geliştirilmişti. Genellikle "kahin" ya da "kuşçu" olarak nitelenen rahipler ve "yaşlı kadın" olarak anılan rahibeler, bu tür törenlerden sorumluydu ve etkinliklerin çoğu, duacının evinde ya da açık havada gerçekleşirdi. Bu bağlamda yeraltı suyu kaynakları olarak pınarlar özellikle önemliydi. Genellikle basit "kutsal pınar"lardan geriye iz kalmamıştır ama Eflatunpınar gibi, akıp giden bir pınarı işaret eden r. 77-9
bir kaya anıtı, sıradan açık hava tapınaklarının gelişkin bir biçimi olabilir. Sirkeli'deki Muvatalli anıtı ve Sipylus'daki oldukça aşınmış (ve artık erkek r. 98
olduğu düşünülen) "Niobe" figürü gibi diğer kaya anıtlarının akarsu üzerinde konumlandırıldığı açıktır; bunlar da benzer inançlarla bağlantılı olabilir. Daha küçük ölçekli olası bir pınar tapınağı da Ilgın yakınlarında keşfedilmiştir. Bir tepenin eteğindeki pınara, dikdörtgen bir taş havuz yapılmış ve duvarlarına IV. Tuthaliya kartuşunu içeren uzun bir hiyeroglif yazıt kazınmıştır.

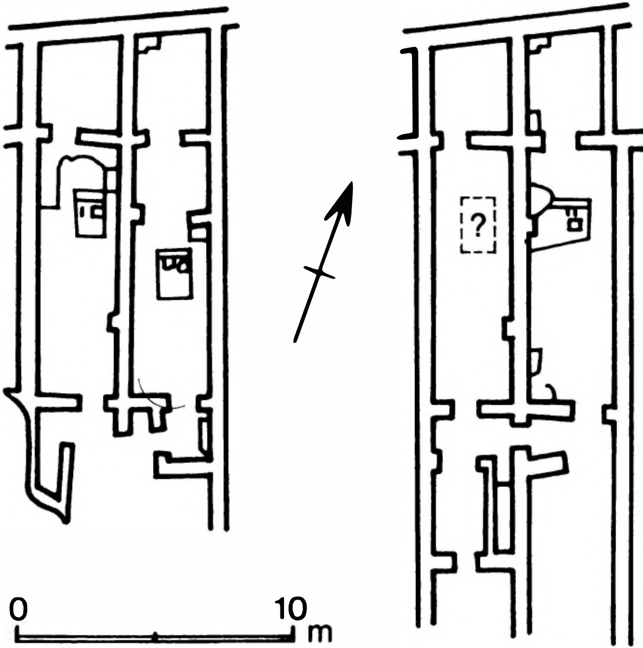
Tapım amaçlı kullanılan küçük yapılara Hattuşa'da da rastlanılmış ve kentin güney kesiminde bazı örnekleri bulunmuştur. Aşağı şehrin yerleşim bölgesinde bulunan üç odalı basit bir yapı, tek bir rahibin hizmet verdiği, burada ve ülkenin tümünde görülen küçük tapınaklara tipik bir örnektir. Büyükkale'deki bazı binalar da yerel kültlerle ilgili görünmektedir; başka yerlerde de benzerleri olabilir. Geç İmparatorluk

98 Adana yakınlarındaki Sirkeli'den, üzerinde Muvatalli figürü bulunan kaya kabartması.

döneminden C Binası'nın ortasında bir açık alan ve çevresine kümelenmiş beş oda vardı; bu alanın tabanı, çevre odalardan 1,5 metre derindeydi. Tabanındaki kum ve çamur katmanları arasında adak eşyaları ve deniz kabuğu kümeleri bulunmuştu; bir köşede de drenaj kanalı yer alıyordu. Öyle görünüyor ki, kalenin aşağı terasındaki daha eski bir binanın da (IVb2 tabakası), çökük tabanlı ve drenajlı bir merkezi alanı vardı; üzerinde de ördek biçimli büyük bir boyalı vazo durmaktaydı. Yine suyla bir bağlantı düşünülebilir. r. 72

Küçük Asya'nın batısındaki Beycesultan'da, kent surlarını bulma çabasıyla yapılan bir açmada, şansımıza bir dizi geç Tunç Çağı tapınağına rastlanılmıştır. Bu tapınaklar, her biri yaklaşık 9 metreye 3 metrelik bir çift dar uzun odadan oluşuyordu; kısa kenarlardan birinde giriş, diğerinde (kazıyı yapanlarca "sakristi/kutsal eşya deposu" olarak nitelenen) daha küçük odalar vardı. Her tapınağın eşya deposu ucuna r. 99

99 Beycesultan'ın III. ve II. tabakalarındaki tapınakların planları (Lloyd'dan).

100 *(Üstte)* Ocağı ve "boynuzlarıyla" Beycesultan III tabakasındaki tapınaktan törensel bir düzenleme.

101 *(Yanda)* Ocağı ve "boynuzlarıyla" Beycesultan II tabakasındaki tapınaktan törensel bir düzenleme.

doğru alçak bir kaide yer alıyordu; arkasında alçak bir duvar bulunan bu kaide üzerinde pişmiş topraktan bir çift "boynuz" bulunuyordu. Boynuzların her yanı, eşmerkezli daireler biçiminde damga bezeklerle donatılmıştı ve bir örnekte, boynuzların sağındaki küçük kerpiç sütun üzerinde bir pişirme kabı duruyordu. Yerleşmenin başka bir bölümündeki eşzamanlı bir evde de benzer bir düzenlemenin kalıntıları bulunmuş, bir başka örnek de Kusura'da ortaya çıkarılmıştır. Bu örneklerde söz konusu yapıların ev ocaklarından başka bir şey olduğuna dair pek kanıt yoktur ama Beycesultan'ın mükemmel korunmuş boynuzlarını yalnızca "kap taşıyıcı" olarak görmek de zordur; odalardaki çanak çömlek ve boncuklu kolyelerle, bronz alet ve silahların miktarı, sıradan bir meskeni düşündürmez. r. 100-1

Devlet dini: kral

Boğazköy'ün daha görkemli dini yapılarına döndüğümüzde, Hitit emperyalizminin en etkileyici anıtlarından bazılarıyla yüz yüze geliriz. Hitit gücünün yükselmesiyle birlikte, eskiden küçük tarım topluluklarının koruyucuları olan tanrılar, hızla kendilerini sarayın ve büyük bir imparatorluğun bekçileri konumunda buldular. Ancak temel özellikleri ve insanoğluyla ilişkileri değişmedi. Hititlerin gözünde tanrılar efendiydi; insanın amacı, tıpkı hizmetkarın efendisine yaptığı gibi, onlara hizmet etmekti. Karşılığında tanrı, iyi bir efendi gibi, hastalık, kıtlık ve düşman saldırılarına karşı koruma sağlar ve dinsel görevini ihmal eden kötü hizmetkarı da cezalandırırdı. Böylece Hitit toprakları genişledikçe, kralın omuzlarına binen yük de artmaktaydı. Tanrıların en önemli hizmetkarı olarak ülkesindeki tüm tanrıları gözetmekle sorumluydu; dolayısıyla da imparatorluğu bir bütün olarak tutma konusunda kilit öneme sahipti. Kralın öncelikli görevi tanrıları hoş tutmaktı; bu amaçla şenlik zamanı gelen tanrının tapınağını ziyaret etmek ve erdemli bir kişiliğe sahip olmak zorundaydı (bu kaygının adeta bir takıntıya dönüştüğü anlaşılıyor). Bir şekilde hizmette kusur ederse tanrılar öfkeye kapılırdı; bu öfkenin nedenini bulmak, kusurunu düzeltmek ve af dilemek de yine kralın boynunun borcuydu. Böyle durumlarda tam olarak ne kusur işlendiğini bulmak zordu çünkü her ne kadar tanrılar insan biçiminde olsalar da, kusurun niteliğini açıklamak için kullarının karşısına çıkmıyorlardı. Ara sıra vecde gelen bir esriğin ağzından konuştukları olurdu; sıkça da rüyada mesaj iletirlerdi ama kusurun niteliğini keşfetme işi çoğu zaman kehanete kalırdı —kurban bağırsaklarını incelemek, kuşların uçuşunu izlemek ya da ayrıntıları bilinmeyen bir tür piyango yoluyla. İşe, "Tanrının öfkesinin nedeni şunlar şunlar mıdır?" diye sorarak başlanır ve kahinler belirtilerden uygun bir yanıt alana dek, olası kusurlar bir bir sayılıp dökülürdü. Tanrının gazabının nedeni keşfedildiğinde, duacı artık tanrısına doğrudan seslenebilirdi; Hitit krallarını (ve kraliçelerle prensleri) insani sorunlarla boğuşan ve onlara

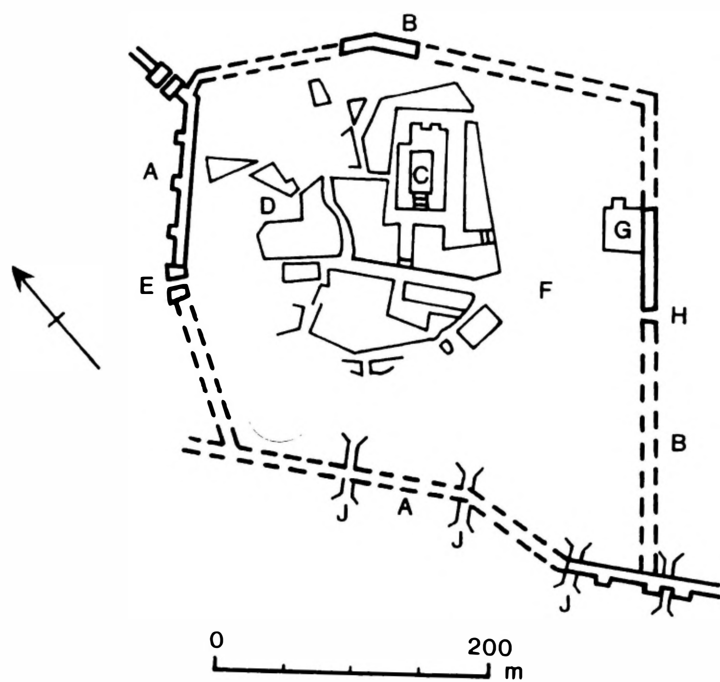
çözüm arayan bireyler olarak en açık biçimde dualarında görürüz. II. Murşili'nin "veba duaları", ülkesini kırıp geçiren felaket karşısında kişisel sorumluluk duygusuyla kıvranan Hitit hükümdarlarının belki de en güzel örneğini sunar.

Boğazköy: Büyük Tapınak

Ancak hükümdarın görevleri, kişisel dualardan çok ortak ayinlerle ilgiliydi ve Büyük Kral olarak görevlerinin yerine getirilmesi için uygun bir ortam gerekiyordu. Bu ortam, aşağı şehirde göze çarpan bir konuma
r. 103-4 kurulu büyük bir tapınak kompleksi (Tapınak I) tarafından sağlanıyordu. Tapınak, bir kenarı yaklaşık 275 metre uzunluğunda, kabaca kareye benzer bir alan üzerindeydi; kısmen aşağı şehrin eski surundan oluşan ama büyük bölümü bu amaçla özel olarak yapılan bir temenos duvarıyla çevriliydi. Tapınak binaları bu alanın hemen hemen ortasında bulunuyordu. Batı ve kuzeybatıdaki alan (yani güneydoğusunda kalan kral konutundan bakıldığında tapınağın *arkası*), tapınak personelinin evleriyle doluydu. Evler farklı boyutlardaydı. Bazıları tepenin eğimi üzerindeki teraslarda ana yollar boyunca sıralanmış ve bir dizi ara sokak ve dar geçit aracılığıyla bloklara ayrılmıştı. Diğerleri, özellikle kuzeydekiler, tahminen daha önemli görevlilere ait müstakil binalar durumundaydı. Şehrin aşağı kısmından bu yerleşim alanına yaklaşım, kuzeybatı duvarının ortasındaki anıtsal bir kapı geçidiyle sağlanıyordu. Karşı taraftaki Yazıcı Okulu yakınlarında, kaleden tapınak binalarına
r. 103 inen tek elverişli yol üzerinde kral için bir tören girişi olmalıydı.[71] (Yazıcı Okulu, güneydoğudaki temenos duvarının hemen yanında duran iki katlı büyük binaydı). Bu kapı ve binalar arasında kalan açık alan, tapınak yapısının genel manzarasını gözler önüne seriyordu. Tapınak yaklaşık 137 metre uzunluğunda 100 metre genişliğinde yapay bir yığma teras üzerine oturtulmuştu; batı kenarı daha eski evler arasından geçiyor ve tapınağın on üçüncü yıldaki genişlemesini simgeliyordu. Bu terasın
r. 104 kenarlarına dizilmiş ince uzun depo odaları, üzerlerine eklenen ikinci katla, asıl tapınağın çevresini kuşatan kaldırım taşı döşeli adeta kapalı bir alan oluşturuyordu; bu alanın ana girişi Yazıcı Okulu'nun karşısında, güneydoğu köşesine yakındı ama kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatıda üç giriş daha vardı.

102 *(Yan sayfada, üstte)* Boğazköy'deki ana tapınak kompleksinin Büyükkaya'dan görünümü.

103 *(Yan sayfada, altta)* Boğazköy'deki ana tapınak kompleksinin dış hat planı. *A* eski surun parçası; *B* temenos duvarı; *C* tapınak binaları; *D* evler; *E* aşağı şehirden giriş; *F* açık alan; *G* Yazıcı Okulu; *H* ana kapı (?); *J* tünel/*potern.*

B
A
C
D
G
E
F
H
B
J
A
J
J
0
200
m

104 Boğazköy'den Tapınak I'in ayrıntılı planı (Bittel'den).

105 Tapınak I'in ana binasına giriş. Kapının her iki yanındaki geniş pencereler, alçak denizlikleriyle dikkat çekiyor.

Ana tapınak binasının girişinde, Hitit tarzında anıtsal bir kapı geçidi vardı: Geçidin ortasında, sağında ve solunda nöbetçi kulübeleri bulunan bir oda yer alıyordu; bu odanın hem içte hem dışta birer küçük holü vardı ve hollerin de iki yanında odacıklar bulunuyordu (bu odacıklardan dışta olanların pencereleri taş döşeli dış alana, içte olanlarınki iç avluya bakıyordu. Avlunun karşı ucundaki bir köşede, törensel yıkanmalar için kullanılan küçük bir yapı durmaktaydı; onun ardındaki direkli galeri, tapınağın en iç kısmına açılıyordu. Kompleksin geri kalanından farklı olarak kireçtaşı yerine granitten yapılan bu iç kısım, bir kült odasıdır; bu tür odalarda bulunan taş kaideler üzerine tapınak tanrılarının kutsal heykelleri oturtulur —bu örnekte tahminen Hatti'nin Hava Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası. Kült heykellerinin hiçbiri günümüze kalmamıştır ama kaidelerin boyutundan, olağan büyüklükte oldukları görülebilir ve küçük tapınakların heykelleri gibi değerli taşlardan yapıldıkları ya da onlarla süslendikleri varsayılabilir. Yazılıkaya gibi anıtlara alçak kabartma olarak yontulan figürlere birçok bakımdan benzer olmalılar. Bazen bir tanrı, özellikle Hava Tanrısı, Alaca Höyük'teki kabartmada görülebileceği gibi kutsal hayvanıyla ya da kılıç, mızrak gibi bir silahla betimlenirdi.

r. 105
r. 116-22
r. 137

Sıkça belirtildiği gibi, Hitit tapınaklarının en iç kısmındaki kült odası avludan kolayca erişilebilir hatta görülebilir durumda değildi. İçeride olup bitenler, yalnızca seçkin bir azınlığı ilgilendiriyordu ve tanrı heykeli, tapınmak için dışarıda toplananların gözünden uzakta tutulmaktaydı. Kült odalarının, daha doğrusu tapınak odalarının çoğunun, iç avludan değil

dış duvarlardaki pencerelerden ışık aldığını da belirtmeliyiz. Böylece bina, kompleksin dış kısımlarından yalıtılmak yerine, onlarla bütünleşmişti.

Önemli Hitit şenliklerinin çoğu tapınak alanında gerçekleşmiş olmalı. Bunlar, büyük ölçüde kült odasının farklı bölümlerinde gerçekleşen törensel yıkanmalar, kurban adakları ve sıvı sunulardan oluşuyordu. Kült nesneleri arasında güneş ve ay kursları, değerli madenlerden kaplar
r. 87,143 ve genellikle boğa ya da diğer hayvanlar biçiminde seramik kaplar (*ritonlar*) yer alıyordu. Yalnızca kült heykeli değil, kral tahtı ve tapınak binasının bölümleri de kutsal sayılıyordu; yontulu özel bir kaide üzerine
r. 106 dik yerleştirilen bir stel olarak tanımlayabileceğimiz *huvaşi* taşları da önemli bir role sahipti. Muhtemelen avluda, sık sık büyük toplantılar düzenlenir, genellikle şarkıcılar ve çalgıcılar eşliğinde kral, muhafızları, rahipler, ileri gelenler ve tapınak hizmetkarlarından oluşan alaylar sürekli geçit yapardı.

Tapınak, büyük şenliklere ev sahipliği yapmakla kalmayıp yıl boyunca tanrıyı da ağırlardı. İçinde tanrının yemek ve yatak odası vardı, ayrıca her türlü gereksinimini karşılamak üzere emrine amade bir tapınak hizmetkarları ordusu bulunuyordu. Bu hizmetkarların en azından bazıları tapınağın arkasındaki evlerde oturuyor, bazıları da kasabanın

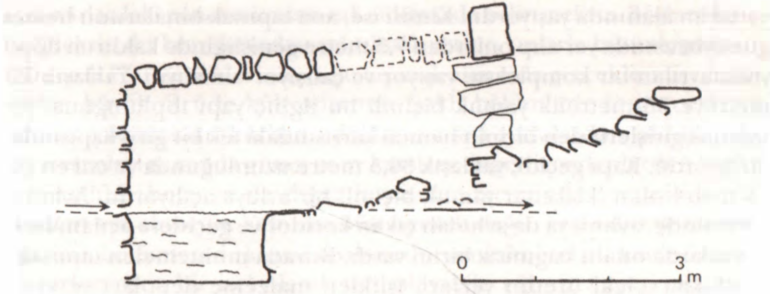
106 Bir taş kaidenin yandan görünümü; benzer bir kaide üzerine dik yerleştirilmiş bir stel önünde tapınan bir kişi betimleniyor. Kabartmada betimlenen stel, muhtemelen metinlerde *huvaşi taşı* olarak geçen kült nesnesidir ve bu kaide de benzer bir nesneyi desteklemek için kullanılmış olabilir. Yükseklik 92,5 cm.

yerleşim alanında yaşıyordu. Kimisi ise, ana tapınak binalarının hemen güneybatısında yer alıp onlardan 7,5 metre genişliğinde kaldırım döşeli yolla ayrılan bir komplekste yaşıyor ve çalışıyor olmalıydı. Yaklaşık 120 metreye 55 metrelik yamuk biçimli bu ilginç yapı topluluğuna, yan tapınak girişlerinden birinin hemen karşısındaki tek bir giriş kapısından giriliyordu. Kapı geçidi, yaklaşık 30,5 metre uzunluğunda ve eni en çok 15 metre olan ikizkenar yamuk biçimli bir avluya açılıyordu. Avlunun çevresinde, avluya ya da avludan çıkan koridor ve geçitlere açılan, farklı boyutlarda onaltı bağımsız birim vardı. Burada muhtemelen tapınağın mutfakları, içki üretim yerleri, işlikler, malzeme depoları ve yazıcı odaları da bulunuyordu. Kompleksin tamamı, Amarna ve Deir-el-Medineh'deki Mısırlı işçi tesislerine benzetilmektedir.

Tapınak alanında, burada söz edilenlerden başka mimari topluluklar da vardır ama nitelikleri tam olarak bilinmemektedir. İşçi tesislerinin hemen güneyinde, birçok bakımdan kral kalesindeki binalara benzetilebilecek geniş bir dikdörtgen bina (Kompleks 2) yer alıyordu; arkasındaki açık alanda alçak bindirme tonoz örtülü ve kuzeyden taş basamaklarla girilen küçük bir yeraltı havuzu vardı. Arka duvarındaki r. 107-8 bir delikten havuza giren su, basamakların altından, dışarıdaki yolun altındaki bir kanala taşınıyordu. Bu yapay mağaranın girişi üzerine

107 Boğazköy ana tapınak kompleksindeki yeraltı havuzunun girişi. Kırık lentonun onarılan sağ kısmında, tapınan bir adam betimi yer alıyor.

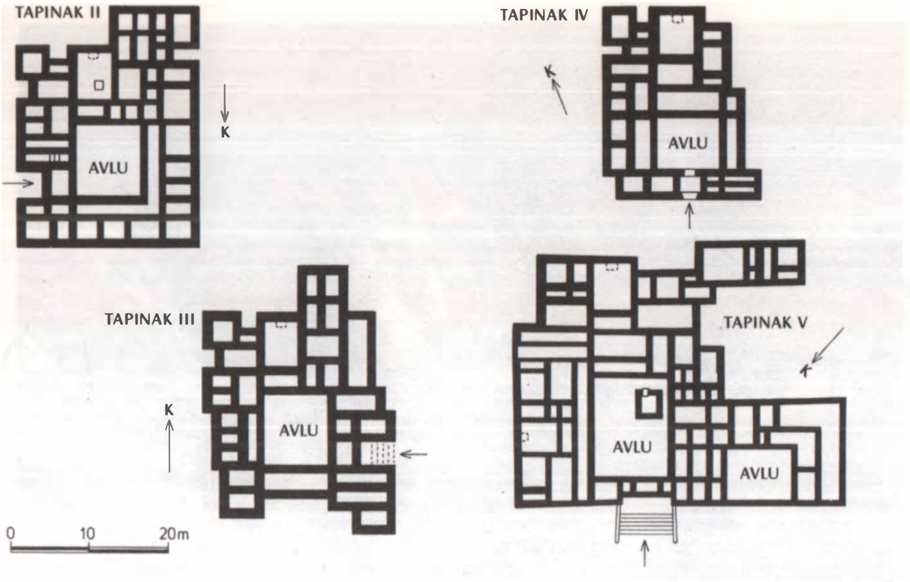
108 Resim 107'de gösterilen yeraltı havuz yapısının kesiti (Bittel'den).

yontulan bir grup figürden yalnızca biri günümüze kalabilmiştir; bir diğerinin de izleri vardır. Bozulmamış figür, sola bakan, uzun bir elbise ve yuvarlak bir kep giymiş, kolunu geleneksel tapınma jestiyle kaldırmış bir adamı betimliyordu. Her şey bu yapının dünyevi olmayan kullanımını gösterir ki bu da yine kaynak suyunun ilahi bağlantılarını vurgular.

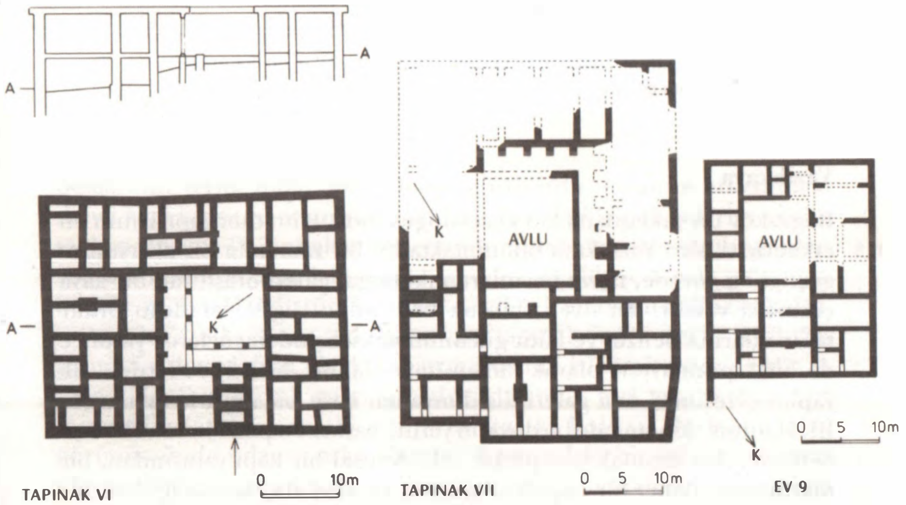
Boğazköy: diğer tapınaklar

Hepsi kentin yüksek güney kısmındaki doğal platolara beceriyle yerleştirilen ve aşağı şehre tepeden bakan diğer dört tapınak uzun zamandır bilinmektedir. Ayrıntılardaki farklılıklara karşın, planları Tapınak I'e uyar. Her birinin bir tören girişi, direkli galerilerle çevrili bir orta avlusu ve avlu yerine dışarıya açılan pencereleriyle, çıkıntılı bir
r. 109 kutsal bölümü vardır. Tapınak II, III ve IV'ün birer kült odası bulunmaktadır. Tapınak I gibi Tapınak V'in de iki kült odası vardır ama bu örnekte, bilinmeyen bir nedenle bu iki odadan biri, avlunun ucuna değil bir kenarına bitişik yapılmıştır.

Son yıllarda yukarı şehirde yapılan kazılar, iki yeni tapınağın (Tapınak
r. 110-1 VI ve VII) yanı sıra, planları açısından daha büyük tapınaklara yakın benzerlik gösteren ve çok sayıda adak eşyası içeren daha küçük on yapı daha ortaya çıkarmıştır. Öyle görünüyor ki, yukarı şehrin güney kısmı, ilgili çalışmaların atfedilebileceği IV Tuthaliya döneminde, irili ufaklı tapınaklara ayrılan kutsal bir alan (tapınak mahallesi) durumuna gelmişti. Tek tek her binanın hangi tanrıya adandığı tam olarak bilinmese de, tapınakların Hitit panteonundaki en önemli tanrılara ait olduğu düşünülmektedir. Küçük olanlar daha az önemli tanrı ve tanrıçalara ayrılmış olabilir; metinlerden bildiğimiz kadarıyla, asıl mekanları taşrada bulunan birçok tanrının başkent Hattuşa'da da temsil edildiğini anımsamakta yarar var. Böylece bu tanrıların evi, başrahip konumundaki kral tarafından bir dizi uzun yolculuğa çıkmadan da ziyaret edilebiliyordu. Gelecekte yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar bu türden pek çok binayı daha ortaya çıkarabilir.

109 II-V No'lu tapınakların planları, Boğazköy (Bittel'den).

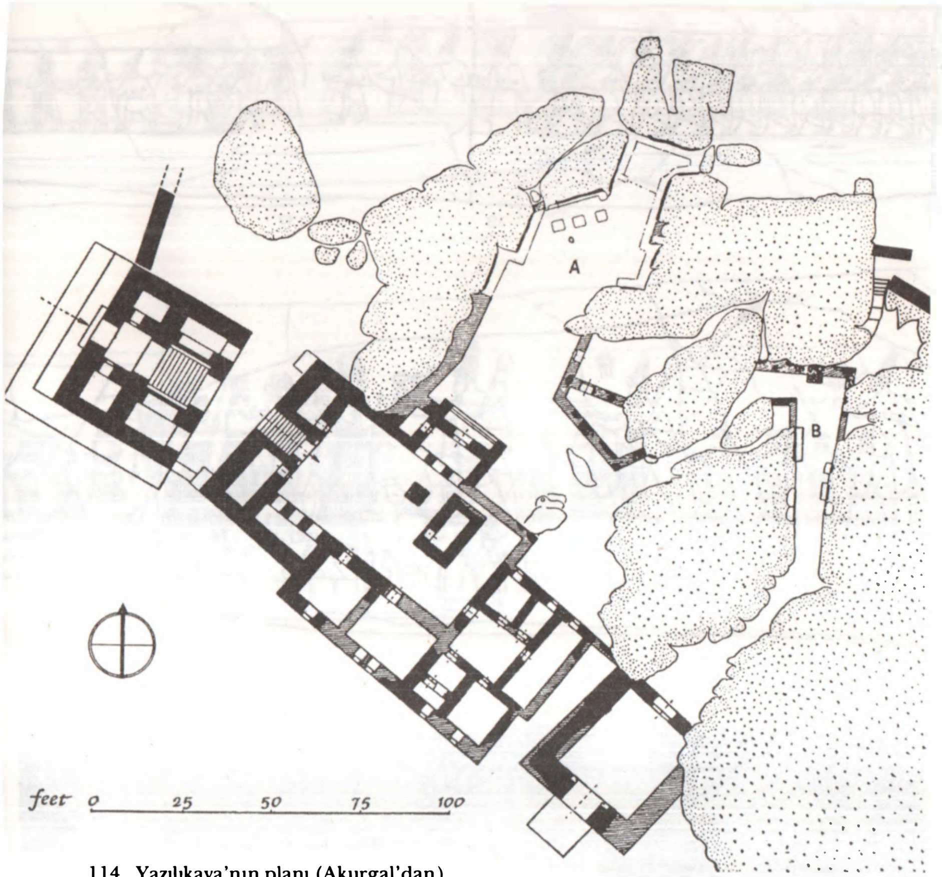
110-112 *(Solda)* Boğazköy'den Tapınak VI'nın plan ve kesiti. *(Ortada)* Boğazköy'den Tapınak VII'nin planı. *(Sağda)* Boğazköy'den "Ev 9"un planı; standart tapınak planıyla benzerliği açıkça görülüyor. (Neve'den)

113 Yazılıkaya'nın güneydoğudan görünümü. Tapınak binalarının kalıntıları ve A Odası'nın dış kısmı görülüyor.

Yazılıkaya

Boğazköy'ün yaklaşık iki km kuzeydoğusunda, Hitit dini yapılarının en
r. 113 etkileyicisi olan Yazılıkaya bulunmaktadır. Bir zamanlar bir akarsunun
geçtiği bu yörede, farklı boyutlarda iki doğal galeri oluşturan bir kaya
çıkıntısı vardır. Bu ören, birçok bakımdan diğer Anadolu pınar
tapınaklarına benzer ve Hitit gücünün yükselişinden yüzlerce yıl önce
de bir tapınma yeri olarak kullanılmış olabilir. MÖ 1500'lerdeki ilk
yapım evresinde, ana galeri dış dünyadan basit bir duvarla ayrılmıştı.
III. Hattuşili döneminde bu duvarın yerini, başkent tapınaklarına oldukça
r. 114 benzeyen bir tapınak kompleksi aldı. Anıtsal bir kapı yapısından, bir
merdivenle ikinci bir kapıya ulaşılıyor, oradan da bir sunağın ve bir
arınma odasının bulunduğu dikdörtgen bir avluya geçiliyordu. Avlunun
solundaki direkli kapı geçidinden, kent tapınaklarındaki iç kült

114 Yazılıkaya'nın planı (Akurgal'dan).

odalarının yerini tutan ana galeriye giriliyordu. Avlunun arkasındaki ikinci kapı yapısı ve onun yanal odaları, önceleri küçük galeriye erişim sağlıyordu ama IV Tuthaliya döneminde tapınakta çıkan bir yangından sonra avlunun arkasındaki odalar yeniden yapıldı ve büyük galeriden küçüğe geçiş sağlandı; tüm kompleks artık tek bir birim haline gelmişti.

Ancak Yazılıkaya'nın asıl ilginç yanı tapınak yapısı değil, iki doğal galerinin duvarlarına alçak kabartma olarak işlenmiş betimlerdir. A r. 115-8 Odası denilen büyük galerinin duvarlarında, biri tanrılardan biri tanrıçalardan oluşan iki grup, adeta iki koldan ilerleyen alay görünümünde odanın arka (kuzey) duvarındaki bir odak noktasına ulaşmaktadır; bu noktada, konumları ve büyüklükleriyle önemleri vurgulanan baş tanrı ve tanrıça birbirine bakmaktadır. Alayın sağ kolunun arkalarında (doğu duvarında), yine daha büyük ölçekte

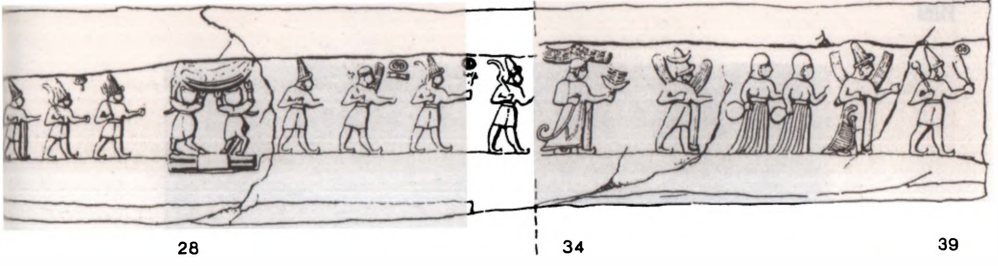
1 13 17

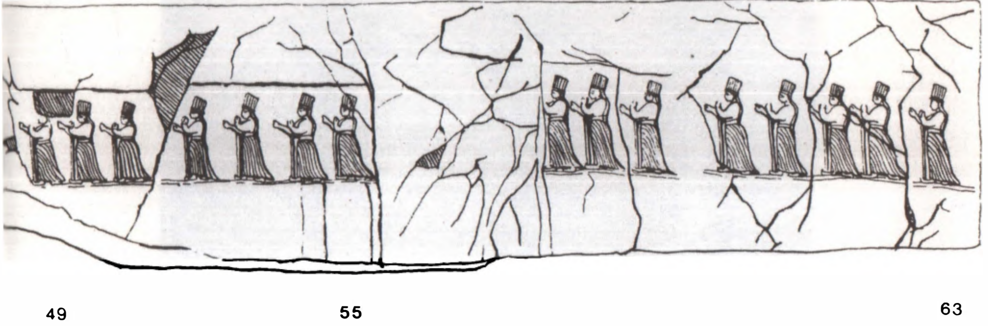
40 46

115 Yazılıkaya A Odası'nın kaya kabartmaları (Garstang'dan).

116 Yazılıkaya A Odası'dan görünüm; tanrı alayının arka kısımları.

117 Yazılıkaya A Odası'ndaki figürlerin merkezi grubu.

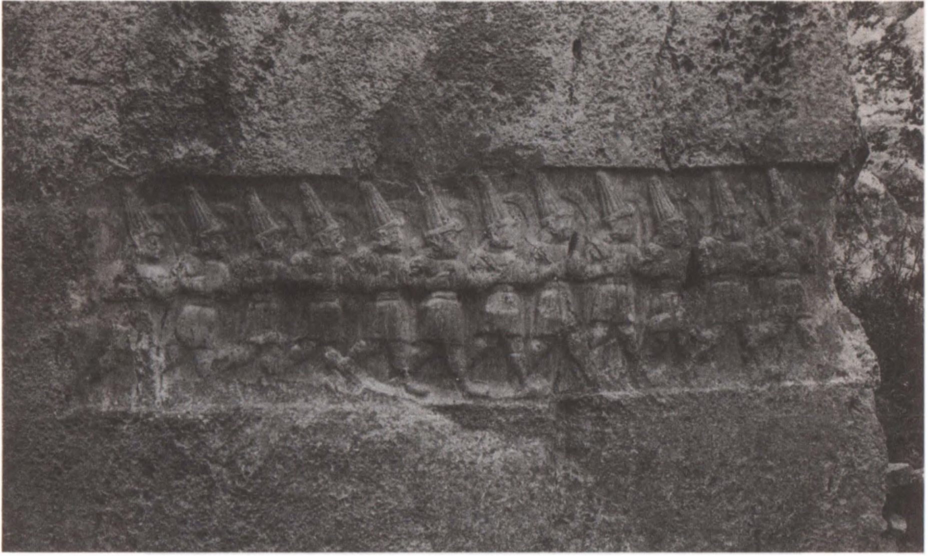
118 Yazılıkaya A Odası'nda, tanrıçalar alayının arkasında yer alan Kral Tuthaliya figürü.

r. 118 çalışılan ve yanındaki kartuşu nedeniyle adının Tuthaliya olduğu anlaşılan bir Hitit kralının figürü vardır. Onun arkasındaki, kanatlı ve aslan başlı bir çift *demon* (cin) betiminin bekçilik yaptığı dar bir geçitten küçük galeriye (B Odası) girilir. Burası, genişliği 2,7 metreden fazla olmayan pürüzsüz duvarlı bir yarıktır; kuzeydoğu köşesinden 9 metre derinlikte ikincil bir odaya açılır. Bu ikincil odanın arkasındaki kiklop örme duvar, odayı dış dünyaya kapatır; yalnızca sol uçta —muhtemelen, kutsalın kutsalı bu mekanda olup biten her şeyden sorumlu rahibin giriş çıkışı için— dar bir merdiven bulunmaktadır. Duvarın önünde, düzleştirilmiş kireçtaşından bir kaide bulunmaktadır ve etrafındaki dolgunun çok miktarda odun külü içerdiği kazıda anlaşılmıştır. B Odası'nın duvarında, yan odanın girişine bitişik ve onunla ilgili olduğu

119 Koruyucu tanrısının kollarında Tuthaliya.
Yazılıkaya B Odası.

açık olan bir başka Tuthaliya kartuşu vardır ve aynı duvarın aşağısında
tüm heykellerin en ilginci ve şaşırtıcısı durmaktadır. Alt kısmı
betimlenmediği için kayaya batırılmış olduğu anlaşılan çok büyük bir
kılıcı temsil eder. Kılıcın kabzasında başaşağı duran iki aslan, onların r. 121
üstünde de sağa ve sola dönük iki aslanın daha ön kısımları görülür; en
üstte ise, yan odaya bakan ve sivri başlığından tanrı olduğu anlaşılan
bir insan başı vardır. Bu yontunun arkasında, yaklaşık 3,3 metre
yüksekliğinde iki figürlük küçük bir grup dikkat çeker. Tanrı Şarruma r. 119
olarak tanımlanan büyük figür, daha küçük olana (yine bir Tuthaliya)
koruyucu bir tavırla sarılmaktadır. Karşı duvarda ve yine yan odaya
bakar biçimde, hızlı bir tempoda uygun adım ilerleyen savaşçı
görünümlü (dış odadaki erkek alayının sonunda da görünen) on iki r. 120
tanrıdan oluşan bir grup bulunmaktadır; orak benzeri kılıçlarını
omuzları üzerinde eğik durumda tutmaktadırlar.

120 Yazılıkaya B Odası'nda "savaşçı tanrılar".

Yazılıkaya heykellerini inanç ve törenler açısından yorumlama sorunu kuşkusuz henüz çözümlenmemiştir. Kazı başkanı, başkenttekilerin tersine tapınak binalarının dayanıksız inşa edildiğini ve üstlerinde bir kat olamayacağını belirtmiştir. Bu ona, binaların düzenli olarak kullanılmayıp özel bir işlev (belki yılda bir gerçekleşen bir olay) için ayrıldığını düşündürmüştür.[72] Doğal olarak söz konusu olayın, her yeni yılın başında düzenlenip bir aydan uzun süren, tüm tanrıların katıldığı ve belki de Sir James Frazer'ın özenle belgelediği türden bir "kutsal evlilikle" sonuçlanan büyük bahar bayramı olduğunu öne sürmüştür.

Bu yorum büyük galeriye uyar ama küçük galerinin başka bir amaca hizmet etmiş olması gerekir. Bu amacı keşfetmeye yönelik her çaba, bu
r. 121 iç "şapelin" özel niteliğini ve kayaya batırılmış kılıcı betimleyen dev yontunun önemini dikkate almalıdır. Bu ilginç silahın en yakın benzeri, Koloni çağına aittir ve yeraltı tanrısına adanmıştır. Yeraltında yaşayan tanrılarla ilgili dinsel bir Hitit metninde, bir rahibin bu tanrıların kılıç biçimli heykellerini yapışı ve yere sabitleyişi anlatılır. Dahası, bir başka metinde yeraltı tanrısı, "kavşakların on iki tanrısı" ile ilişkilendirilmiştir;
r. 120 bu da, batı duvarındaki on iki tanrıyı anımsatır. Odayı çevreleyen kayalarda gömütlerin de bulunduğunu ve bazılarında insan iskeletinin yanı sıra kuş iskeleti de olduğunu eklemeliyiz. Örneğin bir tanesinde

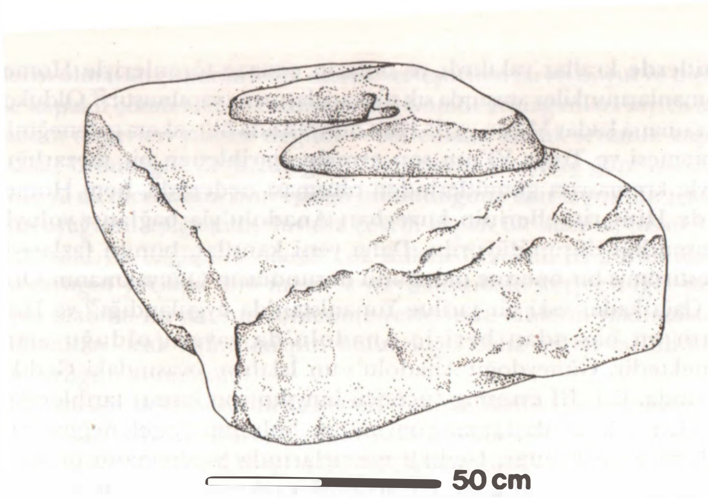
121 *(Yan sayfada)* Yazılıkaya B Odası'nda "kılıç tanrı".

122 Yazılıkaya B Odası'ndan görünüm. Odanın darlığı ve yontuların büyüklüğü göze çarpıyor.

bir kuş, on dört büyük çiviyle yere sabitlenmiştir. Metinlerden kuşların yeraltı tanrılarına kurban edildiği bilindiğine göre, kazı başkanının vardığı sonuç yani iç odanın ölü kültüne adanması, neredeyse yadsınamaz.[73] Tuthaliya (Şarruma'yı koruyucu tanrısı olarak gördüğüne göre, tahminen dördüncü Tuthaliya) ile bağlantısı ise, ya ölümünden sonra bu krala adandığını ya da bu kral tarafından adaşı olan atalarından birine ithaf edildiğini düşündürür. Odanın kuzey ucundaki taş kaidede belli ki kralın heykeli duruyordu; yakın köylerden birinde utanç verici bir biçimde bir evin çamaşır tahtası olarak kullanılır durumda bulunan
r. 123 parça, bu heykele ait olabilir.[74] Bu parçada hala, eğer ölçekli yapılmışsa tamamı 3,5 metre yüksekliğinde olabilecek bir figürün terlikli ayağı

123 Anıtsal bir bazalt heykelin parçası. Boğazköy yakınlarındaki Yekbaz'dan.

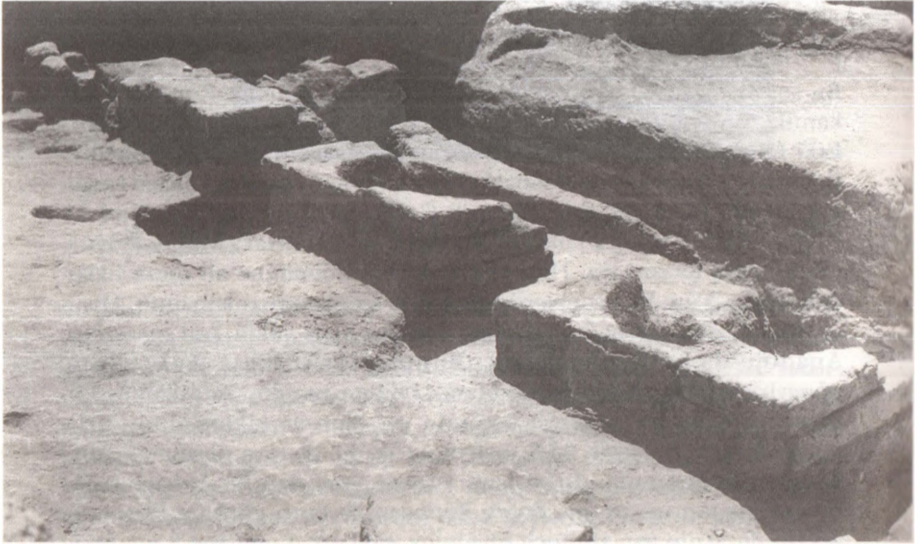
görülmektedir. Ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi giydiği düşünülebilir. Kompleksin diğer bölümlerinde betimlenen kralın üç boyutlu temsili olabilir. Ayrıca odanın duvarlarına oyulmuş küçük dikdörtgen biçimli nişlerde ölü kralın küllerinin saklandığı da düşünülebilir. Eğer böyleyse, izleri uzun zaman önce yok olmuştur.

Ölü gömme adetleri

Bu sonuç bizi ölü gömme adetleri konusuna yöneltir. Konuyla ilgili kanıtlar yine yazılı kaynaklara ve arkeolojik buluntulara dayanmaktadır. Eski Hitit dönemine tarihlenen birkaç mezarlık artık bilinmektedir: Boğazköy ve Yazılıkaya arasındaki Osmankayası; Ankara'nın 65 km kadar batısındaki Ilıca; geç Frig başkenti Gordion; Çorum'un kuzeyindeki Büget; Afyon yakınlarındaki Seydiler ve Yanarlar; Maşat Höyük yakınındaki Kazankaya. Hitit İmparatorluk dönemine ait mezarlıklar daha azdır. Tüm bu örneklerde gömütler sıradan insanlara aittir. Mısır ve Miken gibi çağdaş krallıklarda görülen altın yüklü kral mezarları Anadolu'da keşfedilmemiştir. Bunun tek istisnası, Ankara'nın güneybatısındaki, Gavurkalesi olarak bilinen yapıdır. Teraslanmış bir tören yoluyla, bir tepenin üstünde yer alan ve kiklop duvarlarla güçlendirilen, yaklaşık 36,5 metrekarelik bir platoya ulaşılmaktadır. Tırmanışın sonunda, doğal kaya yüzüne yontulan bir kabartmada, oturan bir tanrıça ve ona doğru ilerleyen iki tanrı görülür. Platonun arkasında, uzun zaman önce soyulmuş, yaklaşık 4 metreye 3 metrelik bir gömüt odası vardır. Bu oda, metinlerde geçen kral mezarları türünün bir örneği olabilir.

Hititlerde krallar yakılırdı ve onların cenaze törenleriyle Homer kahramanlarınınkiler arasında sık sık karşılaştırma yapılmıştır.[75] Oldukça yakın zamana kadar Miken ya da Hitit dünyasında ölü yakma geleneğinin bilinmemesi ve Troya VI'nın son evresine tarihlenen bir mezarlığın tümüyle kremasyon gömütlerinden oluşması nedeniyle, hem Homer hem de Hitit ritüellerinin kuzeybatı Anadolu'yla bağlantı yoluyla benimsendiği düşünülüyordu. Daha yeni kanıtlar, bunun fazlasıyla basitleştirilmiş bir önerme olduğunu düşündürür. Ölü yakmanın Orta Tunç Çağı kadar eski bir tarihte Yunanistan'da uygulandığı[76] ve Hitit çağının en başından beri iç Anadolu'da yaygın olduğu artık bilinmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun İslahiye ovasındaki Gedikli kazılarında, E.T. III evresine (üçüncü binyılın son kısmı) tarihlendiği kesin olan çok sayıda kremasyon mezarı bulunması, geleneğin olası geliş yönüne ışık tutar; Gedikli mezarlarında Schliemann'ın *depas amphikypellon* olarak adlandırdığı seramik kapların varlığı, Troya II ile —niteliği henüz tam olarak anlaşılamayan— bir bağlantıyı açıkça gösterir. Yunanistan'daki kremasyon mezarları, örneğin Perati mezarlığındakiler de Doğu Akdeniz bağlantılarına işaret eder.

Geç Tunç Çağı Anadolusunun kremasyon gömütlerine dair artık birçok örneğimiz var; Troya'daki mezarlık, bilinen ve kazısı yapılan örneklerden biridir. Oradaki mezarlar, platonun güney kıyısında, içkalenin yaklaşık 500 metre güneyindedir. Ölü külleri, genellikle yer seviyesinden fazla

124 Troya VI'dan "krematoryum". Üç tuğla ayak arasındaki boşluklar, ölülerin yakıldığı fırın için havalandırma delikleri ya da külhan ağızları olabilir.

derin olmayan çukurlara dik olarak yerleştirilen farklı boyut ve biçimlerde kapaklı çömleklerde tutuluyordu. Gömüt armağanları sayıca azdı ve maddi değerleri yüksek değildi —boncuklar, küçük seramik kaplar ve birkaç bronz iğne ile yüzük gibi. Mezarların bireylere göre işaretlendiğine ya da mezarlıkta sınır işareti bulunduğuna dair iz yoktur. İçkalenin batı ayağının aşağısında duvarla çevrili kapalı bir alanda, insan kemiği kalıntılarıyla bağlantılı olarak çok miktarda yakım izi görülmüştür ve mezarlığın yaklaşık 200 metre kuzeybatısındaki kerpiç tuğla yapı bir fırın olabilir. Bu da, son dinlenme yerlerinde ölülerin yakılmaları için kullanılan ocak kalıntılarının bulunduğu daha erken tarihli Gedikli mezarlığını anımsatır.

Boğazköy'deki mezarlık da kentin dışında, Yazılıkaya tapınağına giden yolun yanındadır. Burada, kimi yakma kimi gömme usulünde çok sayıdaki gömüt, doğal kayanın niş ve yarıklarına sıkıştırılmıştır. Mezarlar katmansal olarak on sekizinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar süren döneme tarihlenir. Ölünün kalıntıları yine farklı biçim ve boyutta çömleklerde saklanmıştır; çömleklerin çoğu, tıpkı Troya'dakiler gibi, gömüt kabı olarak kullanıldığında zaten kırık durumdaydı. Bu bir yoksulluk işareti olabileceği gibi, dinsel bir anlam da taşıyabilir. Mezar armağanları deniz kabukları, küçük kaplar, bronz teller ve bir damga mühürle sınırlıydı. Birçok mezar, hayvan kalıntılarının varlığıyla dikkat çekiyordu. Sığır, koyun ve domuz kemikleri bir tür cenaze şöleninin artıkları olabilir. Köpek kemikleri, insanın öbür dünyaya sadık bir yoldaşla gitme dileğinin ifadesi olarak görülebilir ama büyü ya da ayin bağlamında köpek kurbanıyla ilgili yazılı kanıtlar da vardır. At kalıntıları (iki kafatası ve bir miktar kemik parçası), son çözümlemede Rus bozkırlarının göçebe çobanıl kültürleriyle bağlantıyı akla getirdiğinden, Hint-Avrupa dillerini Anadolu'ya getirdiği düşünülen *Kurgan* halklarıyla zayıf bir bağlantı kurmaya yarıyabilir. On bir eşek kafatasının ve diğer kemik parçalarının varlığı, kurbanlık ata gücü yetmeyen bazı Hattuşa sakinlerinin daha ucuz bir seçenekle yetinmek zorunda kaldıklarını düşündürür.

Mezarlığın rahatsız edici bir özelliği, bozulmadan günümüze ulaşan gömütlerin çoğunda, birlikte gömülmüş yetişkin ve çocuk kalıntıları bulunmasıdır. Bu yalnızca bir rastlantı olabilir ama bir tür çocuk kurbanı olasılığı da göz ardı edilemez.

Ilıca'daki Eski Hitit dönemine tarihlenebilecek mezarlık da yine, yakma ve gömme usüllerinin karşımını içerir ama ilki daha ağırlıklıdır. Burada, ölüden geriye kalanlar, gaga ağızlı kırık kaplarda saklanmakta ve ağızlar doğuya dönük gömülmekteydi. Yine hayvan kemikleri ve az sayıda gömüt armağanı vardır. Burada özgün olan, yekpare taştan mezar işaretlerinin (daha doğrusu, tek tek mezarları ayırt etmeye hizmet etmediği için, sıra işaretlerinin) varlığıdır. Bunlar yaklaşık 200 metre uzunluğunda bir ya da iki sıra halinde düzenlenmişti ve önceleri

muhtemelen sayıları daha çoktu. Aslında bu işaretler pek çok çağdaş mezarlığın tipik özelliği durumunda olmalıdır ama birçok örnekte uzun zaman önce çoğu kaldırılmıştır.

Ilıca Gordion'dan yalnızca 65 km uzaktadır; bu nedenle kısmen Ilıca'nın çağdaşı olan Gordion mezarlığında ölü yakma geleneğinden iz olmaması şaşırtıcıdır. Gömütlerin bazıları basit çukur mezar, bazıları sandık (lahit) mezarlardı ama büyük çoğunluğunda ceset *pithos* (büyük küp) içinde gömülmüştü. Basit çukur mezarların en eski tür olması (Koloni çağına tarihlenmesi) ve Eski Hitit dönemine gelindiğinde gömütlerin hepsi değilse de çoğunun *pithos* mezarlar olması olasıdır. *Pithos* içindeki iskeletler, baş güneydoğuya bakar biçimde kıvrılmış pozisyonda gömülüdür. Ölü yakma geleneği olmaması, yerel ölü gömme adetlerinde gerçek bir farklılığı simgeleyebilir ama daha büyük olasılıkla kremasyon mezarlarının Gordion'da var olduğu ama henüz bulunmadığı anlamına gelir. Seydiler ve Yanarlar'da da ölüler *pithos* içinde gömülmüştür ve Gordion'dakilere benzetilebilir. Kazankaya'da bedenler, daha sonra üstü taş ve çanak-çömlek parçalarıyla örtülen çukurlarda saklanıyordu. Büget'te bazı gömütler *pithos*'larda, diğerleri ise taş lahitlerdeydi. Öyle görünüyor ki, *pithos* ile gömme usulü batıya doğru gittikçe daha yaygın görülen bir gelenekti. İç Anadolu'da bu alışkanlık o kadar köklü değildi ve farklı gömüt türlerinin de kullanıldığı olurdu.

Yerleşim alanı dışı mezarlıkların kullanımına karşın, yerleşim içi gömütlerin de oldukça yaygın olduğu açıktır. Örneğin Boğazköy'de ölüler sıklıkla evlerin içine ya da yakınına gömülürdü. Çoğu basit çukur mezarlara yerleştirilirdi ama bundan sapmalar da vardı —örneğin taş levhaların ve bir örnekte, boyuna kesilmiş *pithos*'un iki yarısının altına gömmek gibi. Yerleşim içi gömütlerde de gömüt armağanları sayıca az ve niteliksizdi. Kentin içi ve çevresindeki tüm gömütler, sıradan vatandaşlara ait görünmektedir, gömütün türü ve konumuna bakarak herhangi bir toplumsal ayırım yapılamaz.

8. Sanat ve edebiyat

Hitit sanatı

MÖ 1650-1200 arasındaki dönemin Anadolu sanatını inceleyen ve onu komşu toprakların sanatıyla karşılaştıranların ilk tepkisi, düş kırıklığı olabilir. Aynı çağda Mısır, Yeni Krallık döneminin mezar resimleri, Amarna döneminin duyarlı naturalizmi, Tutankhamun'un mezar hazinesi ve Ondokuzuncu Hanedan'ın büyük savaş sahnelerinde kullanılan teknikle göz kamaştırmaktadır. Yine aynı çağın Ege dünyasına ait Minoa ve Miken saraylarının freskleri, Girit'in taş mühürleri ve Kuyu Mezarları'nın maden işçiliği, dünya sanat tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunlarla karşılaştırıldığında Anadolu'nun sunabildiği şeyler görünürde daha azdır. Bu bir ölçüde koruma eksikliğine bağlı olabilir — örneğin, görkemli donatıma sahip, "hazine" sunabilecek kral mezarları yoktur. Ancak, başka ülkelerde duvar süslemeleriyle cömertçe bezenmiş olan saray ve tapınak gibi yapılarda da, Hitit krallarının benzer sanatsal etkilere gerek duyduğuna ilişkin fazla belirti yoktur. Kabartma bezekli r. 125
Hitit kaplarındaki motiflerin Hitit binalarının duvarlarındaki boyalı stuko kabartmaları taklit ettiği ve bunların da Mari ve Alalah'daki gibi Suriye-Mezopotamya fresklerinden esinlendiği öne sürülmüştür; ancak, bazı Hitit yerleşmelerinde boyalı sıva parçaları bulunmasına karşın, resimli duvar bezemeleri için şimdilik yeterince kanıt yoktur. Yalnızca Hattuşa'daki bir binada (kentin güney kesimindeki Tapınak VI'nın kuzeydoğusunda, Ev 9'da) bitki desenleri içermesi olası, çok renkli desenli sıva parçaları bulunmuştur.[77] Küçük ölçekli sanat eserleri de sayıca azdır. Hititlerin "ruhsuz", "entellektüel olarak iddiasız" ve "incelikten yoksun" bir halk olarak nitelendirilmesi bu yüzden şaşırtıcı değildir.[78]

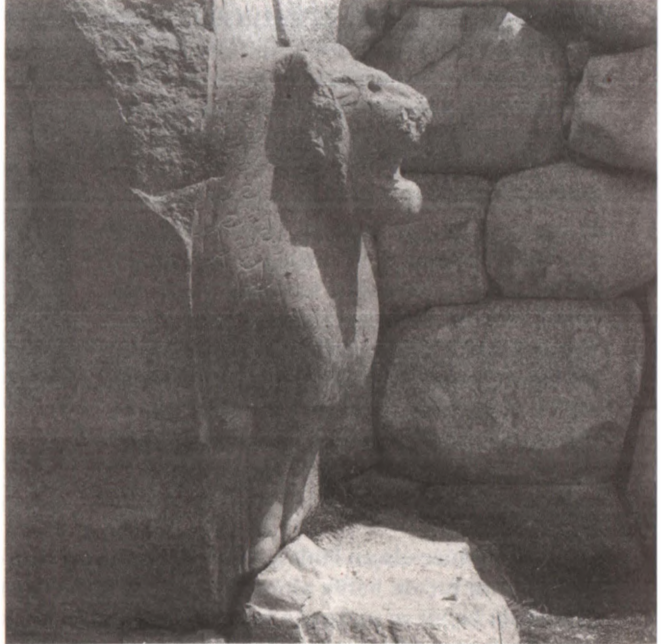
125 Kabartma bezekli vazo parçası; lavta çalan adam. Boğazköy'den.

Kabartma sanatı

Oysa, günümüze ulaşan Hitit sanatı örneklerini ayrıntılı olarak incelersek birçoğunun hiç de hafife alınamayacak özellikler içerdiği anlaşılır. Bu yapıtlarda biçim ve malzeme hakimiyetinin yanı sıra kendine özgü bir çekicilik ve ayırt edici bir karakter kazandıran canlı bir coşku göze çarpar.

126-127 Aslanlı Kapı, Boğazköy.

Bu özellikler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan alçak kabartma r. 14-15,98
kaya yontularında daha iyi görülür ve ikinci binyıl sanatına özgün bir katkı olarak değerlendirilebilir. Bunlardan günümüze kalanlar, Anadolu heykeltraşlarının amaç ve tekniklerini çözümlememize yetecek bolluktadır. Çoğunlukla doğal kayanın açıkta kalan yüzüne yontulmuş ve kabartma figürleri öne çıkaracak şekilde düzgün bir arka plan oluşturulmuştur. Kent kapılarının yanlarında olduğu gibi, kimi zaman da mimari bir ortam içinde doğal kayanın yerini kiklop taş işçiliği almıştır; böyle durumlarda, yontulan kaya, dışardan eklenen dekoratif bir levha değil duvarın olağan bir parçasıdır. Her iki durumda da yontu, bulunduğu ortamın içsel bir parçası durumuna gelir ve o ortama etkileyici bir canlılık ve güç katar. Bazen sanatçı, yontuyu kayanın üstüne oturtulmuş görünümde değil, adeta kayadan çıkarmış gibi yaparak heykel
ve ortamın bütünlüğünü pekiştirmiştir. Bu yüzden Boğazköy'ün kapı r. 126
aslanları, önden bakıldığında gerçekçi bir hacimselliğe sahiptir, ancak
kapıdan geçenlerin yandan görebileceği biçimde yanal ayrıntılar için r. 127
herhangi bir çaba gösterilmemiştir. Aynı durum Alaca Höyük'ün bekçi
sfenksleri için de geçerlidir ve blokların yanları farklı figürler için r. 128
kullanılmıştır. Ancak bu tekniğin belki de en incelikli örneği, Yazılıkaya

128 Alaca Höyük'teki Sfenksli Kapı'nın sağındaki figür. Blokun yan kısmında çift başlı kartal, onun üzerinde de uzun giysili bir insan figürü görülüyor.

129 Boğazköy, Sfenksli Kapı figürü.

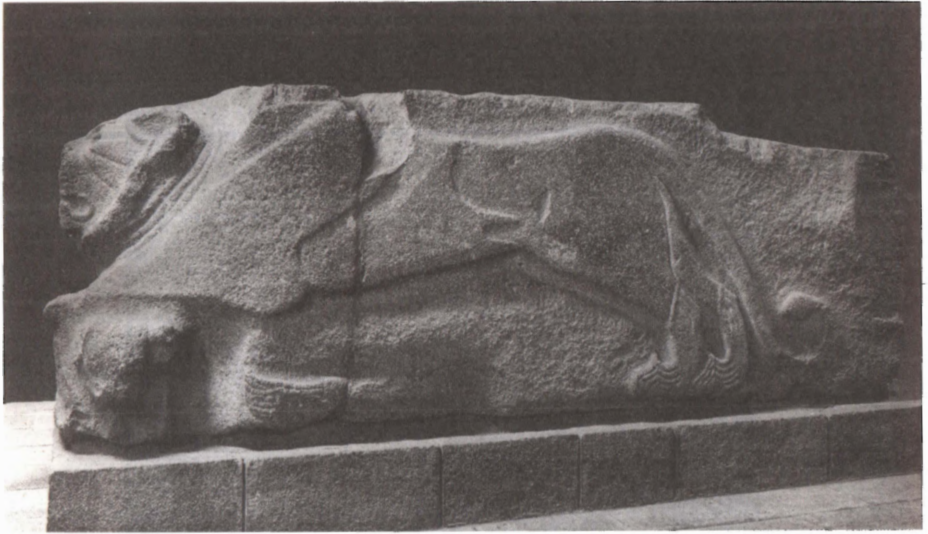
r. 121 B Odası'ndaki "kılıç tanrı"dır. Sembolik anlamı çok açık olmasa da,
izleyici üzerindeki etkisi çarpıcı ve güçlüdür.

Buna karşılık, bazı Hitit heykellerinde farklı bir teknik görülür. Boğaz-
r. 129-30 köy'ün kapı sfenksleri, Alaca'nınkilerden farklı olarak, ön görünümün
yanı sıra yan görünüme de önem verecek biçimde yontulmuştur. Aynı
r. 131-32 özellik Alaca'dan görkemli "dana tutan aslan" betimi için de geçerlidir.

Yontular normalde alçak kabartma tarzındadır ama bazı istisnalar
da vardır. Örneğin Boğazköy Kral Kapısı'ndaki figürün başı, neredeyse r. 32
dörtte üç oranında taştan öne çıkmış durumdadır. Fassılar'da bir yamaçta
terk edilen kullanılmamış (ve muhtemelen tamamlanmamış) figür, üç r. 77
boyutlu heykele yakın bir görünümdedir. Alçak kabartmalar arasında
çok farklı iki teknik görülür. Bazı yontular neredeyse düzdür, var olan r. 133
sınırlı ayrıntılar yontu hatları biçiminde gösterilir. Kimisi bir model
oluşturabilecek ayrıntılardan öyle yoksundur ki tamamlanmamış
olduklarını akla getirir. Diğer yontularda (ağırlıkla başkent veya
yakınında), kabartma çok daha boyutlu ve sanatsaldır; kaslar, giysi
ayrıntıları ve benzeri öğelerin vurgulanmasına çok özen gösterilmiştir.
Bunun nedeni olarak yabancı, muhtemelen Hurri veya Babil etkisinden
şüphelenilmiştir ama Hitit örneklerine benzer çok az çağdaş Mezopotamya kabartması vardır ve bu tekniğin yerel bir ekol tarafından geliştirilmiş olması mümkündür.

130 Boğazköy, Sfenksli Kapı figürü.

131 Alaca Höyük'ten dana tutan aslan. Muhtemelen bir kapı figürü ancak özgün konumu bilinmiyor. Yükseklik 99 cm.

132 Yukarıda gösterilen grubun önden görünümü. Dana, kurallı bezemesiyle dikkat çekiyor.

Hitit sanatı yüzeysel bakışla, insanları, hayvanları ve bazen nesneleri betimlemesi anlamında, özünde doğalcıdır (natüralisttir). Ancak bu kesinlikle portrelemeye ya da doğal sahnelerin tasvirine çaba gösterildiği anlamına gelmez. Sanatçının amacı gördüğünü olduğu gibi kopyalamak değil, yontusunun "özü" olarak gördüğünü maksimum açıklıkla yansıtmak olduğu için, "idealistik" ve "kavramsal"dır bu sanat. Bu yüzden, geleneksel erkek figüründe baş profilden gösterilirken, omuzlar ve göğüs önden görünür; ancak bacaklar ve ayak yine profildendir. Bu karma figürler, Hitit sanatçılarının yetersizliğine ilişkin bir gösterge değildir. Bunlar Hitit bakış açısıyla (ve diğer Yakındoğu sanat anlayışlarıyla) "erkeksiliğin" temel unsurları olarak düşünülenleri öne çıkaran, ideal sunumlardır. Arka planı betimlemek ya da heykelleri, üzerine yontuldukları kayadan farklı bir ortamla ilişkilendirmek gibi bir çaba yoktur. Temel amaç, gerçeği olduğu gibi yansıtmak değil bir duygu uyandırmaktır.

133 Fraktin kaya kabartması. Solda III. Hattuşili, Fırtına Tanrısı'na sıvı adak sunuyor; sağda Kraliçe Puduhepa tanrıça Hepat'a benzer bir sunuda bulunuyor. Figürlerin yüksekliği 1,30 m.

134 Alaca Höyük'ün onarılmış Sfenksli Kapı'sı; tören alayı yontularıyla (resim 136-141) birlikte görülüyor. Özgün konumunda.

Figürlerin yontuluşunda herhangi bir teknik üstünlük olmasa bile, betimlendikleri geleneksel duruşun çeşitli sanatsal üstünlükleri vardır. Öncelikle, heykellere canlılık ve hareketlilik katan kararlı ve etkileyici bir ilerleme izlenimi yaratır. İkincisi ve daha önemlisi, geçit alayı görünümünde bir friz (bezeme kuşağı) oluşturmak üzere figürlerin ritmik yinelenmesiyle ya da birbirine bakan iki figürün karşılıklı yerleştirilmesiyle, kompozisyon yaratma olanağı sağlar. Gavurkalesi
r. 15 kabartmalarında her iki teknik de görülebilir ama bilinen en özenli
r. 115-7 örnek Yazılıkaya A Odası'ndadır. Burada, odanın odak noktasında karşılaşmak üzere ilerleyen iki kolun yarattığı duygu çok etkileyicidir. Kural olarak figürler üst üste gelmez ve derinlik kaygısı güdülmez; ancak, tanrılar geçidinin ağır hareketini denetimli bir tempoyla hızlandırmak amacıyla bazı gruplarda figürler üst üste bindirilmiş ve bacak duruşları hafifçe değiştirilmiştir. Ortadaki grubun kompozisyonu daha da özenlidir: Her iki alayın başındaki tanrıların yüz yüze geldiği yerde, lider tanrıların bacakları *arkasına* karşılıklı sıçrayan boğaların eklenmesiyle sahnenin dramatik bütünlüğü pekiştirilmiştir. Böylece, kimi araştırmacıların da değindiği gibi, gruba olağandışı bir derinlik katmak için

dinsel doğruluktan ödün verilmiştir çünkü Hitit dininde boğalar tanrılara eşlik eder ve tanrıçalarla ilişkisi yoktur.[79]

Ancak Hitit resimsel kompozisyonun en iyi örneği B Odası'ndadır. Yine başlangıç noktası geleneksel duruştur ve
135,119 IV. Tuthaliya ile koruyucu tanrısı Şarruma'ya ait iki figür, A Odası'ndaki benzer figürlerden farklı değildir. Ama B Odası kabartmasında iki figür basitçe yan yana getirilmekle kalmayıp, duygusal olarak güçlü ve sanatsal olarak doyurucu bir biçimde bütünleştirilmiştir. Bu örnekte figürler, kralla tanrıyı bir arada gösterecek biçimde üst üste getirilmiştir; ikisinin ölçeği öyle ayarlanmıştır ki tanrı sol elinde olağan silahını tutacağı yerde, adeta bağrına bastığı kralın sağ bileğini tutmaktadır. Bunun gruba kazandırdığı organik bütünlük, kralın başının tanrının omuz çıkıntısına hizalanmasıyla pekiştirilir. Şeklin tamamı, özenle düzenlenmiş bir kompozisyon oluşturur: Özünde üçgen olmakla birlikte, dış hatların yumuşatılması ve geniş eğrilerin kullanımı sayesinde sanatsal olarak yönlendirilmiştir; böylece tanrının öne uzanan sağ kolu, kralın uzun giysisi ve uzayıp giden *lituus* (ucu kıvrık değnek), sivri külahın eğimi ve hatta kılıcın hilal biçimli ucu, yetkin bir yapıt ortaya çıkaracak şekilde kullanılmış ve birleştirilmiştir. Bu gruplandırma

135 Yazılıkaya B Odası'ndan, IV. Tuthaliya ve Şarruma figürleri (*bkz.* resim 119).

136-141 Alaca Höyük'ün Sfenksli Kapı yontuları.
(Altta) Boğa biçimli bir tanrıya tapınan kral ve kraliçe. Yükseklik 1,27 m.
ARKA SAYFADA *(Sol üstte)* Bir grup cambaz; sağdaki figür desteksiz bir merdivene tırmanırken, soldaki kılıç yutuyor; yükseklik 1,17 m. *(Sol altta)* Bir müzisyen ve hayvan (köpek ya da maymun?) taşıyan bir adam; yükseklik 1,17 m. *(Sağ üstte)* avlanma sahnesi. *(Sağ ortada)* köpekli aslan avı; yükseklik 1,29 m. *(Sağ altta)* geyik avı; yükseklik 80 cm.

fikrinin Yazılıkaya sanatçısına özgü bir esin olmadığı belirtilmelidir. Benzer bir "kral ve koruyucu tanrısı" düzenlemesi, Muvatalli döneminin mühürleri üzerinde de görülür ama Yazılıkaya kaya kabartmasında en gelişkin ve en hoş ifadesine ulaştığını söyleyebiliriz.

Şimdiye değin incelediğimiz kabartmalar dinle ilgilidir ve ruhban sınıfın geleneklerine bağlıdır. Diğer yontular daha dünyevi konularla ilgilidir ve onlar için geçerli olan kurallar oldukça farklıdır. Alaca'daki
r. 136-41 Sfenksli Kapı'nın her iki yanındaki yontularda bunu daha iyi görebiliriz.[80] Bunların kimisi yine tipik "tören alayı" görünümündedir; kimisi ise cambazları, müzisyenleri ve av sahnelerini betimler. İki tür arasındaki ilişki çok açık değildir ama her ikisinin de eş zamanlı olarak aynı duvarda görülmesi mümkündür. Sirk figürleri, dini heykellere uygulanan kurallardan kaçınmak için oldukça beceriksiz çabalardır. Bazı örneklerde (örneğin kılıç yutan ya da köpek taşıyan adam) bu çaba neredeyse başarılı olur ama diğerlerinde tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Geleneksel duruş, gerçekçi biçimde gitar çalma ya da merdivene tırmanma görünümünü neredeyse olanaksız kılar. Ama sıra hayvanlara geldiğinde, heykeltraş çok daha nitelikli sonuçlar alır. Av sahnelerinde dış hatların cesur kullanımıyla canlı doğal hareketlere özgürlük sağlanmış ve boynuz, yele ve pençe gibi kurallı bezeme unsurlarıyla çekici bir biçimde birleşmiştir. Bazen manzara yerine geçmek üzere "bitki örtüsü" ve palmiye motifleri (örneğin geyik butları üzerinde) uygulanarak bezeme unsurlarının kapsamı genişletilir. Birçok bakımdan bu bileşim, genelde Hitit sanatı olarak düşündüğümüz biçemden çok, bozkır sanatını anımsatır.

Diğer sanatlar

Daha küçük ölçekli yapıtların insan ve hayvan betimleri arasında da yukarıdakine benzer bir çelişki görülebilir. Hayvan biçimli kaplar (*ritonlar*), özellikle de Büyükkale'de bulunan boğa çifti, izleyiciyi hemen saran canlı ve mizahi bir çekiciliğe sahiptir ve hem kil hem değerli madenden yapılan kült *ritonları*, yüksek standartta coşkulu bir doğalcılığa ulaşır. Öte yandan, tanrı heykelcikleri çok daha kurallıdır ve kaya kabartmalarında geçerli olan kuralları üçüncü boyutta uygulama eğilimindedir. Tek başına duran büyük ölçekli taş heykellerden günümüze pek bir şey kalmamıştır. Yedinci bölümde sözü edilen büyük heykelin kaidesinden daha fazlası elimizde

142 Yularlı boğa başı, Tokat'tan. Yükseklik 15,8 cm.

143 Bronz tanrı heykelciği, Tokat'tan. Başlık yerine baştan çıkan boynuzlar ve sağ kolun duruşu, figürün tümüyle Hitit geleneğine uymadığını gösterir. Yükseklik 11,5 cm.

144 Boğazköy'den bronz heykelcik. Yükseklik 12,7 cm.

olsaydı, üç boyutlu Hitit heykelciliğini daha sağlıklı değerlendirebilirdik. Fassılar'daki üç boyutluluğa yaklaşan figür ve Alaca'da bulunan bir heykelin alt kısmı, yöre sanatçılarının yetenekleri konusunda pek güven vermiyor. Oysa Boğazköy kapı figürlerinin özellikleri ve aynı yerleşmede bulunan gerçek boyuttan daha büyük bir insan başının parçası, en azından başkentte daha yüksek bir işçilik standardına ulaşıldığını düşündürüyor.

Hitit toprakları dışında, sanatla ilgili bölümümüze dahil edilebilecek çok az şey vardır. Örneğin Beycesultan sakinlerinin heykel yapmak bir yana, keski kullanmayı bildikleri bile kuşkuludur. Yine de bu yerleşmenin verdiği izlenim yanıltıcı olabilir çünkü daha batıda Sipylus (Yamanlar) ve Karabel'de tipik Hitit tarzında kaya heykelleri bulunmuştur. Bunlar genellikle Hitit kralları tarafından yaptırılan fetih anıtları olarak değerlendirilmiştir ama eldeki kanıtlar daha çok dinsel nitelikte olduklarını ve yerel hükümdarların emriyle yapıldıklarını düşündürür. Anadolu kaya yontularını tarz ve köken olarak salt Hititlere özgü görmekle yanılıyor olabiliriz aslında. Eski Krallık yontuculuğuyla ilgili sınırlı bilgilerimiz, İmparatorluk dönemindekinden oldukça farklı olduğunu ve İmparatorluk biçeminin (aralarında muhtemelen Batı Anadolu da olmak üzere) dış etkilerle biçimlendiğini düşündürür. Kesin bir sonuca varabilmemiz için çok daha fazla kanıt gerekmektedir.

Edebiyat

Hitit çağının edebi ürünlerini incelerken, zihinlerimizi olası yanlış anlamalardan arındırmamız gerekir. Bir Önasya toplumunda "edebiyat"tan söz etmek, yaratıcı imgelemin sonucu olup bir okur kitlesine dağıtılan eserlerin varlığı anlamına gelmez. Zaten bir okur kitlesi de yoktur. Elimizdeki edebiyatın, uzun ve yaygın bir sözlü geleneğin sonunda yazıya aktarılması niteliğinde olduğunu da kabul edemeyiz. Örneğin, her ne kadar "formül" niteliğinde yinelenen öğeler içerse de Hitit destanları, Homer destanları gibi esas itibarıyla kulaktan kulağa aktarılan şiirlerin, yazının ortaya çıkışıyla birlikte "dondurulması" anlamını taşımamaktadır. Tersine, yinelenen öğeler Mezopotamya edebiyatını anımsatırlar ve edebi olarak nitelemeyi yeğlediğimiz metinler, Mezopotamya'da yazıcıların yazım sanatında eğitilmesi sisteminin bir parçası olarak korunmuştur. Bu eğitim ağırlıkla metinleri kopyalama biçimindeydi ve bu bağlamda, çiviyazısı dünyasının her köşesindeki yazıcı okullarında kopyalanan ve yeniden kopyalanan "geleneksel" metinler topluluğu oluştu. "Edebi" metinler bu koleksiyonun oldukça küçük bir kısmını oluşturuyordu; kehanet metinleri, sözcük listeleri ve benzeri belgeler çoğunluktaydı. Bireysel edebi metinlerin neden bu külliyata dahil edilmiş olduğu belli değildir; korunmalarının nedeni, popülerlik ya da edebi değerlerine verilen önemden çok, eğitsel tutuculukla ilgili görülebilir.

Aynı tutucu davranış, metinlerin sözcüğü sözcüğüne korunması yönünde güçlü bir eğilim olduğu anlamına da gelir. Buna karşılık, birçok belgedeki anlatım zamanla çeşitlilik göstermiş, Mezopotamya uygarlığı kapsamındaki bölgelerde (Hattuşa'da olduğu gibi) yerel yazıcının keyfine göre uyarlama yapmasına izin verilmiş, Mezopotamya metinleri yerel dillere çevrilmiş ve kimi zaman özgün külliyata yerel malzemeler eklenmişti. Sonuç olarak, Hattuşa'da korunmuş edebi metinler —birçok örneğin Mezopotamya kökenli olmasına karşın— genellikle tanınabilir biçimde Hititlere özgü bir "çeşni" içerirler. Bu yüzden, Gılgamış destanı Boğazköy arşivlerinde yalnız Akadca değil, Hurrice ve Hititçe çevirileriyle de bulunur. Hititçe metinden geriye kalanda, Uruk kentiyle ilgili olup yalnızca Mezopotamyalıların ilgisini çekebilecek kısımlar, Anadolu için kısaltılmıştır. Öte yandan, başlıca Mezopotamya öğrenim merkezlerinden uzak Hurri topraklarında geçen Huvava ile dövüş bölümünün o bölgedeki okuyucular yararına genişletilmesi ve Hurrice çevirinin varlığı, destanın Hititlere Hurriler aracılığıyla ulaştığını düşündürür. Diğer yabancı edebi malzemeler de ağırlıkla Hurrice'dir ama pek çoğunun Akadca ilk örnekleri (prototipleri) vardır. Diğer örneklerde metnin aslı Kenan dilindedir.[81]

Kumarbi koşukları

Hurri kültür çevresiyle ilgili en iyi korunmuş metinler, tanrı Kumarbi'yle ilgili olanlardır; tanrılar krallığına el koyuşunu ve Teşup tarafından geri alındıktan sonra krallığı yeniden kazanmak için başarısız savaşımını anlatırlar. Kumarbi kompozisyonları yalnızca Hesiodos ve diğer Yunanlı yazarların epizotlarına benzerliğiyle değil, ölçülü (vezinli) yapısıyla da dikkat çeker. Normal bir dize temelde iki ayaktan oluşur, her ayak iki adet vurgulu ve değişen sayıda vurgusuz heceden oluşur. Bu ölçü muhtemelen yerel bir buluş değildir, diğer pek çok şey gibi Mezopotamya'dan alınmıştır. Her dizenin sözdizimi bir cümlecik oluşturur. Buna ek olarak, alışılmış konuşma ve olay tanımı tekrarları, şiire ancak uzun bir alıntıda anlaşılabilecek ölçülü bir vakar katmaktadır. Aşağıdaki alıntı, Profesör H. G. Güterbock'un aslına olabildiğince sadık kalarak yaptığı çeviriye dayanmaktadır. Metnin Türkçesinde, şiirselliği koruyabilmek için sözdiziminde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Kumarbi dedi ki Impaluri'ye:
"Ey Impaluri! Sana söyleyeceğim sözler
için bana kulak ver!
Al eline asanı,
Geçir ayağına rüzgar gibi hızlı ayakkabılarını!
Var git İrşirra tanrılarına,
Söyle şu güçlü sözleri İrşirralar huzurunda:
'Gelin!
Tanrı babası Kumarbi, tanrı evine çağırıyor sizi!
Ama niçin çağırdığını
. . . .
Hemen şimdi gelin!'
İrşirralar alacaklar bu çocuğu,
ve taşıyacaklar karanlık toprağa onu.
Ama İrşirralar . . . .
yine de yüce tanrılara görünmeyecek."

Bu sözleri duyan Impaluri,
aldı eline asayı,
giydi ayağına ayakkabıları.
Ve düştü yola İmpaluri
ve vardı İrşirraların yanına.
Ve İmpaluri şu sözleri yineledi İrşirralara:
"Gelin!
Tanrı babası Kumarbi çağırıyor sizi!
Fakat hangi iş için çağırdığını
bilmezsiniz siz!
Haydi hemen gelin."

Bu sözleri duyan İrşirralar
acele ettiler ve hızlandılar
ve iskemlelerinden kalktılar.
Bir solukta yol aldılar
ve Kumarbi'ye vardılar.
Ve Kumarbi, şöyle dedi İrşirralara:
"Bu çocuğu alın
ve onu armağan edin
ve kara toprağa taşıyın!"

Olay böyle sürüp gider. Tempo yavaştır ancak yinelemelerin sözcüğü sözcüğüne aynı olmamasına özen gösterilir; böylece akıcılık sağlanır ve tekdüzelik engellenir.

Yerel söylenceler

Hitit kayıtlarında yerel kökenli mitolojik metinler de bulunmaktadır ama yukarıda incelenenler gibi edebi nitelikte olmadıkları açıktır. Ayrıntı ve genel yapı açısından onlar kadar sofistike olmadıkları gibi, yabancı örneklerde görülmedik biçimde tapım ve törenlerle yakından bağlantılıdırlar. Örneğin Kaybolan Tanrı ve dönüş öyküsü, bir tanrının kişiye karşı iyi niyetini yeniden kazanma ritüelinin bir parçasıdır. Aynı şekilde, Fırtına Tanrısı'nın ejderle savaş öyküsünün sahnelenmesi, Nerik kutsal kentinde düzenlenen *purulli* bayramı kutlamalarının bir parçasıdır. Bu metinler folklor ve din araştırmacılarına çok ilginç gelecektir ama kaba bir coşku unsuru dışında edebi değerleri oldukça azdır.

Destan ve tarih

Mezopotamya dünyası, destansı-söylencesel geçmişleri kadar ilk tarihi hükümdarların yarı-destansı geçmişiyle de derinden ilgiliydi. Bu bağlamda başlıca kahramanlar, Akad Hanedanı'nın en güçlü hükümdarları olan Sargon ve Naram-Sin'di ve onlarla ilgili, en azından bazıları Hititçeye çevrilen ve Hattuşa arşivlerine giren geniş bir edebi koleksiyon oluşmuştur. Ancak unutmayalım ki Akad kralları yalnızca başarılarıyla değil, hazin sonlarıyla da anılmışlardır. Mezopotamya din adamları, onların yaşam öyküsünde, tanrısal lütuf, insan kusuru ve tanrısal karşılıktan oluşan ve tarihin yorumlanışına sistematik bir yaklaşım sağlayan bir düzen görmüşlerdi. Geçmişin rastgele sıralanan olaylar dizisi değil, birbiriyle bağlantılı olaylar örgüsü olarak görülmesi, yine Hititlerin geliştirdiği karakteristik bir anlayıştı. Onlara göre tanrısal lütuf her ne kadar en önemli olsa da, felaketler lütfun geri çekilmesinden çok insanın günahkarlığına ve kötü yönetimine bağlıydı. Bu yüzden Urşu

Kuşatması gibi, eski Hitit krallarından birinin düşman kasabasını ele geçirme çabasıyla ilgili, sonu kötü biten bir yerel efsane, başarısızlığın suçunu ne tanrılara ne de onlara hizmette kusur eden krallara yükler; asıl neden, olaya karışan generallerin beceriksizliği ve emirleri gereği gibi yerine getirme yeteneksizlikleridir. Bu örnekte çağdaş generaller açısından bir ahlak dersi çıkarıldığına ilişkin bir iz yoktur (en azından öykünün günümüze ulaşan bölümünde) ama Eski Krallık'ın ilk günlerinden beri Hitit krallarının fermanlarında, geçmişten yararlanarak bugünün ahlak değerlerine dikkat çekme eğilimi açıkça görülmektedir. Örneğin I. Hattuşili, torunu I. Murşili'yi veliaht olarak belirlerken, önde gelen hizmetkarlarına her zaman kralın emrine uymayı emreder; çünkü ancak bu şekilde Hattuşa'nın üstünlüğü korunacak ve ülke barış içinde yaşayacaktır. Büyükbabasının zamanında kralın hizmetkarları ona itaatsizlik edip tahta el koymuştur. "Onların kaçı kaderinden kaçabildi?" diye sorar kral, yanıt beklemeden. Telepinu fermanının giriş kısmında bu daha da açık görülür; kral ülkenin eski tarihini inceler ve başarıyı o zamanlar kraliyet ailesinde var olan uyuma bağlar; buna karşılık, yakın tarihli felaketleri de bu uyumun bozulmasıyla ilgili görmektedir. Bu şekilde geçmişi inceleyip bugüne etkisini vurgulayan ve olayların düzenini doğa üstü müdahaleler değil insan davranışları açısından yorumlayan bu erken Hitit kral ve yazıcıları, Herodot'tan önce Tarihin Babası nitemesine hak kazanmış görünüyorlar.[82]

Hitit saray yazıcılarının diğer Herodotvari özellikleri ise, canlı anlatım yetenekleri ve yaşayan karakterler yaratma becerileridir. Çalışmaları temelde fermanlar, yıllıklar ve anlaşmaları içerir ama bu çerçevede bile ender olarak resmi ve geleneksel özellikleriyle önce çıkarlar. Tersine bu çalışmalarda, zorlama olmayan ve kendiliğinden görünen bir dil yeteneği ve (bir sahne ya da karakteri çok özgün bir biçimde canlandırabilen) dramatik bir gerilim duygusu vardır. Tipik örnekler, oğlu artık tahtın varisi olamayacağı için "öküz gibi böğüren" kız kardeşi karşısında I. Hattuşili'nin sarsılmayan dürüstlüğüdür; ya da bir elçi umulmadık biçimde oğluna Mısır tahtını önerdiğinde Şuppiluliuma'nın sonuna kadar duyduğu kuşkudur. "Ömrüm boyunca böyle bir şey başıma gelmemişti" der. Bu tür sahneler resmi Hitit metinlerine olağanüstü çekici bir canlılık ve kişisellik kazandırır ve edebiyatla ilgili bölümümüze dahil edilmelerini kesinlikle haklı çıkarır.

Dualar

Bir önceki bölümde (*s.* 130) Hitit arşivlerinde saklanan dualardan söz edilmişti. Bu metinler de az önce değindiğimiz özellikleri taşır. Temel biçimleri ve içeriğinin çoğu, pek çok şey gibi Mezopotamya'dan ödünç alınmıştır ama Hattuşa'da uyarlanıp yerel beğeniye göre yoğrularak

bambaşka bir şeye dönüşmüştür. Aslında edebi değer olarak görülebilecek özgün anlatım, karmaşık yapı ya da dinsel düşünce derinliği yoktur bu metinlerde ama içten bir ızdırap ve zihin karışıklığı, basit ve doğrudan bir yaşam felsefesi ve Hititlilere özgü zorlamasız sade ifade yeteneği dikkat çeker. Yaşamın ölümle, ölümün yaşamla bağını vurgularlar. İnsanoğlu ölümlüdür, insanoğlu günahkardır. Kişinin kendisi masum olsa bile, babasının günahları ona düşer, hastalık ve sefalet çeker, yürek acısı dindirilemez. Ancak kişi tanrıdan merhamet dilerse tanrı onu dinler çünkü tanrı merhametlidir, kötü zamanların kurtuluş ümididir. Tıpkı bir kuşun sığınmak için yuvasına uçması ve yuvanın da ona kucak açması gibi, kişi de tanrıyı arar ve ona sığınır. "Dolunay gibi üzerimde parılda" diye yalvarır acı çeken, "gökyüzündeki güneş gibi üzerimde ışılda; sağımda yürü; boyunduruktaki bir çift öküz gibi bana katıl; gerçek bir tanrının yapacağı gibi yanımda yürü". Yazılıkaya B Odası'nda, koruyucu tanrısının kollarındaki Kral Tuthaliya'yı anımsatırlar bize. Ama yine de bu simgesel düşlemin ortasında bile, ibadet eden Hititli ayakları yere sağlam basan sağduyusunu korur. Tanrıya seslenirken, kendi çıkarlarını korumakla bile tanrının onu acılarından kurtarabileceğini anımsatır. Sonuçta, kendisine adak sunanları öldürmekle tanrı yalnızca kendine zarar vermektedir. Dahası, uygun kurbanlık keçi stokunun daha bol olduğu düşman topraklarına acıların aktarılmasını bile önerebilmektedir.

Şarkılar

Şimdiye kadar söz edilen tüm edebi ürünler, belirtildiği gibi saray ve yazıcı okulları dünyasına aittir. Bu, sivil bir popüler edebiyatın olmadığı anlamına gelmez. Kuşkusuz, yalnız Hattuşa'da değil tüm Anadolu'da şarkılar söylenmekte ve öyküler anlatılmaktaydı. Bir asker şarkısının birkaç satırı Eski Krallık döneminin yarı tarihsel bir metninde geçer:

Nesas waspas, Nesas waspas
tiya-mu, tiya.
nu-mu annas-mas katta arnut;
tiya-mu, tiya.
nu-mu uwasmas katta arnut;
tiya-mu, tiya.

Neşa'nın giysileri, Neşa'nın giysileri
giydir bana, giydir!
Anneminkileri aşağı getir;
giydir bana, giydir!
Benim için aşağı getir (anlamı bilinmiyor)*;*
giydir bana, giydir!

Ritmik yapısı ve basit nakaratı, bir tür kıta bölünmesi gösteren Hatti metinleri referans alınırsa, geçmişi Hitit Öncesi'ne dayanan eski bir popüler şiir geleneğini kuvvetle düşündürür. Ancak geriye yalnızca bu parça kalabilmiştir. Unutmayalım ki Julius Sezar'ın askerlerince söylenen ve Suetonius'ta korunmuş olan basit bir şarkı, karakteristik özellikleri ortaçağa kadar karanlıkta kalan Roma popüler şarkı dağarcığına ilişkin Latin "edebiyatından" günümüze kalan tek kanıt durumundaydı. İkinci binyıl Anadolusunda da benzer büyüklükte bir malzeme topluluğu olduğuna inanmak kolaydır. Ancak tapınak ve saray çalışanlarını çok ilgilendirmediği için doğal olarak yazılı kaydedilmemiştir ve kurtarılamaz biçimde yitirilmiştir.

Hititlerin baskın konumda bulunduğu Anadolu'nun Geç Tunç Çağı incelememizi edebiyatla sonlandırmış bulunuyoruz. Hititlerin yeniden keşfi, dünya tarihininin akışını değiştirecek deha ve özgünlüğe sahip olmasa bile, politik ve askeri örgütlenme konusunda çok yetkin olan ve Yakındoğu dünyasında liderlik konumunu kazanıp birkaç yüzyıl sürdürebilecek kapasitede bir halkı tanıtmıştır bize. Uzak bir dünyanın uzak insanları olarak değil, üç bin yıldan sonra hala bize tanıdık gelen kişilikleri ve bireysellikleriyle gerçek insanoğulları olarak karşımıza çıkmalarını da bu keşfe borçluyuz.

9. Sonsöz: Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Anadolu

Hitit İmparatorluğu ve Arzava olarak bildiğimiz politik birimlerin dağılması, elbette Anadolu'da Hint-Avrupa dili konuşanların bütünüyle yok olması anlamına gelmiyordu. Dilbilimsel ve kazıbilimsel çalışmalar "Deniz Kavimleri" istilasını izleyen Karanlık Çağ'ın sis perdesini yavaş yavaş aralamakta, Anadolu'da gerçekleşen hareketleri ve oluşturulan yeni politik birimleri gün ışığına çıkarmaktadır. Hala çok miktarda çalışma yapılması gerekiyor ama dört yüz yıl boyunca kaos yaşandığını ve neredeyse göçebe yaşama geri dönüldüğünü artık varsayamayacağımız açıklık kazanıyor. Ege ve Yakındoğu dünyaları açısından Anadolu önemini korumaya devam etmişti. Madensel ve tarımsal zenginliği hala komşu halklar için inanılmaz bir çekim kaynağıydı ve MÖ 1200'lerden sonra demir kullanımındaki artış bu çekimi daha da güçlendirmeye yaradı. Önceki dönemin ana ticaret yolları bu dönemi anlamak için de kilit görev görebilir; kuzeybatı rotası üzerindeki veya yakınındaki devletlerle ilgili bilgilerimiz hala yetersiz ama güneydoğuya giden yollarla ilgili mücadelenin tarihçesi, doğruya yakın biçimde kurgulanabilir. Mücadeleye katılan devletlerin çoğu, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle doğan politik boşlukta palazlanan yeni güç merkezleriydi ama çoğunlukla bu devletlerin gelenek ve dilleri, büyük öncelleriyle doğrudan bağlantılarını korur durumdaydı.

1200-800: Geç-Hititler, Asurlular ve Aramiler

Yeni ilişkiler yumağıyla ilgili ilk belirtiler, Asur kayıtlarında bulunabilir. MÖ 1160 dolaylarında, Asur eyaletleri olup Ergani bakır yatakları bölgesinde (özel olarak?) kurulan Alzi ve Puruhuzzi, iç Anadolu'dan gelen büyük bir Muşki ordusu tarafından istila edildi. Elli yıl sonra, I. Tiglat-Pileser önderliğindeki bir Asur karşı saldırısı, yalnız Muşkilere değil Kaşkalara da yönelmek zorunda kalmıştı. Belli ki Kaşkalar, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra kuzeydeki anavatanlarından iç Anadolu'ya doğru yayılmışlardı; müttefikleri Muşkiler de muhtemelen aynı yönden gelmişti. Orta bölgedeki arkeolojik kanıtlar, küçük bey kalelerinin varlığı ve genellikle "Frig" olarak nitelenen yeni bir tür boyalı
r. 145 seramiğin kullanımıyla kendini gösteren bir dizi küçük beyliği düşündürür. Ancak bu seramik biçeminin batıyla herhangi bir bağlantısı

145 "Frig" seramik bezemesi. Alişar; MÖ sekizinci yüzyıl.

yok gibidir ve sekizinci yüzyıla kadar iç Anadolu'yla sınırlı kalmıştır. Yunan Geometrik seramiğine benzetimlerden türetilen ve o döneme kadar iç Anadolu'da yok denecek kadar az yerleşim olduğunu öneren kuramlar, arkeolojik kanıtlara dayalı görünmemektedir ve yanlış öncüllerden kaynaklanıyor olabilir.

Asurluların Anadolu'ya ilerleyişi, yalnızca Ergani Madeni yoluyla sınırlı kalmadı. 1110 yılında I. Tiglat-Pileser Malatya bölgesine ulaşmış ve Hatti olarak nitelediği Milid krallığıyla karşılaşmıştı. Başka bir seferde, muhtemelen Kargamış'ta yine bir Hatti kralıyla bağlantı kurmuştu. Öyle anlaşılıyor ki bunlar ve Hitit İmparatorluğu'nun devamı olduğunu öne süren diğer politik birimler, o tarihlerde eski ticaret yolları ve ırmak geçişleri yakınında yeniden örgütlenmişlerdi. Bu devletlerden kalan yazıtlar, dillerinin "Anadolu Hiyeroglifi" ile kullanılan bir Luvi lehçesi olduğunu gösterir; bu da, Kaşka ve Muşki ilerleyişiyle birlikte platodan sürülen Luvi dil gruplarıyla yerel halkın karışımından oluşan bir nüfusu düşündürür. Bu öğelerin her ikisi de, kendilerini doğal mirasçı olarak görmelerine yetecek kadar uzun bir süre Hitit İmparatorluğu'nun parçası olmuşlardır.

Stratejik konumları nedeniyle Geç Hitit Devletleri'nin ticaret yolları üzerindeki denetimlerine meydan okunması kaçınılmazdı. MÖ 1100 dolaylarında Asurluların sınırı aştıklarından söz etmiştik; bundan kısa bir süre sonra da, Aramiler yeni bir tehdit olarak sahneye çıktı. Fırat'ın doğusundan gelen bu göçebeler, bazı Hitit beyliklerini ele geçirip kendilerini burada kabul ettirmeyi başarmışlardı. Aram akınlarının Hitit devletleri kadar Asurlular üzerinde de ciddi etkileri olmuştu. Asur ordularının yeniden kuzey Suriye'ye ulaşıp Anadolu dağlarına sızmaya başlaması MÖ 900'leri buldu. Yüzyıl boyunca kuzey Suriye devletleri, büyük miktarda haraç toplanmasını sağlayan ama herhangi bir kalıcı fetihle sonuçlanmayan, bitmek bilmez Asur akınlarına maruz kaldı. Anadolu platosunun Suriye ovasına tepeden bakan kesimlerinde Muşkiler hala etkindi ama geri planda iç Anadolu'nun en büyük gücü durumuna gelen Tabal ülkesini görmeye başlarız. Luvice konuşan ve merkezi muhtemelen bugünkü Kayseri yakınlarında bulunan bu devlet, ticaret yolları mücadelesinde giderek önemli bir rol oynayacaktır. Bu devletin yukarıda söz edilen boyalı "Frig" seramiğinin üreticileriyle ilişkisi hala tartışmalıdır ama bu seramik türünü "Tabal biçemi" olarak nitelemek belki de "Frig biçemi" olarak nitelemekten daha doğru olacaktır.

Tabal'la bağlantıya geçen ilk Asur kralı III. Şalmanezer oldu. Daha güneydeki Geç Hitit devletlerini zayıflattıktan sonra, MÖ 839'da Amanos dağlarını aşarak, eskiden Kizzuvatna, o tarihlerde ise Kue olarak bilinen bölgede ilerlemeye başladı. Kizzuvatna ve Lavazantiya'yı (bugünkü Şar ve Elbistan yakınları) ele geçirdi; iki yıl sonra da Orta Toroslar'ı geçip Tabal kentlerini yıkarak krallarını kendine bağladı. Bu kralların en önemlisi, Topada yazıtlarında hiyeroglifleri bulunan Tuvatis'ti. Bu zaferden sonra Şalmanezer Hubusni'ye (modern Ereğli) doğru güneybatıya yöneldi, Kilikya Kapıları ve Amanos dağları üzerinden geri döndü.

800-700: Urartular ve Muşkiler

Asurluların ve Aramilerin, kuzeylerinde kalan tepeler üzerinde yüzyıllar süren baskısının beklenmedik sonuçlarından biri, o zamana kadar Van Gölü çevresindeki dağlarda bağımsız olarak yaşayan bir dizi halkın zorunlu olarak birleşip Urartu olarak bilinen devleti oluşturmalarıydı. 800'lere gelindiğinde bu yeni güç, etkisini Milid, Tabal ve diğer Luvice konuşan devletlere doğru batı yönünde genişletecek kadar güçlenmişti. Bu yayılma, sonunda Urartu'yu Asur'la karşı karşıya getirdi ve 743 yılında büyük savaş patlak verdiğinde Asurlular galip çıktı. O tarihten sonra Urartu, Anadolu kaynakları için mücadelede ciddi bir rakip olmaktan çıktı; onun desteği kalkınca Suriye'nin kuzeyindeki Geç Hitit devletleri Asur baskısına karşı koyamadı ve kısa sürede eridiler.

Böylece Asur güçleri bir kez daha Anadolu sınırlarına dayandılar. Artık Vaşu-Şarma tarafından yönetilmekte olan Tabal, bölgede hala baskın konumdaydı. Toros yolları çevresinde kümelenen çeşitli küçük krallıklar da Tabal'ın müttefikleri durumundaydı: İvriz'de portresi ve hiyeroglif yazıtları bulunan kral Varpalavas'ın ülkesi Tuhana (bugünkü Niğde yakınları); Atuna (Bulgar Madeni yakınları); Iştunda (muhtemelen Ceyhan Nehri üzerindeki Karatepe) ve Hupisna (muhtemelen bugünkü Ereğli'de). Yerleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Kaşkalar da varlıklarını sürdürmekteydi. Toros ve Orta Toros'ların güneyinde, Asur saldırısına daha açık bir bölgede, kral Urikki tarafından yönetilen Kue bulunmaktaydı. Önceleri bu devletler hızla teslim oluyorlardı ama bu yalnızca geçiciydi çünkü 730'larda Tabal kralı Vaşu-Şarma vergisini ödememeye başladı ve kısa süre sonra tahttan indirilerek yerine Asur yanlısı, "hiç kimsenin oğlu" Hulli getirildi.

Bu bile Anadolu krallıklarının bağlılığını güvenceye almaya yetmedi. 718 yılında Tabal'da farklı bir sorun ortaya çıktı: Tabal, kral Mita önderliğindeki Muşki ve hatta Kargamış krallıklarından oluşan yeni bir Asur karşıtı koalisyon oluşturulmuştu. Asurlular tepki vermekte gecikmedi. Mita Kue boyunca ilerlerken, Kargamış ele geçirildi, sonra Mita püskürtüldü ve kendi eyaletinde bozguna uğradı. Sonunda, Tabal

kralı Hulli'nin yerine oğlu Ambaris getirildi; diplomatik nedenlerle bir Asur prensesiyle evlenen yeni krala, muhtemelen bugünkü Karaman yakınlarında bulunan Hilakku eyaleti drahoma olarak verilmişti. Nihayet 713'te Ambaris de tahttan indirildi ve Tabal bir Asur eyaleti oldu.

700-600: Kimmerler, Frigler ve Lidler

İç Anadolu'nun en önemli krallığının düşmesiyle, eski ittifaktan geriye yalnızca, yenilmiş ama fethedilmemiş Muşki ülkesinin kralı Mita kalmıştı. İlginçtir, tarihin bir sonraki sahnesinde Asur kralının dostu olarak karşımıza çıkar: 709 yılında, tahminen Kue'nin sürgün edilmiş eski kralı olan Urikki, Asurlular'a sorun çıkarma niyetiyle Urartu'ya elçiler gönderir ama elçilerin yolu Mita'nın topraklarında kesilir ve cömertçe Asurlulara teslim edilirler. Mita'nın bu ani gönül değişikliğinin ardında yatan etkenler bilinmemektedir ama bir türlü denetleyemediği, daha kuzey ve doğudaki olaylar onu harekete geçirmiş olabilir. 714 yılında güney Rusya'dan gelen zorlu savaşçılar güruhu Kimmerler, Kafkaslar'ı aşarak Urartu üzerine yürümüş, oradan Karadeniz'in güney kıyısı boyunca batıya ilerleyip Sinop civarında bir üs oluşturmuş ve Tabal'e doğru güneye yönelmişlerdi. Bunu izleyen yıllarda olup bitenler belirsizdir ama bu hareketin etkisiyle Mita'nın iki düşman arasında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu da, Asur'la ani dostluk isteğini açıklar. Asurlular, geriye kalan Geç Hitit beyliklerine boyun eğdirme konusunda Mita'dan gelecek yardıma güvendiklerine göre, bu uzlaşma isteği kabul görmüştür. Ancak Mita'nın Asurlularla ittifakı bile Kimmer baskısını durduramadı. 705'te, muhtemelen Mita kuvvetlerini de içeren bir Asur ordusu, iç Anadolu'da bir yerlerde ağır bir yenilgiye uğratıldı, Asur kralı öldürüldü ve Muşki kralı Mita kayıtlarda görünmez oldu. Başına gelenleri bilmiyoruz ama kuvvetleriyle birlikte felaketten kurtulup eski yol üzerinden iç Anadolu'dan batıya kaçmış olması en azından mümkün. Böylece Mita, Asur sınır topraklarında gözden kaybolup Yunan dünyasında Frigyalı Midas olarak karşımıza çıkmış olabilir.

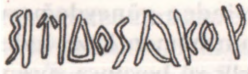
Kral Midas tarihine ilişkin bu yorumun, yazarın kanıtlardan vardığı kişisel görüşü olduğunu ve genel kanıdan oldukça farklı olduğunu söylemeye gerek yoktur sanırım. Yunan halk belleğine dayalı sözlü anlatımlara dayanan "standart" kurgu, Brig ya da Friglerin Troya Savaşı'ndan kısa bir süre önce güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya geçtiğini varsayar. 1150'lerde yukarı Dicle ve Fırat'taki Muşki varlığı, bu Avrupalı halkın daha ileriye nüfuz etmesinin kanıtı olarak görülür. Ancak bu kadar uzağa ulaşan bir etkinliği destekleyecek hiçbir arkeolojik kanıt bulunmamıştır ve aslında kanıtlar bollaştıkça, batıdan doğuya değil doğudan batıya doğru bir hareketi daha kuvvetle düşündürmektedir. Elbette MÖ 1200'lerde güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya göç izleri

146 "Yumrulu Seramik". Troya VIIb.

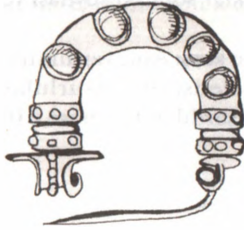
r. 146 vardır. Kuzeybatıda Troya yerleşmesi (VIIb2 evresi), Yumrulu Seramik olarak bilinen ve son çözümlemede Macaristan ile orta Avrupa'nın Geç Tunç Çağı seramiğiyle bağlantılı görünen el yapımı kaba bir çanak-çömlek türünün tanıtımına işaret eder. Aynı tarihlerde daha doğuda, Sakarya (Sangarios) vadisindeki geç Frig başkenti Gordion'da, el yapımı siyah çanak-çömlekler görülür. İki seramik türü doğrudan bağlantılı değildir ama kökenleri benzer olabilir. Gordion'da yeni seramik türü, yerleşmenin sürekliliğinde hiçbir kesinti yaratmaksızın tanıtılmış ve yerleşmeye yeni gelenler sanki yutulmuş gibi hızla yok olmuştur. Eldeki sınırlı kanıtlara göre, gerçekte Gordion kesintiye uğramadan barışçıl bir gelişme izlemiş görünmektedir ve el yapımı siyah çanak-çömleği yapanlarda, Anadolu'yu Asur sınırlarına kadar ezip geçen, fetihçi bir aristokrasinin izlerini görmek zordur.

Gordion'daki sürekliliğe karşın, MÖ 1200-700 yılları arasında batı Anadolu'da büyük ölçekli hareketlilik izleri vardır. Troya VIIb2, MÖ 1100'lerde tahrip edilmişti; güneybatıda Beycesultan ise (Tabaka I) MÖ 1000 dolaylarında, bir daha yerleşilmemek üzere tahrip edilmişti. Tarihsel kayıtlarda yeniden görüldüğünde, Geç Tunç Çağı'ndakinden tümüyle farklı bir yerleşim modeli vardır ama tarihsel bir açıklaması olması gereken, ilginç bir ad benzerliği dikkati çeker. Likyalılar, Karyalılar ve Misyalılar, Tunç Çağı'nın Lukka, Karkisa ve Masa sakinlerinin torunları olabilir; ancak buradan hareketle, Klasik çağda yerleştikleri bölgelerle Hitit çağında yaşadıklarının aynı olduğu sonucuna varılamaz. 1200'lerden sonraki karanlık dönemde, eski yurtlarından taşınmak zorunda kalıp batı ve güneyde daha sonra görülecekleri bölgelere sürüklenmiş olabilirler. Bu göç hareketinin ardındaki baskı

147 Bronz bir çanağa sıvanmış balmumuna kazılmış yazı. Gordion; MÖ sekizinci yüzyıl.

muhtemelen Avrupa'dan gelmiştir ama uygulayanlarla ilgili ayrıntı bilinmemektedir. Adını Frig kahramanı Migdon'dan alan Migdonlar gibi boylar, muhtemelen bu tarihlerde Anadolu'ya geçerek bugünkü İznik ve aşağı Sakarya vadisine yerleşmişti. Bunun sonucunda, yörenin asıl sakinleri (Masalar) ise yurtlarından sürülerek, Lukkalıların uzak güneybatıda Likya'ya ulaşmasıyla sonuçlanan bir göç hareketi yaşamış olmalı. Klasik çağda yazdıkları yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, bu halklar yeni yurtlarında kendi Luvi lehçelerini kullanmayı sürdürdü. Bu "Geç Luvi" krallıklarını, aslında ikinci binyıl politik birimlerinin batı Anadolu'daki son kalıntıları olarak görebiliriz.

148 Gordion'dan Frig fibulası; MÖ sekizinci yüzyıl.

Frigya'ya döndüğümüzde, başkent Gordion'un bir süre tipik bir batı Anadolu kasabası olarak kaldığını görürüz; sekizinci yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise, boyalı çömlekler, Urartu tipi kazanlar, güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye bağlantılı fibulalar (çengelli omuz r. 148
iğnesi veya broş —Ç.N.) biçiminde doğu etkisinde ani bir artış görülür. Bunların belki de en önemlisi, Gordion'a Yunan malları ithalinden önceki bir dönemde, bu doğu özellikleriyle bağlantılı olarak alfabetik yazının görülmesidir.[83] Bu yazı sisteminin kökenleri güney- r. 147
doğuda olmalıdır; Frigler ve Yunanlıların Sami yazısını birbirlerinden bağımsız olarak almaları olasıdır.[84] Ancak, alfabenin Fenike yazı sisteminden gelişmesi ve uzun süredir varsayıldığı gibi yalnızca Doğu Akdeniz limanlarındaki Yunan bağlantısı yoluyla Yunanistan'a tanıtılmadığı da bir olasılık olarak dikkate alınmalıdır. Alfabetik yazıya ilginin ilk önce, Fenikece ve Luvicenin bir arada yazılıp konuşulduğu güneydoğu Anadolu'da (örneğin çift dilli Karatepe'de) doğmuş olması mümkündür; Asur ve Kimmer baskısı, Muşki kralı Mita gibi hükümdarları kuzeybatıya gitmeye zorladığında yanlarında yalnızca çanaklar ve çengelli iğneler değil aynı zamanda yeni bir yazı da getirmiş olabilirler. Gordion'dan Ege kıyısındaki Yunan yerleşmelerine ve oradan da batı dünyasına geçmiş olabilir (Midas'ın Aiolis'te bir Kyme prensesiyle evli olduğu söylenir).

Frig dilinden günümüze kalan az miktardaki kanıt, zamanın diğer Anadolu devlet dilleri gibi Frigcenin de Hititçe-Luvice dil grubunun üyesi olduğunu düşündürür. Bu grubun sonraki tarihine baktığımızda, Frigyalı Midas'ın hakimiyetinin çok sürmediğini görürüz: 700'lerden kısa bir süre sonra Kimmerler yeni başkentine kadar onu izlediler ve

intihara zorladılar. Bir yandan da Tabal üzerinden güneydoğuya ilerledilerse de, 679 yılında Kilikya Kapıları'nın hemen kuzeyinde Asurlular tarafından durduruldular. Sonraki elli yıl boyunca süren Kimmer baskısı sonucunda, Tabal ve Hilakku krallıkları Asur'a yanaşıp yardım istemek zorunda kaldılar. Daha batıda, Gordion'un düşmesiyle batı Anadolu'da doğan lider boşluğunu artık Lidya doldurmaktaydı (bir zamanlar Arzava merkezi olan yörede kurulmuştu). Lidce, dilbilimsel açıdan Hititçe-Luvice grubuyla ilişkiliydi ama ilginç bir biçimde, çağdaşlarının çoğundan farklı olarak Luvice kolu yerine Hititçe kolundan geldiği anlaşılmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen karışıklıklar sırasında, bir iç Anadolu grubunun Arzava harabeleri arasında güç topladığı varsayılmalıdır. Bunun belleklerdeki izini, MÖ 1200'lerde Lidya'da palazlanan doğu kökenli bir Heraklid hanedanıyla ilgili Herodot öyküsünde arayabiliriz. Bu hanedanın krallarından birinin adı Mirsilus'tu. Onu, Hitit Kralı Murşili'nin kuşaklar sonraki soydaşı ve adaşı olarak görebiliriz.

MÖ 660'lara gelindiğinde Lidya da Kimmerlere karşı Asur yardımına sığınmak zorunda kalmıştı. Bir süre için ertelense de, Asurlular güneydoğudaki istilacıları 630 yılında yenmeyi başardılar. Lidya ise 610 yılına kadar onlardan kurtulamadı.

Son olarak: Medler, Persler ve sonrası

Kimmerlerin bozguna uğratılmasıyla, iç Anadolu'nun yerel krallıkları bağımsızlıklarını yeniden kazandı çünkü o tarihlerde Asur gücü, yakın çevresindeki gelişmeler sonucunda dağılmıştı. Bundan en çok yararlanan Hilakku olurken, Lidyalılar Asurluların çöküşünden kaynaklanan boşluğu doldurma çabasıyla Kızılırmak'a kadar ilerlediler. Ancak Anadolu uzun süre başıboş bırakılamayacak kadar önemliydi. 612 yılında Asur, Medlerin ve Babillilerin eline geçti; 600'lere gelindiğinde Medler Van Gölü çevresindeki dağlara doğru ilerlerken Babilliler (Hume olarak adlandırdıkları) Kilikya'daydı. 585 yılında Medler, Kızılırmak'a kadar ilerleyerek Lidyalılarla karşılaşmış ve sonuçsuz kalan bir savaşa girişmişti. Savaşı izleyen barış görüşmelerinde hakemler, Herodot'a göre "Babilli Labinetos" ve "Kilikyalı Siennesis"ti (muhtemelen Babil'in Hume valisi ve Hilakku'nun kralı). Böylece bir süreliğine iç Anadolu'da yeniden barış ortamı doğdu ve 550 yılında Persli Kiros'un Med kralını yenip sınır dışı etmesiyle yeni bir boşluk yaratılana kadar sürdü. Lidyalı Kroisos (Krezüs) elde edebileceği kadarını kazanma çabasıyla Kızılırmak'ı geçmekte gecikmedi; aynı tarihlerde Kiros zaptettiği imparatorluğu savunmak için ordularını dağlardan aşırdı. Bu olayda 585 anlaşmasındaki hakemler farklı tarafları tuttu; Hilakku Kiros'tan yana tavır alırken Babil Kroisos'u destekledi. 546 yılında Kroisos yenildi ve Lid krallığı Pers İmparatorluğu'na katıldı. Kiros'a verdiği desteğin ödülü olarak Hilak-

ku'ya Hume armağan edildi ve Toros Dağları'nın güneyindeki kıyı ovasına ilk kez Hilakku/Kilikya adı verildi. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca Kilikya Pers İmparatorluğu'na bağlı kaldı, 401'de ise tümüyle imparatorluğa katılarak bir Pers eyaleti durumuna geldi.

Anadolu'nun Persler tarafından fethi, Hititçe-Luvice konuşan halkların politik tarihini kesin olarak sonlandırdı. İç Anadolu'da Yunanlılar "Beyaz Suriyeliler" adını verdikleri gruplarla karşılaştılar; bu adı, Suriye'ye ilk ulaştıklarında duydukları dilin aynısını (Geç Hitit krallıklarının Hiyeroglif Luvicesi'ni) kullandıkları için vermiş olabilirler. Karya'dan Kilikya'ya kadar batı ve güney Anadolu'da, Hititçe-Luvice dillerinin Klasik çağ boyunca konuşulduğu görülebilir; bu dillerin izlerine Hristiyanlık döneminde de rastlanır. MS altıncı yüzyılın kilise yazarları tarafından kaydedildiği gibi, Isauria yerel dilinin varlığını sürdürmesi, Anadolu'da üç bin yıldan uzun bir süre önce gerçekleşen dil hareketinin son kalıntısı olarak görülebilir.

Metin Üzerine Notlar

Kısaltmalar için bakınız Kaynakça, s. 184.

1 Örneğin Musul yakınlarındaki Arpachiyah höyüğü. Bakınız M. E. L. Mallowan ve J. Cruikshank Rose, *Prehistoric Assyria; the Excavations at Tell Arpachiyah* (1935). Anadolu'yla karşılaştırmak için, J. Mellaart ın CAH[3] I, 1, 281'de üzerinde değişiklik yaptığı *Earliest Civilisations of the Near East* (1965),125'e başvurunuz.

2 Anadolu platosunun kuzey yarısının Neolitik dönemde gelişmemiş, hatta neredeyse yerleşilmemiş olduğuna ilişkin görüşler sonuçta yanlış çıkabilir. Örneğin Eskişehir ovasındaki Demirci Höyük yakınlarında Neolitik yerleşme izleri vardır. Burada MÖ üçüncü binyılda yapılmış ev duvarlarının balçıkları arasında Neolitik çömlek parçaları bulunmuştur. Bunlar, yapım amacıyla bölgeden çamur çıkarılırken yerleşme yakınlarında bir yere gömülmüş olmalıdır. Yerleşmenin işlenmemiş toprağı şu anki yer seviyesinden yaklaşık 7.5 metre aşağıda olduğu için, burada ve muhtemelen başka birçok bölgede, çevre tepelerdeki toprağın aşınıp ovalara ve ırmak vadilerine yığılması, eski yerleşmelerin yüzey araştırmalarıyla bulunamayacak kadar derine gömülmesine yol açmış görünmektedir.

3 Örneğin Eridu'daki gelişmeler. Bakınız S. Lloyd ve F. Safar, *Sumer* IV (1948), 115; S. Lloyd, *ILN*, 31 Mayıs 1947, 581; *ILN*, 11 Eylül 1948, 303.

4 Troya II türünde bir hazine, Anadolu'nun kuzeybatısında Bursa yakınlarındaki Dorak'ta da kaydedilmiştir. Hazine, 28 Ekim 1959 tarihli *ILN*'de çizimlerle gösterilmiş, ama daha sonra yok olmuştur. Fotoğrafları bulunmadığı için güvenilirliği konusunda kuşkular oluşmuştur. Bu nedenle yeniden ortaya çıkıp gerçekliği kabul edilene kadar, bu kanıta güvenmemek doğru olur.

5 Troya "hazineleri" (ve hazineleri barındırdığı düşünülen IIg tabakasının yıkılışı) için genellikle benimsenen kronolojinin kısaltılması konusunda, Mezopotamya ve Girit'le yapılan karşılaştırmalara dayanarak zaman zaman öneriler yapılmıştır. Örnek olarak bakınız: S. Hood, *Bericht über den V internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958* (1961), 398-403; R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 BC* (1971), 57-60; P. Calmeyer, 'Das Grab eines Altassyrischen Kaufmanns', *Iraq* XXXIX (1977), 87-97. Ancak madeni eşyaların karşılaştırılmasıyla yapılan tarihlemenin değeri kuşkuludur. Madeni nesneler, özellikle de değerli olanlar, armağan ya da ganimet olarak uzun mesafeler katedebilir ve aile yadigarı olarak yüzyıllarca saklananabilir. Bu tür nesnelerin hangi bölge ya da tarih bağlamında bulunduğuna bakarak tarihleme yapmak tehlikelidir.

6 H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (1970), 211.

7 C. L. Woolley, *Ur Excavations*, Cilt II, *The Royal Cemetery* (1934). Ayrıca bakınız Woolley'in popüler anlatımının güncelleştirilmiş biçimi olan P. R. S. Moorey'in *Ur 'of the Chaldees'* i (1982), 51-103.

8 M. E. L. Mallowan, 'Excavations at Brak and Chagar Bazar', *Iraq* 9 (1947), 1.

9 B. Landsberger, *JNES* 24 (1965), 285-96. Söz konusu madenin kalay ya da kurşun değil yoğun arsenik içerikli bakır olduğuna ilişkin inandırıcı bir öneri için, bakınız A. D. Franklin, J. S. Olin ve T. H. Wertime (ed), *The Search for Ancient Tin* (1978), 7-24'de H. McKerrell, *The Use of Tin-Bronze in Britain and the Comparative Relationship with the Near East.*

10 Bu kuram Marija Gimbutas tarafından öne sürülmüş ve kapsamlı olarak geliştirilmiştir. Örnek olarak, editörlüğünü G. Cardona, H. M. Hoenigswald ve A. Senn'in yaptığı *Indo-European and Indo-Europeans* (1970), 155-97'de onun yazdığı bölüme bakınız. "Anayurt" olarak başka bölgeler, örneğin Macar ovası ve Kuzey Almanya/İskandinavya da önerilmiştir. Ancak bu bölgeler daha az olasıdır ve bunları destekleyecek arkeolojik kanıtlar yok denecek kadar azdır.

11 Olasılılığı düşük olmakla birlikte, başka rotalar da mümkündür kuşkusuz. Örneğin C. L. Woolley (*A Forgotten Kingdom*, 1953, 29-35), oldukça farklı bölgelerde "Kirbet Kerak" seramiğinin varlığına dayanarak, Hititlerin atalarının güney Kafkas bölgesinden kuzey Mezopotamya yoluyla Suriye ve Türkiye sınırlarına yakın olan Amik ovasına ilerlediklerini öne sürmüştür. Bu kurguya göre, bir kısmı daha sonra Amanos ve Orta Toros bölgelerinden iç Anadolu'daki Hitit "anayurdu"na geçerken diğer-

leri Eski Ahit'teki (Tevrat) Filistinli Hititleri oluşturmak üzere güneye göç etmiştir.
12 Örnek olarak bakınız L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans* (1965), 246.
13 J. Mellaart, *CAH*³ I, 2, 406; M. J. Mellink, Ed.: R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology* (1965), 115; J. G. Macqueen, *Acta of the 2nd. International Colloquium on Aegean Prehistory* (1972), 142-5. Daha önce Mellaart da (*AJA* 62, 1958, 9-33) örtüşme olduğu inancındaydı.
14. M. Gimbutas, Ed.: G. Cardona, H. N. Hoenigswald ve A. Senn, *Indo-European and Indo-Europeans* (1970), 164-8.
15 C. J. Gadd, *CAH*³ 1, 2, 426.
16 J. Mellaart, *AJA* 62 (1958), 14.
17 Örneğin Troya I ve II'deki *megaron* yapılarıyla (C. W. Blegen, *Troy and the Trojans*, 1963, 44 ve 65) Beycesultan XXIV'deki *megaronu* (S. Lloyd ve J. Mellaart, *Beycesultan* I, 1962, 24-6) karşılaştırınız.
18 Bu seramiğin iç Anadolu'ya ulaşması, Hititçe konuşanların gelişine denk görülmüştür. Bakınız J. Mellaart, *CAH*³ 1, 2, 694; R. A. Crossland, aynı kaynakta, 845.
19 W. F. Albright ve T. O. Lambdin, *CAH*³ 1, 1, 142. Bu önermenin desteklenecek bir yanı yoktur.
20 J. Mellaart, *AJA* 62 (1958), 20-21.
21 R. J. Howell, Ed.: R. A. Crossland ve A. Birchell, *Bronze Age Migrations in the Aegean* (1973), 73.
22 D. H. French, *AnSt* XVII (1967), 62-3. French bu nedenle Anadolu seramiğini "İnegöl Gri Seramiği" olarak yeniden adlandırmıştır.
23 J. B. Haley ve C. W. Blegen, *AJA* 32 (1928), 141.
24 Bu referanslar, Hitit metinlerinde *Labarna* sözcüğünün krallık unvanı olarak kullanılması nedeniyle karmaşıklaşır. İmparatorluk döneminin Hitit yazıcıları eski tarihlerini tümlerken *Labarna*'yı, I. Hattuşili den önce iktidara gelen eski bir kralın adı olarak görmüşlerdi. Bu nedenle Hitit tarihine ilişkin birçok tümlemede, Hitit kralları soyağacı sıralamasının başına "Labarna" eklenir. Ancak bu adı taşıyan bir kralın varlığı konusunda çok az kanıt vardır ve burada yaptığımız gibi, onun krallık dönemine atfedilen olayların Hattuşili'nin krallığı döneminde gerçekleştiği varsayılabilir.
25 Bakınız M. B. Rowton, *CAH*³ I, I, 212; N. Na'aman *AnSt* XXVI (1976), 128-43. Bu konuda bolca yazılı kaynak vardır.
26 E. Laroche, *RA* 1976, 18.
27 M. J. Mellink, *AJA* 87 (1983), 138-41.
28 V. Hankey, *Asian Affairs* V (1974), 54.
29 Önemli metinlerin yakın zamanda yeniden tarihlendirilmesi sayesinde, vardığı sonuçlar geçersiz kılınan D. L. Page'in, *History and the Homeric Iliad*'ı (1959) örnek verilebilir. Bu konu daha yakın zamanda H. G. Güterbock tarafından *AJA* 87 (1983), 133-8'de önemle vurgulanmıştır.
30 Burada iki noktayı belirtmek gerekir: (i) Ugarit'le ilgili eldeki kapsamlı belgelerde Miken Yunancası olarak saptanabilen herhangi bir addan eser yoktur. Bu da, Suriye ve Filistin kıyılarında olduğu gibi Ugarit te de bol bulunan Miken ürünlerinin bölgeye doğrudan Miken gemilerince getirilmediği, bunun yerine yükün Kıbrıs limanlarında indirilip daha doğuya gönderilmek üzere Kıbrıs ya da Suriye gemilerine yeniden yüklendiği önermesine yol açmıştır. Bu doğruysa, kuzey Suriye'yle (ve Suriye üzerinden) ticaret yaptığı bilinen Ahhiyava gemilerinin Miken deniz araçlarıyla bir tutulması konusundaki iddia geçerliliğini büyük ölçüde yitirmektedir. (ii) *Mısırlıların* Miken Yunanlılarına verdiği ad konusundaki bir gösterge, Batı Teb'de III. Amenofis'in gömüt tapınağındaki bir heykel kaidesi üzerindeki yazıtta bulunabilir. Firavun kartuşunun solunda on iki addan oluşan bir liste vardır: 1 *imnš*; 2 *byš* [*t*?]; 3 *ktny*; 4 *mkn*; 5 *dkis*; 6 *mdni*; 7 *npry*; 8 *ktr*; 9 *wiry*; 10 *knš*; 11 *imnš*; 12 *rkt*. Bu adlardan beşinin, belki de altısının, Girit'te bulunan yerler olduğu sonucuna varılabilir. Amnisos (1 *ve* 11 [!]), Phaestos (2), Kydonia (3), Knossos (10), Lyktos (12) ve Dikte [???] (5). Bir diğeri Cythera adası'dır (8); üç tanesi de — Miken (4), Messenia (6) ve Nauplia (7) — Miken Yunanistanı'ndadır. Kartuşun sağında iki ad daha vardır: *kftiw* ve *tny*. Bunlardan ilkinin Girit'e gönderme olduğu konusunda görüş birliğine varıldığı söylenebilir. Böylece ikincisinin, geri kalan yerlerin genel adı olduğu varsayılabilir; yani *tny* = Miken Yunanistanı. Bu görüş, *tny* sözcüğünün Homer destanlarında Yunanlılara verilen adlardan biri olan Danaoi ülkesiyle bir tutulmasına neden olmuştur. Bu denklik hiçbir biçimde kesin değildir. Ancak bu doğru olsun ya da olmasın, yazıt metni Mısırlılar açısından (en azından, III. Amenofis'in ölüm tarihi olan 1370 dolaylarında) Miken Yunanlılarının Akalar ya da Akaları çağrış-

tıracak herhangi bir adla anılmadığını göstermektedir. 150-200 yıl sonraki "Deniz Kavimleri" istilasına dönersek, istilacılar arasında yaklaşık 1186'da, belki de eski metindeki *tny*ile aynı halk olan, *dnyn*'i görürüz. Eğer bu doğruysa ve heykel kaidesindeki metnin düşündürdüğü gibi *dnyn/tyn* Mikenli Yunanlılar olarak kabul edilecekse, 1218 dolaylarında "Deniz Kavimleri" Mısır'a saldırdığında Libyalıların müttefiki olan *ikws*'nin aynı zamanda Mikenli Yunanlılar olması mümkün görünmemektedir. Bir tanım yapmak mümkünse, bunların Anadolu Ahhiyavasından geldiklerini ve hem kendilerinin hem de adlarının Mikenlilerle bağlantısı olmadığını kabul etmek daha olası görünmektedir.
Dikkatli okurlar bu tartışmanın III. Amenofis'in heykel kaidesindeki adlardan birini dışarıda bıraktığına dikkat etmişlerdir: 9 numara, *wiry*. Bu ad, (V) ilion/Troya adının Mısırca uyarlaması olarak yorumlanmıştır. Muhtemelen *wiry* Mısırlılar için *kftiw* ya da *tny*'nin parçasıydı. Troya ile bir tutulması doğruysa, o zaman Troya Mısırlılarca ya Girit'in ya da Miken dünyasının bir parçası olarak görülmüş olmalıdır. Troya'nın Girit'le bağlantısı konusunda herhangi bir kanıt yoktur ve bu nedenle Troya'nın *tny*'nin yani Mikenlilerin kasabası olduğunu varsaymak gerekecektir. Ancak, Troya ile Miken bağlantısı konusunda açık izler olmakla birlikte, bunlar yalnızca bir ticaret ilişkisini belirtir. Amenofis'in çağdaşı olan geç Troya VI'nın bir Miken yerleşmesi olduğunu ya da Yunanistan ana karasındaki Mikenlilerin politik denetimi altında bulunduğunu düşündürecek bir şey yoktur. Bu nedenle *tny*'nin kuzeybatı Anadolu'ya genişletilebilmesi olasılığını kuşkulu görüyorum ve aslında *wiry*'nin Girit'te ya da Miken Yunanistanı ana karasında henüz tanımlanmamış bir yerleşme olduğunu düşünmeye daha yatkınım.
İlgili kaynakça bilgisiyle birlikte, heykel kaidesiyle ilgili daha yeni tartışmalar için bakınız J. Strange, *Caphtor/keftiu; A New Investigation* (1980), 21; J. D. Muhly, Ed.: R. Maddin, V. Karageorghis, *Early Metalurgy in Cyprus, 4000-500 BC* (1982), 260.

31 Yıllardır Ahhiyava'nın Miken Yunanistanı ile bir tutulmasına karşı çıkmanın en güç yanı, mantıklı bir alternatifin önerilememesiydi. Eğer Ahhiyava'nın etkisi batı Anadolu'da güçlü biçimde hissedilmiş, hatta Suriye kıyısına ulaşmışsa ve Ahhiyava Miken Yunanistanı *değilse*, o zaman *neydi*? Doğu Akdeniz'de kuzeybatı Anadolu kökenli bazı çömlek parçaları bulunmuştur ama bunlar Ahhiyava'dan beklenen büyüklükte bir gücü yansıtmaya yetmez. Ahhiyava ticaretinin dayanaksız ürünler üzerine olduğu öne sürülerek bu nokta aşılabilse de, Geç Tunç Çağı Türkiyesinin kuzeybatısında "büyük bir güce" yer olmadığı kesin sayılabilir. Ancak son yıllarda Trakya'da ve güneydoğu Balkanlar'da yapılan çalışmalar, Boğazlar'ın Avrupa yakasında, Geç Tunç Çağı dünyasının bilinen krallıklarına denk bir gücün varlığına ilişkin somut kanıtlar olduğunu göstermiştir. Örnek olarak bakınız R. F. Hoddinott, *The Thracians* (1981), özellikle Bölüm 3. Şimdiye kadar Trakya ve Doğu Akdeniz arasında kapsamlı ticaret bağlantısı düşündürecek bir şey olmadığı kabul edilmelidir; ancak, gelecekteki çalışmalar bu durumu değiştirebilir. Şimdilik hala fikir jimnastiği yapıyoruz. Ancak sonunda Ahhiyava'nın, Yunanistan ya da Ege dünyasında olmak yerine Trakya'ya kadar uzandığı ya da tümüyle Trakya'da yer aldığı ortaya çıkabilir.

32 J. Mellaart, *AnSt* XVIII (1968), 187.

33 Başvurularıyla J. D. Muhly, AJA 89 (1985), 281.

34 "Burma madenden gerdanlık", perçinli hançer v.b özelliklerin her iki bölgede de varlığı, bu bağlantının işaretidir. Bakınız S. Piggot, *Ancient Europe* (1965), 102 ve resim 56.

35 Bakınız not 32.

36 Eski cürufların kalay içeriğinden yerel kalay kaynakları konusunda sonuçlara ulaşılabilir. Örnek olarak bakınız P. S. de Jesus, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia* (1980), 55-6.

37 Bu metinlerin yeniden tarihlendirilmesi ilk başta içeriksel kanıtlara dayanıyordu: Hurri krallığının var olmadığı bir zamanda "Hurrilerin kralı"nın varlığı gibi (*CAH*[3] II, 1, 676-7). Daha yakın zamanda, hem "yazım" hem de çiviyazısı karakterlerindeki farklılıklara dayanarak, farklı dönemlerdeki metinleri ayırdetmek daha kolaylaşmıştır.

38 Bir diğer olasılık da Arzava'nın bağımsız politik bir varlık olmaktan çıkıp topraklarının diğer "Arzava ülkeleri" arasında paylaşılmış olduğudur. Bakınız S. Heinhold-Krahmer, *Arzawa* (1977), 136; I. Singer, *AnSt* XXXIII (1983), 206.

39 Bu tümleme "Tavagalava Mektubu"nun

(*KUB*XIV, $_3$) Murşili'nin krallığının sonlarına tarihlenmesi gerektiği varsayımına dayanır. Bakınız J. G. Macqueen, *AnSt*XVIII (1968), 180. Diğerleri, metni Muvatalli'ye (O. R. Gurney, *The Hittites*^{3}, 1980, 52) ya da III. Hattuşili'ye (I. Singer, *AnSt*XXXIII, 1983, 209-10) atfeder ve olayları buna göre yorumlar.

40 J. Garstang ve O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (1959), 73. Farklı bir yer seçeneği için bakınız K. Bittel, *Hattusha, Capital of the Hittites* (1970), 21. Dağlık Kilikya'daki Meydancık Kalesi'nde bulunan Muvattalli figürü ve yazıtı (E. Laroche, *AJA* 78, 1974, III), bu yerleşmenin Tarhuntaşşa Ülkesi sınırları içinde olduğunu gösterebilir; ancak Muvattalli'nin taşındığı kasabanın Tarhuntaşşa'nın kendisi olması olası değildir.

41 Savaş öyküleri için bakınız, Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands* (1963), 103; C. W. Ceram, *Narrow Pass, Black Mountain* (1956), 160. Savaş, II. Ramses döneminin beşinci yılında gerçekleşmiştir. Ben bunu 1286 olarak kabul ediyorum ama Mısır kronolojisi hala başka tarihleri (1300, 1275, 1272) mümkün kılacak kadar belirsizdir.

42 I. Singer (*AnSt*XXXIII, 1983, 214) farklı bir görüştedir ve batı devletlerinden söz edilmemesini "göreceli olarak barışçıl koşulların ya da belki Hitit topraklarıyla daha merkezi bir bütünleşmenin" işareti olarak görmektedir. Ancak, batılı adların bu nedenle kayıtlardan tümüyle yok olduğuna inanmak zordur.

43 Deniz Kavimleri konusunda yeni incelemeler için bakınız V. Hankey, *Asian Affairs* NS V (1974), 51; J. Mellaart, *Mansel'e Armağan (Mèlanges Mansel)* (1974), 493; N. K. Sandars, *The Sea Peoples* (1985). Deniz Kavimleri'nin Sicilya, Sardunya ve Etrurya gibi uzak bölgelerin o zamanki ya da sonraki yerleşimcileriyle bir tutulması konusunda tedbirli davranılmalıdır.

44 A. Goetze, *CAH*^{3} II, 2, 266.

45 Hititlerin demir tekeline sahip olduğu inancı, yabancı bir hükümdarın demir isteğinden söz eden bir Hitit belgesinin (*KBo* I, 14) gerekçesiz yorumuna dayanmaktadır. Bu metnin ayrıntıları için bakınız A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography* (1940), 27-33.

46 Çankırı'nın yaklaşık 40 km güneyindeki İnandık Tepe'nin Hanhana olarak tanımlanması (K. Balkan, *Belleten* 164, 1977, 649-52), yeterince inandırıcı değildir. Bu tez, orada bulunan bir tablette Hanhana valisinden sözedilmesine dayanmaktadır. Ancak diğer metinlerde Hanhana'nın Kızılırmak'ın batısında olduğuna dair belirti yoktur. Nerik gibi merkezlerle yakın bağlantısı ise, oraya konumlandırılmasını olanaksız kılmasa bile, zorlaştırmaktadır. Bir diğer sorun da, İnandık'ın Eski Hitit dönemine tarihlenmesine karşın, Hanhana'nın İmparatorluk döneminde göze çarpmasıdır.

47 Bakınız, Havza konumu için J. G. Macqueen, *AnSt* XXX (1980), 179-87; Oymaağaç için *AnSt* XXIII (1973), 64; J. Yakar, *MDOG* 112 (1980), 84. Kargı'nın karşısında Kızılırmak'ın keskin kavisine yakın bir konum önerisi (H. G. Güterbock, *JNES* 20, 1961, 93) de dikkate değer; ancak bölgede (tıpkı Havza'da olduğu gibi), henüz uygun dönemden buluntu yoktur.

48 Kızılırmak üzerindeki konum için J. Garstang ve O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (1959), 36; Fırat üzerindeki konum için S. Alp, *Anatolia* I (1956), 77.

49 Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands* (1963), 3.

50 K. Bittel, *RA* 1976, 9-14. Şu soru akla geliyor: Acaba burada Ahhiyavalı bir savaşçının portresiyle mi karşı karşıyayız?

51 C. W. Blegen, *Troy* III, 1 (1953), 96.

52 Örnek olarak bakınız P. Stirling, *Turkish Village* (1965); J. E. Pierce, *Life in a Turkish Village* (1964).

53 L. R. Palmer, *Achaeans and Indo Europeans* (1955), 14; O. R. Gurney, *CAH*^{3} II, 1, 253. Farklı bir görüş için bakınız S. Piggott, *Ancient Europe* (1965), 81.

54 J. G. Macqueen, *AnSt* IX (1959), 181; O. R. Gurney, *CAH*^{3} II, 1, 667.

55 S. R. Bin-Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom* (1975), 102.

56 Kısıtlı özellikleri yüzünden, bu yapıların kalıcı yerleşim yerleri değil, tehlike anında kullanmak için tahkim edilmiş sığınaklar olduğu öne sürülmüştür. Bakınız R. Naumann, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens* (1983), 390.

57 (a) H. Goldman, *AJA* 41 (1937), 284. (b) H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus* II (1956), 29.

58 C. W. Blegen, *Troy and the Trojans* (1963), 154. Blegen'in yorumunu ileri götürerek yaptığım bu niteleme, uzun zamandır Homer destanlarındaki bilgileri "Troya"nın (iddiayı kanıtlanmış varsaymamak

için Hisarlık demek daha doğru olacaktır) arkeoloji ve topoğrafyasına bağlama çabalarının yalnızca mizahi bir parodisidir. Aynı nedenle, IIa tabakasının yere gömülü erzak küpleri (bakınız sayfa 79), yerleşmenin o sıralarda kuşatma altında olduğunun belirtisi olarak kabul edilir. Son birkaç yılda, uzun zamandır benimsenen kuramların, özellikle de Yunan kampını Hellespont kıyılarındaki yerleşmenin kuzeyine ve ana savaşları o bölge ile "Troya"nın kuzeyi arasına konumlandıran tezin terk edilmesi gerekmektedir; çünkü "Troya Savaşı" sırasında tüm bölgenin bir lagünün sığ suları altında olduğu açıklık kazanmıştır (G. R. Rapp, ed., *Troy; the Archaeological Geology,* 1982).

59 K. Bittel, *Hattusha, Capital of the Hittites* (1970), 85.

60 C. Mora, *SMEA* 18 (1977), 227-37.

61 P. S. de Jesus, *Archäologie und Naturwissenschaften* 2 (1981), 95-105.

62 D. L. Giles ve E. Kuijpers, *Science* 186 (29 Kasım 1974), 823-5.

63 G. F. Bass, *TAPS* $_{57}$, 8 (1967); G. F. Bass, D. A. Frey ve C. Pulak, *IJNA,* 13, 4 (1984), 271-9.

64 F. Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy* (1963), 32.

65 C. A. Burney ve D. M. Lang, *The Peoples of the Hills* (1971), 47, 86.

66 J. Mellaart, *AnSt* V (1955), 53. Bu önerme güneybatı çömlekçiliği için yapılmıştır ama kuzeybatı kapları için de aynı ölçüde uygundur.

67 R. T. Murchese, *AJA* 80 (1976), 410-11.

68 Beycesultan'ın Geç Tunç Çağı malzemesiyle ilgili son yayım hazırlık aşamasındadır. Şimdilik bakınız *AnSt* V (1955), 39; VI (1956), 101; VIII (1958), 93.

69 Yazarın yorumu (*AnSt* IX, 1959, 180), yani ᴰIŠKUR-*unnaš* yazımının *šiunaš*'ı simgelemesi ("Hava tanrısı"nın Hititçe adının Yunanca Zeus'la, Latince Jupiter'le aynı kökten gelmesi gibi) artık desteklenemez. Çünkü E. Neu tarafından belirtildiği gibi (*Der Anitta-Text,* 1974, 122), ismin yalın halinin eski biçimi *šiunaš* değil *šiuš*'tur. Ancak Neu ve S. R. Bin-Nun tarafından farklı bir öneri getirilmiş (*The Tawananna in the Hititte Kingdom,* 1975, 149) ve bu görüş O. R. Gurney tarafından da desteklenmiştir (*Some Aspects of the Hittite Religion,* 1977, 10). Hint-Avrupalı gök tanrısının Hitit metinlerinde güneş tanrısı (ᴰUTU-*uš*) olarak göründüğünü öne süren bu görüş yazara göre inandırıcı değildir. Bu görüşün dayanağı, Anitta metninde üç tanrıdan söz edilmesine (Taht Tanrıçası, Hava Tanrısı ve *šiuš*) ve bir sarayın inşaat töreniyle ilgili bir başka eski metinde yine üç tanrının (Taht Tanrıçası, Hava Tanrısı ve Güneş Tanrısı) adının geçmesine dayanır. Ancak *šiuš* ve Güneş Tanrısı'nın denkliği sanıldığı kadar doğrudan değildir. Örneğin Anitta metnindeki bir pasajda (10-12. satırlar), Güneş Tanrısı'nın asilerin destekçisi olarak nitelendiğini düşünmek mümkündür. Oysa *šiuš*'un böyle olmadığı kesindir ve giriş pasajında (1-4. satırlar) Anitta'nın koruyucu tanrısının Göğün Hava Tanrısı olduğu açıklıkla belirtilir. Anitta metnindeki üçlemenin bir yanılsama olması da mümkündür.

70 Anadolu'nun dinsel gelişimiyle ilgili "klasik görüş"e eleştirel bir yaklaşım için bakınız D. H. French, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* (Festschrift Dörner) (1978), 375-83.

71 Yazıcı Okulu nitelemesi, orada çok sayıda tabletin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık binanın, tören alanına girmeden önce kral ve kraliçenin tören giysisi giydikleri *halentuva* evi olduğu da öne sürülmüştür. (K. Bittel, *AJA* 80, 1976, 70-71)

72 K. Bittel, *Hattusha, Capital of the Hittites* (1970), 107-8.

73 K. Bittel, aynı kitapta, 110.

74 P. Neve, *AA* 1982, 389-92. Yazılıkaya ile bağlantı düşüncesi, tanrıça alayından bir figürün aynı köyün yakınlarında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bakınız H. G. Güterbock, *Belleten* II (1947), 189-95; K. Bittel ve diğerleri, *Yazılıkaya* (1975), 170.

75 O. R. Gurney, *The Hittites*³ (1980), 166.

76 G. Daux, BCH XCIII (1968), 1038 (Argos). Yakma usulünde gömütler, Orta Tunç Çağı'nda Epirus'ta (N. G. L. Hammond, *Epirus,* 1967, 229) ve erken Tunç Çağı'nda Leukas'ta (W. Dörpfeld, *AltIthaka,* 1927; J. L. Caskey, *CAH*³ I, 2, 792-3) saptanmıştır.

77 P. Neve, *AA* 1983, 438.

78 S. Lloyd, *Early Highland Peoples of Anatolia* (1967), 64-5.

79 K. Bittel, *Hattusha, Capital of the Hittites* (1970), 98. Dinbilimiyle çelişki varsayımı, Teşup'a Şerri ve Hurri adında iki boğanın eşlik etmesi yorumuna dayanmaktadır. Farklı bir kurama göre (E. Laroche, *Syria* 40, 1963, 285 s.) her iki boğa da Teşup ve

Hepat'ın oğlu Şarruma'nın gösterimleridir. Elbette bu görüşler, karşı karşıya gelen ve üst üste binen figürlerin yarattığı sanatsal bütünlük izlenimimizi etkilemez.

80 K. Bittel (*Die Hethiter*, 1976, 205-8), Alaca Höyük heykellerini Yazılıkaya'dakilerden bir yüzyıl önceye, hatta daha da eskiye tarihlemekte haklı olabilir. Bu da, iki grup arasındaki birçok farklılığı açıklar.

81 Burada *İlyada*'nın ikinci binyılda batı Anadolu'daki atası olarak görülen bir pasajdan sözetmek yerinde olur. Pasaj, çeşitli törenlerin yer aldığı ve ayini yöneten rahip tarafından çeşitli öykülerin dile getirildiği bir Hitit dinsel tören metninde (KBo IV, II) yer alır. Yalnızca anlatının (Luvice olan) açılış sözcükleri kayıtlıdır ve bir yerde (satır 46) bu sözcükler "sarp Vilusa'dan geldiklerinde" diye çevrilebilir. Vilusa geçmişte sıklıkla Homer'in Ilium'uyla (yazarın görüşüne göre yanlış olarak) bir tutulmuştur ve "sarp" nitelemesi Homer tarafından bu kasabayı tanımlamada kullanılan bir sıfattır. Böylece bu deyişin ve ilgili metnin, Troya Kuşatması'nı işleyen Tunç Çağı Luvi destanı "Vilusiad"ın bir bölümünü oluşturduğu düşünülebilir. Ne yazık ki (her zaman olduğu gibi!) bazı sorunlar vardır. "Sarp" olarak çevrilen Luvi sıfatının anlamı aslında son derece belirsizdir; ayrıca, bir *yerden* ya da bir *şeyden* anlamına gelmesine karşın, metinde geçen adın kasaba olduğunu gösterecek bir "determinatif" eklenmemiştir. Bu yüzden, Luvi destanıyla ilişkili yorum şimdilik uzak bir olasılıktır ama Vilusiad sözcüğünü "V-ili-us-adı" olarak yorumlamak gibi uç bir noktada da değildir.

82 Bu elbette her Hitit metninin Klasik ya da modern anlamda "tarih" anlatımı olduğunu ya da herhangi birinin İonya'da tarih yazımının güçlenişini açıklayabileceğini veya Hititlerin geçmişten yararlanma tarzının özgün bir gelenek olduğunu (örneğin J. Van Seters, *In Search of History*, 1983, 100-26) öne sürmek anlamına gelmez. Burada vurgulanan, tarihsel "nedensellik" araştırmasının Heredot ile başlamadığıdır.

83 R. S. Young, *AJA* 62 (1958), 139.

84 L.H. Jeffery, *CAH*[3] III, 1, 832.

Resim Kaynakları

Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi: *kapak resmi*, 7, 9, 10, 11, 32, 36, 77, 83, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 96, 125, 131, 132, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143; George Bass 76; Berlin, Deutsches Archäologisches Institut 53, 85; Staatliche Museen zu Berlin 144; Cincinnati Archaeological Expedition 16; Pandora Hay 38; Hirmer fotoğraf arşivi 14, 15, 23, 24, 36, 48, 79, 89, 98, 105, 106, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141; İstanbul, Arkeoloji Müzesi 16, Edmund Lee 39, 47, 70; Seton Lloyd 50, 64, 66; Londra, Türk Turizm Temsilciliği 126; J. Macqueen 44, 68; T. Özgüç 7, 11; Josephine Powell 9, 10, 32, 92; Princeton University Press 43, 45, 46, 67, 81, 82, 124, 146, *Univers des Formes*: 1, 77, 96, 101, 119, 125, 128, 134, 143; K. Bittel, "Tonschale mit Ritzzeichnung von Boğazköy", *Revue Archèologique*, 1976 Vol. I, 33; J. Garstang, *Prehistoric Mersin*, 1953, 31, 75; H. Z. Koşay ve M. Akok, *Ausgrabungen von Alaca Höyük 1940-1948*, 1966, 58; N. Özgüç, *The Anatolian Group of Cylinder Impressions from Kültepe*, 1965, 97; G. Perrot, *Exploration Archèologique de la Galatie*, Cilt I 1862, 13; Y. Yadin, *Art of Warfare in Biblical Lands*, 1963'den 25, 28.

Seçme Kaynakça

Bu kaynakça, Hitit araştırmalarının hepsini kapsama iddiasında değildir; daha çok, metinde söz edilen konu ve sorunlarla ilgili kitap ve makaleleri tanıtma amaçlı bir seçkidir.
Adı geçen çalışmaların birçoğu, daha fazla ayrıntıya girmek ya da çelişkili konularda kendi görüşünü oluşturmak isteyenlere yönelik farklı kaynakçalar da içermektedir.

Kısaltmalar

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AfO	*Archiv für Orientforschung*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AnSt	*Anatolian Studies*
Bell	Türk Tarih Kurumu: *Belleten*
BMQ	*British Museum Quarterly*
CAH	*Cambridge Ancient History*
IJNA	*International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*
ILN	*Illustrated London News*
Ist Mitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JCS	*Journal of Cuneiform Studies*
JIES	*Journal of Indo-European Studies*
JKIF	*Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*
KBo	*Keilschrifttexte aus Boghazköi*
KUB	*Keilschrifturkunden aus Boghazköi*
MDOG	*Mitteilungen der deutschen Orientgesellschaft*
OLZ	*Orientalistische Literaturzeitung*
RA	*Revue Archèologique*
RHA	*Revue Hittite et Asianique*
ScAm	*Scientific American*
SMEA	*Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*
TAD	*Türk Arkeoloji Dergisi*
TTKR	*Türk Tarih Kurumu Raporları*
ZA	*Zeitschrift für Assyriologie*

Genel

AKURGAL, E. *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*. İstanbul, 1970.

ALKIM, U. B. *Anatolia* I. Londra, 1969.

BITTEL, K. *Hattusha, Capital of the Hittites*. New York, 1970.

Cambridge Ancient History, 3üncü bas., Cambridge, Cilt. I, I 1970; Cilt. I, 2 1971; Cilt. II, I 1973; Cilt. II, 2 1975.

GOETZE, A. *Kleinasien*. 2nci bas., Münih, 1957.

GURNEY, O. R. *The Hittites*. Harmondsworth ve San Francisco, 1952 ve sonraki baskıları. 1980 baskısında önemli değişiklikler yapılmıştır.

LLOYD, S. *Early Anatolia*. Harmondsworth, 1956.

— *Early Highland Peoples of Anatolia*. Londra ve New York, 1967.

MELLAART, J. *The Archaeology of Ancient Turkey*, Londra, 1978.

OTTEN, H. "Das Hethiterreich", Schmökel, H. *Kulturgeschichte des alten Orient*. Stuttgart, 1961.

PRITCHARD, J. B. (ed.) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, 1950, 1955, 1969.

SCHMÖKEL, H. *Geschichte des alten Vorderasien*, s. 119-70. Leiden, 1957.

WALSER G (ed.) *Neuere Hethiterforschung (Historia: Einzelschriften 7)*. Wiesbaden, 1964.

Arkeolojik çalışmaların özetleri ve kazıların ön raporları *Yıllık Kazı Sonuçları Toplantısı Raporları*, Ankara, 1980—'de ve *AJA*, *AnSt*, *TAD*, *TTKR*, *Bell*, *MDOG*, *Orientalia*, *Anatolica*, *Anadolu*, *Jahrbericht Ex Oriente Lux* raporlarında yer alır. Diğer birçok dergi (örneğin *RHA*, *JAOS*, *JCS*, *JIES*, *JNES*, *ZA*), Anadolu konularıyla ilgili makaleler içerir. Önemli yeni bir başvuru kaynağı, Yale Üniversitesi tarafından yayınlanan (1985—) ve B. J. Collins editörlüğünde hazırlanan *Newsletter for Anatolian Studies*'dir. Metinlerin güncel baskıları *Studien zu den Boğazköy Texten* (Wiesbaden, 1965—) ve *Texte der Hethiter* (Heidelberg, 1971—) adlı iki dizide yer alır.

Bölüm 1

ARIK, R. O. *Les Fouilles d' Alaca Höyük*, 1935. Ankara, 1936.

BRICE, W. C. *South-West Asia*. Londra, 1966. Systematic Regional Geography Dizisi, Cilt 8'de, ed. J. F. Unstead. (Türkiye coğrafyası konusunda mükemmel bir kaynak).

— (ed.) *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*. Londra ve New York, 1978.

BURNEY, C. A. ve LANG, D. M. *The Peoples of the Hills; Ancient Ararat and Caucasus*. Londra ve New York, 1971.

CAMBEL, H. ve BRAIDWOOD, R. J. An Early Farming Village in Turkey. *ScAm* Mart 1970, 50-6.

COHEN, H. "The Palaeoecology of South Central Anatolia at the End of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene." *AnSt* XX (1970), 119-37.

DEWDNEY, J. C. *Turkey*. Londra, 1971.

FORBES, R. J. *Studies in Ancient Technology*, VIII-IX. (*Metallurgy in Antiquity*). Leiden, 1964.

GARELLI, P. *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris, 1963.

GARSTANG, J. *Prehistoric Mersin.* Oxford ve New York, 1953.

GÜTERBOCK, H. G. "Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200". *ZA* 42 (1934), 1, ve 44 (1938), 45.

— "Kaneš and Neša, Two Forms of One Anatolian Name". *Eretz-Israel* V, (1958), 46-50.

KOŞAY, H. Z. *Ausgrabungen von Alaca Höyük.* Ankara, 1944.

— *Les Fouilles d'Alaca Höyük,* 1937-39. Ankara, 1951.

LARSEN, M. T. *The Old Assyrian City-State and its Colonies.* Kopenhag, 1976.

LLOYD, S. ve MELLAART, J. *Beycesultan,* Londra, Cilt. I. 1962; Cilt. II, 1965.

MELLAART, J. *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia.* Londra ve New York, 1967.

— *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia.* Beyrut, 1966.

— *Earliest Civilizations of the Near East.* Londra ve New York, 1965.

— "Excavations at Çatal Hüyük". *AnSt* XII (1962), 41-65; XIII (1963), 43-103; XIV (1964), 39-119; XVI (1966), 165-91.

— *Hacılar.* Edinburgh, 1970.

— *The Neolithic of the Near East.* Londra, 1975.

ORLIN, L. L. *Assyrian Colonies in Cappadocia.* Lahey, 1970.

OTTEN, H. "Zu den Anfangen der Hethitischen Geschichte". *MDOG* 83 (1951), 33-45.

ÖZGÜÇ, N. *The Anatolian Group of Cylinder Impressions from Kültepe.* Ankara, 1965.

— "Marble Idols and Statuettes from the Excavations at Kültepe". *Bell* XXI (1957), 71-80.

ÖZGÜÇ, T. "The Art and Architecture of Ancient Kanesh". *Anatolia* VIII (1964), 27-48.

— "An Assyrian Trading Outpost". *ScAm* Şubat 1963, 97-106.

— *Ausgrabungen in Kültepe, 1948,* Ankara, 1950.

— "The Dagger of Anitta". *Bell* XX (1956), 33-36.

— *Kültepe-Kaniş; New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies.* Ankara, 1959.

ÖZGÜÇ, T ve N. *Ausgrabungen in Kültepe, 1949.* Ankara, 1953.

REDMAN, C. L. *The Rise of Civilization.* San Francisco, 1978.

SCHLIEMANN, H. *Troy and its Remains.* Londra, 1875.

— *Ilios the City of the Trojans.* Londra ve New York, 1880.

— *Troja: Results of the Latest Researches and Discoveries on the Site of Homer's Troy.* Londra ve New York, 1884.

TODD, I. A. "Aşıklı Hüyük". *AnSt* XVI (1966), 139-63.

TODD, I. A. ve PASQUARE, G. "The Chipped Stone Industry of Avla Dağ". *Anst* XV (1965), 95-112.

UCKO, P. J. ve DIMBLEBY, G. W. (ed). *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals.* Londra ve Chicago, 1969.

Bölüm 2

CROSSLAND, R. A. "Immigrants from the North", *CAH*[3] I, 2, 824.

CROSSLAND, R. A. ve BIRCHALL, A. *Bronze Age Migrations in the Aegean.* Londra ve Park Ridge, 1973 ve 1974.

FRENCH, D. H. "Prehistoric Sites in N-W Anatolia". *AnSt* XVII (1967), özellikle 61-4.

FRIEDRICH, J. *Hethitisches Elementarbuch* I-II. Heidelberg, 1946-60.

— *Hethitisches Keilschriftlesebuch.* Heidelberg, 1960.

— *Hethitisches Wörterbuch.* Heidelberg, 1952 ve ekleri. Friedrich ve A. Kammenhuber'in hazırladığı ikinci baskının yayımı 1975'te başladı.

GIMBUTAS, M. "The Indo-Europeans: Archaeological Problems". *American Anthropologist* 65 (1963), 815.

— "Proto-Indo-European Culture", *Indo-European and Indo-Europeans.* Philadelphia, 1970.

GÜTERBOCK, H. G. ve HOFFNER, H. A. (ed.). *Chicago Hittite Dictionary.* Chicago, 1980—.

HROZNİ, B. *Die Lösung des Hethitischen Problems.* Leipzig, 1915.

— *Die Sprache der Hethiter, Leipzig, 1917.*

KNUDTZON, J. A. *Die zwei Arzawa-Briefe: die ältesten Urkunden in indo-germanischer Sprache.* Leipzig, 1902.

LAROCHE, E. *Dictionnaire de la Langue Louvite,* Paris, 1959.

— *Les Hiérogylphes Hittites,* Cilt. I. Paris, 1960.

MACQUEEN, J. G. "The First Arrival of Indo-European Elements in Greece. Some Observations from Anatolia", *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory.* Atina, 1972.

MELLAART, J. "Anatolia and the Indo-Europeans". *JIES* 9 (1981), 135-49.

— "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean". *AJA* 62 (1958), 9-33.

MELLINK, M. J. "Anatolian Chronology", Ehrich, R. W. (ed.) *Chronologies in Old World Archaeology.* Chicago, 1965.

PALMER, L. R. *Mycenaeans and Minoans.* Londra ve New York, 1965.

PUHVEL, J. *Hittite Etymological Dictionary.* Berlin, Amsterdam, New York, 1984—.

SAYCE, A. H. "On the Hamathite Inscriptions". *Transactions of the Society for Biblical Archaeology,* V. 1877.

— "The Hittites in Asia Minor". *Academy,* Ağustos 16, 1879.

— "The Monuments of the Hittites". *Transactions of the Society for Biblical Archaeology,* VII. 1882.

STURTEVANT, E. H. *A Comparative Grammar of the Hittite Language,* 2. basım, Philadelphia, 1951.

— *A Hittite Chrestomathy.* Philadelphia, 1935

Bölüm 3

ASTOUR M. C. "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *AJA* 69 (1965), 253-258.

BIN-NUN, S. R. *The Tawananna in the Hittite Kingdom.* Heidelberg, 1975.

BRYCE, T. R. "The Lukka Problem — and a Possible Solution" *JNES* 33 (1974), 395-404.

— *The Major Historical Texts of Early Hittite History.* Queensland, 1982.

— "The Role of the Lukka People in Late Bronze Age Anatolia", *Antichthon* 13 (1979), 1-11.

— "Some Geographical and Political Aspects of Mursilis' Arzawa Campaign", *AnSt* XXIV (1974), 103-16.

FORRER, E. O. "Die Griechen in den Boghazkõi Texten". OLZ 1924, 113-18.

— Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazkõi. *MDOG* 63 (1924), 1-22.

FOXHALL, L. ve DAVIES, J. K. (ed.). *The Trojan War: its Historicity and Context.* Bristol, 1984.

FRANKLIN, A. D., OLIN, J. S. ve WERTIME, T. H. (ed.). *The Search for Ancient Tin.* Washington D.C., 1978.

GARSTANG, J. ve GURNEY, O. R. *The Geography of the Hittite Empire,* Londra, 1959.

GILES, D. L. ve KUIJPERS, E. "Stratiform Copper Deposit, Northern Anatolia, Turkey: Evidence for Early Bronze Age I (2800 BC) Mining Activity", *Science* 186 (29/11/74), 823-5.

GOETZE, A. *Die Annalen des Mursilis.* Leipzig, 1933.

— *Hattusilis.* Leipzig, 1925.

— *Hattusilis. Neue Bruchstücke.* Leipzig, 1930.

— *Madduwattaš.* Leipzig, 1928.

— "The Roads of Northern Cappodocia in Hittite Times". *RHA* 61 (1957), 91.

GURNEY, O. R. *The Hittite Empire,* LARSEN, M. T. (ed.). *Power and Propaganda: a Symposium on Ancient Empires.* Kopenhag, 1979.

GÜTERBOCK, H. G. "The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *AJA* 87 (1983), 133-8.

— "The Deeds of Suppiluliuma, as Told by his Son Mursili II". *JCS* 10 (1956), 41.

— "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *JNES* 26 (1967), 73-81.

— "The North-Central Area of Hittite Anatolia", *JNES* 20 (1961), 88.

HANKEY, V. "Turmoil in the Near East *c.* 1200 BC", *Asian Affairs* V (1974), 51-9.

HAUSCHILD, R. *Die indogermanischer Völker und Sprachen Kleinasiens.* Berlin, 1964.

HEINHOLD-KRAHMER, S. *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen.* Heidelberg, 1977.

HODDINOTT, R. F. *The Thracians.* Londra, 1981.

HOUWINK TEN CATE, P.H.J. *The Records of the Early Hittite Empire.* Leiden, 1970.

HUXLEY, G. L. *Achaens and the Hittites.* Oxford, 1960.

JESUS, P. S. DE *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia.* Oxford, 1980.

— "Metal Resources in Ancient Anatolia", *AnSt* XXVIII (1978), 97-102.

— "A Survey of Some Ancient Mines and Smelting Sites", *Archäologie und Naturwissenschaften* 2 (1981), 95-105.

JEWELL, E. R. *The Archaeology and History of Western Anatolia during the Second Millennium* BC. Tez, University of Pennsylvania, 1974.

KITCHEN, K. A. *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs.* Liverpool, 1962.

— Wente E. ve Johnson J. (ed). "Studies in Honour of G. R. Hughes" incelemesi, *Serapis* 4 (1977-8), 66-78.

KOSAK, S. "Western Neighbours of the Hittites", *Eretz-Israel* XV (1981), 12-16.

LAROCHE, E. *Catalogue des Textes Hittites.* Paris, 1971.

LUCKENBILL, D. D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia* II. Chicago 1927.

MACQUEEN, J. G. "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millenium B.C." *AnSt* XVIII (1968), 169.

MEE, C. "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium BC", *AnSt* XXVIII (1978), 121-55.

MELLAART, J. "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age". *AnSt* XVIII (1968), 187.

— "Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites", *Mansel'e Armağan (Melanges Mansel),* Ankara, 1974, 493-526.

MELLINK, M. J. "Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaeans in Western Anatolia", *AJA* 87 (1983), 138-41.

MUHLY, J. D. *Copper and Tin.* New Haven, Conn., 1973-6.

— "Hittites and Achaeans: Ahhiyawa Redomitus", *Historia* 23 (1974), 129-45.

— "The Hittites and the Aegean World", *Expedition* 16, 2 (Winter 1974), 3-10.

— "Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy", *AJA* 89 (1985), 275-91.

NEU, E. *Der Anitta-Text.* Wiesbaden, 1974.

OTTEN, H. *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa.* Wiesbaden, 1973.

— "Neue Quellen zum Ausklang der Hethitschen Geschichte". *MDOG* 94 (1963), 1-23.

— *MDOG* 91 (1958), 75-84. (I. Hattuşili'nin tarihsel metni.)

ÖZGÜÇ, T. *Excavations at Mašat Höyük and Investigations in its Vicinity,* Ankara, 1978.

PAGE, D. L. *History and the Homeric Iliad.* Berkeley, 1959.

RAPP, G. ve GIFFORD, T. A. *Troy: The Archaeological Geology.* Princeton, 1982.

RYAN, C. W. *A Guide to the Known Minerals of*

Turkey. Ankara, 1960.
SANDARS, N. K. *TheSea Peoples*. Londra, 1985.
SCHÜLER, E. VON. *Die Kaškäer: Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*. Berlin, 1965.
SINGER, I. "Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millenium BC", *JIES* 9 (1981), 119-34.
— "Western Anatolia in the Thirteenth Century BC according to the Hittite Sources", *AnSt* XXXIII (1983), 205-17.
SOMMER, F. *Die Ahhiyava-Urkunden*. Münih, 1932.
STEINER, G. "Die Ahhiyawa-Frage heute", *Saeculum* 15 (1964), 365-92.
— "The Role of the Hittites in Ancient Anatolia", *JIES* 9 (1981), 150-73.
WERTIME, T. A. ve MUHLY, J. D. (ed). *The Coming of the Age of Iron*. New Haven ve Londra, 1980.
YAKAR, J. "Hittite Involvement in Western Anatolia", *AnSt* XXVI (1976), 117-28.
— "The Indo-Europeans and their Impact on Anatolian Cultural Development", *JIES* 9 (1981), 94-112.,
— "Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire", *MDOG* 112 (1980), 75-94.

Bölüm 4

BITTEL, K. "Fragment einer Hethitischen Reliefscherbe mit Wagendarstellung", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens (Festschrift Dörner)*, 1978, 178-82.
— "Tonschale mit Ritzzeichnung von Boğazköy", *RA*, 1976, 9-14.
GOETZE, A. "Warfare in Asia Minor". *Iraq* 25 (1963), 124.
MAXWELL-HYSLOP, R. "Daggers and Swords in Western Asia". *Iraq* VIII (1946), 1-65.
— "Western Asiatic Shaft-Hole Axes". *Iraq* XI (1949), 90-129.
OSTEN, H. H. VON DER. *The Alishar Huyuk. Seasons of 1930-32*, Bölüm II. Chicago, 1937.
PUCHSTEIN, O. *Boghasköi,, Die Bauwerke*, Leipzig, 1912.
STRONACH, D. "The Development and Diffusion of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia", *AnSt* VII (1957), 89-125.
YADIN, Y. *The Art of Warfare in Biblical Lands*. Londra, 1963.

Bölüm 5

FRIEDRICH, J. *Die hethitischen Gesetze*. Leiden, 1959.
— *Staatsvertrage des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache*. Leipzig, 1926-30.
GURNEY, O. R. "Hittite Kingship", Hooke, S. H. (ed.), *Myth, Ritual and Kingship*. Oxford ve New York, 1958.
GÜTERBOCK, H. G. "Authority and Law in the Hittite Kingdom". *JAOS* Ek. 17 (1954), 16-24.
PIERCE, J. E. *Life in a Turkish Village*. New York, 1964.
SCHULER, E. VON. "Hethitische Dienstanweisungen für Hof- und Statts-beamte", *AfO*, Beiheft 10, 1957.
STIRLING, P. *Turkish Village*. Londra, 1965.
WEIDNER, E. F. *Politische Dokumente aus Kleinasien*. Leipzig, 1923.

Bölüm 6

BASS, G. *Cape Gelidonya: a Bronze Age Shipwreck*. Philadelphia, 1967.
— "Sheytan Deresi: Preliminary Report" *IJNA* 5 (1976), 293-303.
—, FREY, D. A. ve PULAK, C. "A Late Bronze Age Shipwreck at Kaş, Turkey", *IJNA* 13 (1984), 271-9.
BERAN, T. *Die hethitische Glyptik von Boğazköy*. Berlin, 1967.
BITTEL, K. ve GÜTERBOCK, H. G. *Boğazköy. Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*. Berlin, 1935.
BITTEL, K. ve NAUMANN, R. *Boğazköy II. Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*. Berlin, 1938.
— *Boğazköy-Hattusa I. Architektur, Topographie, Landeskunde u. Siedlungsgeschichte*. Stuttgart, 1952.
BITTEL, K., NAUMANN, R. ve ark. *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-55*. Berlin, 1957.
BLEGEN, C. W. ve ark. *Troy*. Princeton, Cilt III, 1953; Cilt IV, 1958.
BOEHMER, R. M. *Die Kleinfunde von Boğazköy*. Berlin, 1972.
— *Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Boğazköy*. Berlin, 1979.
— *Die Reliefkeramik von Boğazköy*. Berlin, 1983.
BURNEY, C. A. "Northern Anatolia before Classical Times", *AnSt* VI (1956), 179.
DRIESCH, A. VON DEN, ve BOESSNECK, J. *Reste von Haus und Jagdtieren aus der Unterstadt von Boğazköy-Hattuşa*. Berlin, 1981.
FISCHER, F. *Die hethitische Keramik von Boğazköy*. Berlin, 1963.
FRENCH, D. H. "Prehistoric Sites in N-W Anatolia". I *AnSt* XVII (1967), 49-100; II *AnSt* XIX (1969), 41-98.
GOETZE, A. "Hittite Dress". *Corolla Linguistica*. Wiesbaden, 1955.
GOLDMAN, H. *Excavations at Gözlü Kule*, Tarsus, II. Princeton, 1956.
GÜTERBOCK, H. G. *Siegel aus Boğazköy*. Berlin, Cilt I 1940; Cilt II 1942.
HOFFNER, H. A. *Alimenta Hethaeorum*. New Haven, 1974.
KADISH, B. "Excavation of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967", *AJA* 73 (1969), 49-65.
— "Excavation of the Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1968 and 1969", *AJA* 75 (1971), 121-40.

KOŞAY, H. A. ve AKOK, M. *Ausgrabungen von Alaca Höyük 1940-1948*. Ankara, 1966.
LAMB, W. "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar". *Archaeologia* 86 (1936) 1-64; 87 (1937), 217-74.
— *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge ve New York, 1936.
LLYOD, S. *Beycesultan* III, i. Londra, 1972.
LLYOD, S. ve MELLAART, J. "Beycesultan Excavations; First Preliminary Report". *AnSt* V (1955), 39-93. Second Preliminary Report. *AnSt* VI (1956), 101-35.
LOON, M. N. VAN. *Korucutepe I-III*. Amsterdam, 1975-80.
MARCHESE, R. T. "Report on the West Acropolis Excavation at Aphrodisias: 1971-1973", *AJA* 80 (1976), 393-413.
MAXWELL-HYSLOP, R. *Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 B.C.* Londra ve New York, 1971.
MELLAART, J. "The Second Millennium Chronology of Beycesultan". *AnSt* XX (1970), 55-67.
NAUMANN, R. *ArchitekturKleinasiens*. 2. basım, Tübingen, 1971.
NEVE, P. "Annual reports on Boğazköy", *AA* 1979 ve sonrası.
— *Büyükkale. Die Bauwerke*. Berlin, 1982.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi. Keban Projesi Raporları I—, 1968—.
ORTHMANN, W. *Frühe Keramik von Boğazköy*. Berlin, 1963.
ÖZGÜÇ, T. "The Bitik Vase", *Anatolia* II (1957), 57-78.
— "New Finds from Horoztepe", *Anatolia* VIII (1964), 1.
ÖZGÜÇ, T. ve N. *Ausgrabungen in Karahüyük 1947*. Ankara, 1949.
SCHAEFFER, C. F. A. ve ark. *Ugaritica* III. Paris, 1956.
SCHIRMER, W. *Die Bebauung am unteren Büyükkale-Nordwesthang in Boğazköy*. Berlin, 1969.
SEIDL, U. *Gefässmarken von Boğazköy*. Berlin, 1972.

Bölüm 7

BITTEL, K. ve ark. *Boğazköy-Hattusa IX. Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*. Berlin, 1975.
— *Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasi*. Berlin, 1958.
DEIGHTON, H. J. *The 'Weather-god' in Hittite Anatolia*. Oxford, 1982.
EMRE, K. *Yanarlar. A Hittite cemetery near Afyon*. Ankara, 1978.
GURNEY, O. R. "Hittite Prayers of Mursili II". *Annals of Archaeology and Anthropology* 27. Liverpool, 1940.
— *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford, 1977.
GÜTERBOCK, H. G. "Hittite Religion", Ferm, V., *Forgotten Religions*. New York, 1949.
— "An Outline of the Hittite AN.TAH.ŠUM Festival". *JNES* XIX (1960), 80.
HAAS, V. *Der Kult von Nerik*. Roma, 1970.
LAROCHE, E. "Le Panthéon de Yazılıkaya". *JCS* VI (1952), 114-23.
— *Textes Mythologiques Hittites en Transcription*. Paris, 1965.
LEBRUN, R. *Hymnes et Prières Hittites*. Louvain-la-Neuve, 1980.
MACQUEEN, J. G. "Hattian Mythology and Hittite Monarchy". *AnSt* IX (1959), 171-88.
MELLINK, M. J. *A Hittite Cemetery at Gordion*. Philadelphia, 1956.
ORTHMANN, W. *Das Gräberfeld bei Ilıca*. Wiesbaden, 1967.
OTTEN, H. *Hethitische Totenrituale*. Berlin, 1958.
SINGER, I. *The Hittite KI.LAM Festival*. Wiesbaden, 1983-4.

Bölüm 8

AKURGAL, E. *The Art of the Hittites*, Londra ve New York, 1962.
ARTS COUNCIL. *Hittite Art and the Antiquities of Anatolia*. Londra, 1964.
BITTEL, K. *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3 bis zum Anfang des I Jahrtausends vor Christus*. Münih, 1976.
BOSSERT, H. T. *Altanatolien*. Berlin, 1942.
FRANKFORT H. A. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. 4. basım. Harmondsworth, 1970.
GÜTERBOCK, H. G. "The Composition of Hittite Prayers to the Sun". *JAOS* 78 (1958), 237.
— "Hittite Mythology", Kramer, S. N. (ed.), *Mythologies of the Ancient World*. NewYork, 1961.
— "The Hittite Version of the Hurrian Kumarbi Myths; Oriental Forerunners of Hesoid". *AJA* 52 (1948), 123.
— "Notes on some Hittite Monuments". *AnSt* VI (1956), 53.
— *The Song of Ullikummi*. New Haven, 1952.
MCNEILL, I. "The Metre of the Hittite Epic". *AnSt* XIII (1963), 237.
RIEMSCHNEIDER, M. *Die Welt der Hethiter*. 5. basım. Stuttgart, 1965.
VIEYRA, M. *Hittite Art, 2300-750 B. C.* Londra ve Hollywood, 1955.

Bölüm 9

AKURGAL, E. *Phrygische Kunst*. Ankara, 1955.
ASTOUR, M. C. *Hellenosemitica*. Leiden, 1965.
HAWKINS, J. D. "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", CAH^2 III, I, 372-441.
HOUWINK TEN CATE, P. H. J. *Kleinasien zwischen Hethitern und Persern*. Frankfurt, 1967.
— *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*. Leiden, 1961.
NEUMANN, G. *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen u. luwischen Sprachgutes in hellenistischer u. römischer Zeit*. Wiesbaden, 1961.
YOUNG, R. S. "Reports on Gordion excavations", *AJA* 59 (1955) ve sonraki ciltleri.

Dizin

İtalik sayılar, resim numaralarını gösterir.

Eski Halklar ve Yerleşmeler

Dünyanın birbirinden ilginç uygarlıklarını konu edinen dizimizin bu yeni kitabı, okuru Anadolu topraklarında bir yolculuğa çıkararak Hititleri ve Anadolu'daki çağdaşlarını tanıtmayı hedefliyor.

Hititler nasıl keşfedildi? Anadolu'ya nasıl ve nereden geldiler? Kendilerinden öncekilerle ve çağdaşlarıyla nasıl bir etkileşim içine girdiler? Nasıl bir din, dil, yazı ve kültür yapısı geliştirdiler? Bunlar, yanıt aranan sorulardan bazıları.

Hattuşa, Yazılıkaya ve Troya başta olmak üzere, çağın Anadolusunda sivil, resmi ve dini mimari, seramik ve heykelcilik sanatı, savunma ve savaş anlayışı, günlük yaşam, Hitit şarkıları, şiirleri ve daha nice konular, ilginç ayrıntılarla ve zengin görsel malzemelerle bu kitapta bulunabilir.

Kitap 149 resim içermektedir.

J. G. Macqueen Türkiye'de kazı ve alan çalışmaları yapan ve bir süre Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nde görev alan bir araştırmacıdır. 1992 yılına kadar Bristol Üniversitesi'nde Klasik ve Antik Orta Doğu Araştırmaları bölümünde okutmanlık yapan Macqueen'in, çok sayıda yayınlanmış makalesi ve Babil üzerine bir kitabı vardır.

/akilcelenkitaplar
/akilcelenkitaplar

www.akilcelenkitaplar.com

ISBN 978-625-7586-24-5
9 786257 586245

55 TL
KDV Hariçtir